

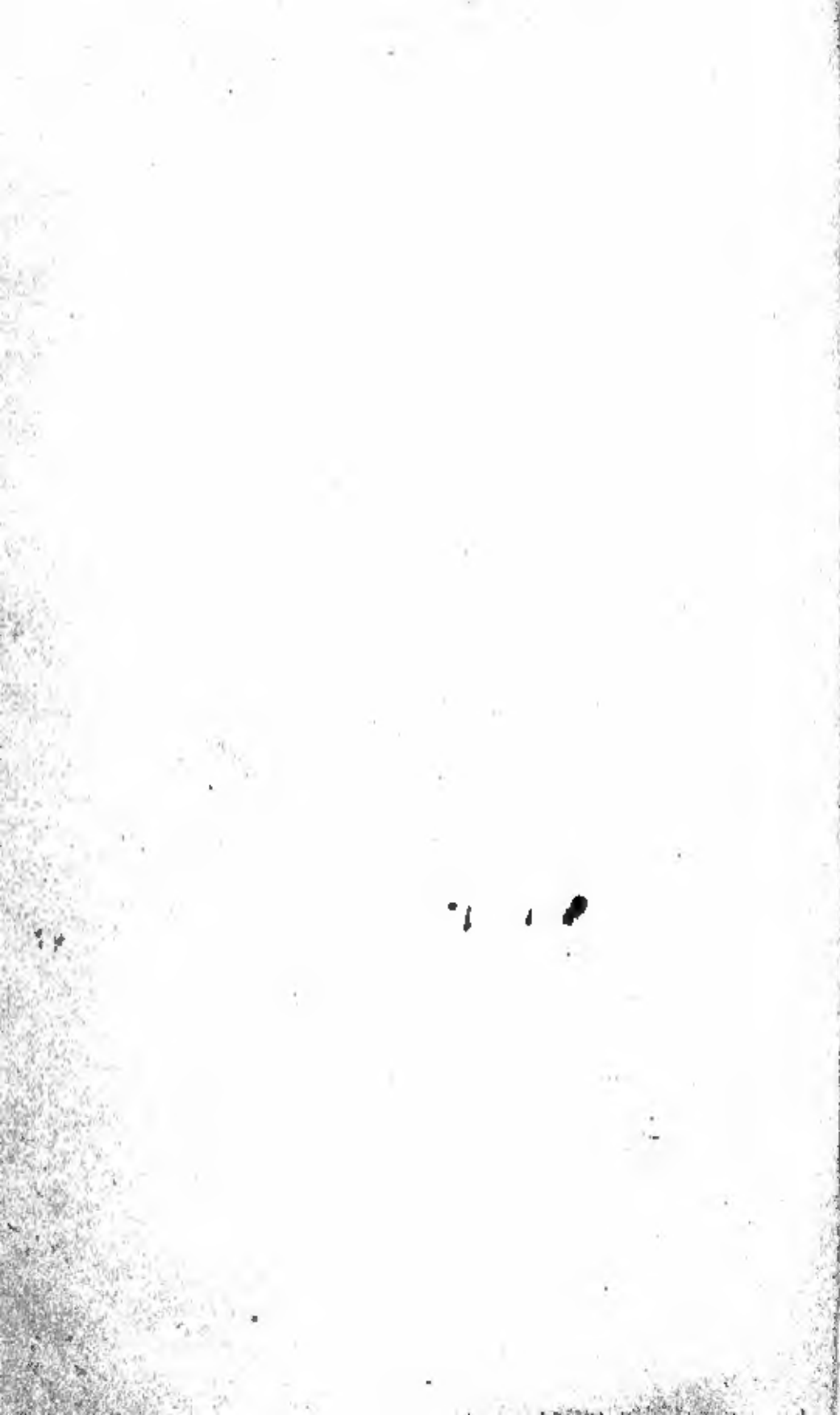
GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. 3.2702.544

D.G.A. 79.

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५३

महावेदकृतवैजयन्तीव्याख्यासमेतम्

आद्यप्रश्नपट्टात्मकं

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

तत्र चतुर्थपञ्चमपष्ठप्रश्नात्मको द्वितीयो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे. शा. सं. रा. " काशीनाथशास्त्री आगाशे "
इत्येतैः संशोधितम् ।

तत्र

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन ; १९५५

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२९

ख्रिस्तान्दाः १९०७

(अक्षय सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वयत्कीकृताः ।)

मूल्यमाणकदशकाधिको रूपकः (१८१०)

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. ~~1887~~ 1884

Date 25.8.54

Dr. S. V. S. / Sat / 1954

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रं

महादेवलुतवैजयन्तीव्याख्यासमेतम् ।

अथ चतुर्थप्रश्नप्रारम्भः ।

तत्र प्रथमः पटलः ।

हविर्यज्ञेषु नियतोपक्रमास्तु निरूपिताः ॥
दर्शाद्या इष्टिपर्यन्ताश्वत्वारोऽथ निरूप्यते ।
नित्याभ्यासः पशुः पूर्वमनित्याभ्यासकर्मतः ।
आतुर्मास्येभ्य एवैवं सौत्रादप्याश्व पूर्वतः ॥
प्रश्ने चतुर्थे ऐन्द्राग्नौ निरूढो विकृतेः सह ।

सर्वेभ्यः कामेभ्यः पशुबन्धोऽपि विधीयमानो दर्शितो बौधायनेनार्थवार्द्धकञ्च आप-
स्तम्बेनात्र पक्षेषु प्रथमप्रश्ने प्रथम पटल एवाधिकारिनिर्णयो दर्शपूर्णमासवदेव वृत्तोऽ-
सौ न उपारुणायते । अभ्यासचोदनायां यावज्जीवचोदनासमानाधिकारोऽपि तृतीय-
प्रश्ने आद्यपटल एव वृत्तस्तस्मात्प्रयोगमेव व्याचष्टे—

ऐन्द्राग्नेन पशूना षाण्मास्ये षाण्मास्ये यजत
आवृत्तिमुख आवृत्तिमुखे संवत्सरे संवत्सरे वा ।

ऐन्द्राग्नौ देवते यस्य स तथा । पशुशब्देन छागोऽभिधीयते । छागस्य पवाषा
इति लिङ्गात् । अनादेशे छाग इति बौधायनः । उत्पत्तिविधिरथ कालविधिश्च ।
फलतो जीवने वा न विकल्पदूर्ध्वं कर्म पशुद्रव्यको यागः पशुशब्देनोच्यते । पशु-
बन्धारूपं कर्मोच्यते पशुर्भवत्ये यस्मिन्निति । षण्मासा एव षाण्मास्यं समुदाये षट्सु
षट्सु मासेषु व्यतीतेषु यत्र पर्वणि प्रथमः पशुबन्धस्तस्मात् । अत्रोद्गयनमेव विशे-
षानभिधानादनादेशे उद्गयनमिति वचनात् । षीप्सत्या कालावधेरभावाद्यावज्जीव-
मिति गम्यते । आवृत्तिः सूर्यस्याधने इत्ययनयोर्मुखे संक्रान्त्यनन्तरपर्वणि केचिन्मुख इति
संक्रान्त्यनन्तरदिन इत्याहुः । अत्राप्युद्गयन एवाऽऽरम्भः । संवत्सरपक्षेऽपि तथैव ।

सौर्यः पाजापत्यो वा ।

पशुरेषु काष्ठेषु कर्तव्य इति शेषः । सूर्यदेवताकः प्रजापतिदेवताको वा पूर्वेण विकल्प एतयोः शाखान्तरीययोरुपक्रमनिवमः कात्यायनेनोक्तः । सोऽस्माकमपीष्टः ।

त्रिविधं पशुबन्धम्—

तं व्याख्यास्यामः ।

पशुहानि ज्योतिष्टोमाङ्गेः संकीर्णानीति तान्युत्कृष्य संभूय निरूढ एव व्याख्यायन्त इत्यर्थः । यद्यपि सौमिकाग्नीषोमीयादिपशुष्वाच्यव्यवसानान्यमिह निरूढेऽतिदेशत एव प्राप्तं तथाऽपि ह्यौष्याञ्जन्ति त्वेत्वात्रैस्मच्छास्ताया निरूढ ऐन्द्राग्न एवोपदेशात्सोऽपि प्रकृतिरिति सर्वाण्यतिदिष्टान्येष्वप्यध्वयैव व्याख्यायन्ते । तानि पशुबन्धे समानानि यूपवेद्यादीनि चोपदेशिकानि यानि वैशेषिकाणि तान्युत्कृष्यानि । सौर्यप्रामाण्ययो-रुत्तमानिन्द्राग्निभ्यां तथा जुष्टमुपाकरोमत्यादीनि । एवं त्रयस्य व्याख्यानम् । अत्रोद्वसानस्याविधानाद्गृहेष्वेव पशुबन्धः । गृहेष्विति कात्यायनः । दर्शपूर्णमासप्रकृतिश्वाङ्गुहेष्वेवान्यत्र पशुकं विहारं कल्पयित्वा कृतस्य वाऽग्रे सति संभवे ।

सूर्ये ते चक्षुरिति पशुतोतारं मनसाऽनुद्वृत्य

समग्रं ह्रस्वाऽन्वारम्भणीयाभिष्टिं निर्बपति ।

शरीरैरित्यन्तः पशुतोतारमको मन्त्रस्तं मनसा पठित्वा वावस्यत इति ग्रहनामको मन्त्रः । ग्रहो मन्त्रतीति श्रुतेः । तमुपांशुं पठित्वाऽन्ते होमस्तृष्णीकेनाऽऽग्नयेन समग्रमिति ग्रहस्तसहकारी पशुतोता होममन्त्रः । त्वाप्रत्ययेन पौर्वापर्यमुक्तं नाङ्गतेर्हि प्रति । पशुबन्धेन यक्ष्यमाणः पशुतोतारं मनसाऽनुद्वृत्याऽऽहवनीये जुहुवादिति यक्ष्यमाण इति यागारम्भात्पूर्वतोक्ता । तस्मादन्यं प्रणीयान्वारम्भणीयाभिष्टिं निर्बपति । इदमेव प्रणयनं प्रधानार्थं यः प्रधानार्थं प्रणीतस्तत्रैव तद्कानि प्रधानस्याग्निः सोऽङ्गानामित्युक्तत्वात्तत्रैव प्रणीते प्रधानमिष्टिस्तु प्रधानार्थं प्रणीत एव कार्या । अन्वारम्भणीयाशब्देन वा प्रधानार्थस्यान्वारम्भोऽनयेति तथा तेन धारयत्याहवनीयमिति यक्ष्यमाणमुपपद्यते । इदमेव चान्वारम्भणीयानामभेदप्रयोजनं ननु दर्शपूर्णमासान्वारम्भणीयातिदेशतः प्राप्तः तस्या वाधेनेषं विधीयतेऽतोऽन्वारम्भणीयाकार्यकारणत्वाद्वाऽन्वारम्भणीया । सा चाऽऽरम्भनिमित्तेति चेत् । न । तथास्वे धारयत्याहवनीयमिति न युक्तं स्यात्तस्माद्भिसंस्कारार्थेयम् । अत एवाऽऽपस्तम्बोऽन्वन्वाधानस्येषं प्रत्याज्ञाय इति । तस्य मतेऽन्वाधानमभिसंस्कारार्थमिति तस्य निवृत्तिरस्मन्मते देवतापरिग्रहार्थं वेष्टितो देवतापरिग्रहस्याभावात्क्रियते वाऽन्वाधानमपि । तथाऽन्वारम्भणीया यदीयमारम्भाङ्गं स्यात्तदाऽऽरम्भमाण इति वेदेष्वितीयप्रयोगाद्गौ तदा न प्राप्नुवादिष्यते च । ननु आरम्भनि-

मितातिदेशेनान्वारम्भणीयाऽपि प्राप्ता सा तर्हि केन निवार्यतामिति चेत्, न । अतो हि दर्शपूर्णमासयोर्नान्वारम्भणीया दर्शपूर्णमासावपि त्वारम्भनिमित्ता नचाऽऽरम्भो दर्शपूर्णमासौ । अथवा प्रथमप्रयोगाङ्गं न च विकृत्या प्रथमप्रयोगस्वातिदेशोऽपेक्षितोऽपि तु प्रथमद्वितीयसाधारणस्य प्रयोगस्य । न च प्रथमस्येन साम्यात्प्रथमप्रयोगो विकृतोर्ध्वेस्ता-
 न्वारम्भण इति वाच्यम् । तदा यासां विकृतीनां नियतः सांतस्येन प्रयोगस्तासां पश्चा-
 प्रयणचातुर्मास्यानामेव स्यान्नतु सर्वविकृतीनां, न हि सर्वविकृतीनां नैमित्तिककाम्याङ्ग-
 भूतानां सांतस्यप्रयोगोऽस्ति । न चास्ति तस्मिन्प्रथमप्रयोगता संभवति । यदाऽनेकेषा-
 भेकदेव संकल्पस्तदा प्रथमद्वितीयादिविभागः । ननु सकृत्प्रयोगेऽपि कळस्य निमि-
 त्तस्य चोद्देशेन संकल्पेऽप्यारम्भशब्ददर्शनात् न प्रथमारम्भ एवेति चेत् । सत्यम् ।
 तथा सूत्रकृतः पुनर्नेष्टा व्यायेनापि न संगता । तथा हि—अस्ति च लिङ्गं न
 सर्वविकृतिष्वन्यारम्भणीयेति यत्रयं सोमेऽङ्गपूतेषु पशुषु नान्वारम्भणीयेति यदत्येवं
 गार्ग्यमूना स्थितिष्वित्यपि ब्रूयादितिदिहाया उच्यपत्रापि प्राप्तत्वात् । या तु निषिध्यते
 सा निरुद्धे दृढा । निरुद्धपशुस्येन कल्पो व्याख्यात इत्यग्नीषोमीये पशौ वक्ष्यति ।
 तेन निरुद्धवत्प्राप्तिमाशङ्क्य निषेधति नार्यमूतेष्विति अङ्गेऽग्नीषोमीयादौ । तत्र चानु-
 र्मास्येषु तान्वाक्यमान इति प्रकृत्य पञ्चहोतारं मनसाऽनुद्ध्य सप्रहं ह्रस्वाऽन्वारम्भ-
 णीयामिहि निर्वपतीत्युक्तम् । तत्राऽऽरम्भनिमित्तत्वान्मुह्येवान्वारम्भणीया न तु
 दार्शपूर्णमासिकान्वारम्भणीयातिदेशप्राप्त्यर्थोऽन्वारम्भणीयाशब्दो मुख्ये संभवत्य-
 मुह्येवस्वीकारस्यान्याप्यत्वात् । तथा च सोमामणीवद्विविधाऽपि मुख्येव यदि
 चेत्तस्याः स्थाने देवतान्तरं विवित्तितं तदा फाण्डुर्वा वैश्यां वा वैश्व-
 देवेन यजते तत्रान्वारम्भणीयां वैश्वानरं द्वादशकपालं पार्जन्यं चर्षं निर्वेदेदिति
 कावचेन ब्रूयान्नतु तान्वाक्यमानस्येति प्रकृतित एव प्राप्तत्वात्तोपदेशः स्यात् । तस्या-
 वप्राप्ताऽन्वारम्भणीया तस्या निमित्तं कालं च पृथग्निर्दिश्येष्टिमपूर्वमेव विचरत इति
 पशौ नोक्तमेवं तेन तस्या अन्यकार्यं पश्चिष्टेरन्यदिति ज्ञापयति । तत्रातिदेशेनान्वा
 नेष्टा चानुर्मास्येष्वित्यत्रापि तथाऽऽप्रयोगेष्टापपीति सूत्रतात्पर्यम् । अत्रोपपत्तिः—दर्श-
 पूर्णमासौ हि पशुचानुर्मास्याप्रयोगेष्टीनां पूर्वं तत्र कृताऽन्वारम्भणीया पुरुषसंस्कारः ।
 स किं कर्तुर्यजमानस्य भोक्तुर्वा विनाऽपि संस्कारं कर्तृत्वसिद्धेर्भोक्तुरिति वाच्यम् ।
 तेन सा सकलप्रधानार्थेवेति सिध्यति । प्रधानं च पावज्जीवमनुष्ठीवमानम् । तथा
 दर्शपूर्णमासौ विकीर्षप्रथमप्रयोगेऽन्वारम्भणीयां कुर्यास्ता च प्रयोगाद्बहिरेव । तत्र कृता
 पावज्जीवमुत्पद्यमाने कलापूर्वं स्वाभिने संस्करोति नतु प्रथमप्रयोगकलापूर्वमात्रे । नहि
 पूर्णमासमात्रेण कलापूर्वमुत्पद्यतेऽपि तु दर्शपूर्णमासाभ्याम् । न च पूर्णमासे कृता
 प्रथमं दर्शस्याङ्गं भवति । तस्मात्प्रयोगाद्बहिरेव पूर्णमासस्य प्रथमस्य संनिवाचनुष्ठीय-
 माना । यथा दर्शाङ्गमेवं पावज्जीवं कृतकमङ्गं तन्नेगानुष्ठीयमाना भवति । न च काल-

एववधार्त्तं तत्र विचर्तकं वचनस्य वा दर्श एवमुत्तरेषामपीति संतोष्यम् । तथा च तन्त्रेण दर्शपूर्णमासयोरेवं प्रसङ्गेनेतरेषां यावज्जीवं ह्यन्वारम्भणीयापूर्वं न समाध्वते तत्संस्कृते स्वामिनि यश्चादिविकृतीनामपि कलापूर्वमुत्पद्यतां वचनाच्च चातुर्मास्यफलापूर्वेणापूर्वान्तरापेक्षायामन्वारम्भणीयान्तरेऽपि न काचिदनुपपत्तिर्वचनं किं न कुर्यात् । युक्त्यन्तराणि दर्शपूर्णमासात्प्रारम्भणीयानिरूपण एव दर्शितानि । किं च प्रथमप्रयोगेऽपि न प्रयोगान्तरपातिन्यन्वारम्भणीया । कथम् । अन्वारम्भणीया वैमृषश्च विकृती तत्र दर्शपूर्णमासौ सर्वाङ्गोपसंहृतौ पश्चाद्विकृतिभ्योऽतिदेशेनाङ्गं प्रयच्छतो नासमासौ । यद्यन्वारम्भणीयावैमृषौ गृहीतस्तदा प्रयोगः साङ्गः स्यात्तथाऽन्वारम्भणीयावैमृषाकुपकाराकाङ्क्षौ दर्शपूर्णमासातिदिष्टाङ्गैः साङ्गौ सन्तौ तदङ्गतां प्राप्नुतोऽत्र साङ्गोपकारस्य च दर्शपूर्णमासयोरप्यसिद्धेरुपकारद्वारा विकृतावङ्गग्रहणमसम्भजसम् । अन्वारम्भणीयाणां चोऽत्र व्युत्पन्नोऽन्वारम्भते पशुवन्वाथोऽभिरनयेति । इष्टिं निर्वपति करोतीत्यर्थः ।

कथं तत्राऽऽह—

आग्नावैष्णवमेकादशकपालम् ।

निर्वपतीत्यनुकूप्यते । आग्नावैष्णवमन्वारम्भणीदेवतामेकादशकपालपुरोडाशद्रव्यामिष्टिं कुर्यादित्यर्थः ।

सिद्धं संतिष्ठते ।

दर्शपूर्णमासाभ्यां सिद्धं यथा भवति तथाऽग्नीषोमीयविकाररवेनेत्यर्थः । संतिष्ठते तन्नामोति । न दक्षिणा प्रधानदक्षिणवैभर्त्विजां परिक्रमसिद्धेर्विशेषविधानामावाह । यत्तर्कं चेष्यपि नेति ज्ञेयम् ।

अपि वा चतुर्गृहीतमाज्यमाग्ना-
वैष्णववर्षाऽऽहवनीये जुहोति ।

इष्टिस्थाने तूर्णो संस्कृतेनाऽऽज्येन चतुर्गृहीतेन जुहोति । आहवनीय इति अग्निहोमत्वेन प्राप्तेऽपि वचनं प्रधानार्थमुद्धृत एव यथा स्यात्तत्त्वस्य त्यागेनान्यस्योद्धरणम् । प्रधानार्थमिदं संस्कारार्थं होम इत्यां समानकार्यत्वात्तस्याः संस्कार्यत्वमुक्तं तस्मै प्राप्तेर्दोह इतिवत् । इष्टिहोमयोरपि संस्कारकत्वं कर्मत्वं च दीक्षेणीयेष्टिवत् ।

शेषमाज्यस्य करोति धारयत्याहवनीयम् ।

इष्टिहोमयोरन्यतरस्याऽऽज्यशेषं करोति यथाहुत्यर्थम् । इत्यां होमे चाऽऽहवनीयस्य प्रधानार्थमुद्धृतस्यैवाङ्गता शेषं करोतीति वचनाच्छेषनाशे पुनर्होमेनोत्पार्थं न किंतु प्रतिनिधिना कार्यं नतु होमलोपे सति शेष इति ।

उरु विष्णो विक्रमस्वेति कुवे-

णाऽऽहवनीये यूपानुति जुहोति ।

अत्राऽऽहवनीयग्रहणं यूपसमीपेऽरणीमथिते मा भूदिति कात्यायनीये मथितेऽपि तथाऽऽग्नीषोमीये विधानात् । दर्विहोमत्वेन जुहूप्राप्तिनिवारणार्थं खुवेण जुहोतीति श्रुतिप्राप्त-
मुक्तम् । यूपानुतिसंज्ञकामाहुतिम् । सोमे दीक्षायूपच्छेदेऽपूर्वेणाऽऽज्येन होमः । अन्वा-
रम्मणीयाहोमयोरमावाच्छेषामावात् ।

आज्यशेषं सुर्वं चाऽऽदत्ते वरुणे परशुं प्रपच्छति

तद्वच्छन्ति यत्र यूपं छेत्स्यन्तो भवन्ति ।

तदरण्यं गच्छन्ति ब्रह्मयजमानाध्वर्यवः । यत्र यूप्या वृक्षाः क्रुसास्तान्परि-
कर्मिणस्तक्षा(क्ष)पच्छेत्स्यन्तो भवन्ति । स्पष्टमन्यत् । परशुं प्रपच्छतीति नाऽऽथो
वर्हिरथे स्वीकृतो दर्शपूर्णमासयोः ।

पालाशः स्वादिरो वैद्वो रौहीतकश्च यूप्या वृक्षाः ।

यूप्या यूपार्हा यूप्याः ।

पालाशं ब्रह्मवर्षसकामस्याश्रायकामस्य वा स्वादिरस्व-
र्गकामस्य वैद्वं ब्रह्मवर्षसकामस्य रौहीतकं प्रजाकामस्य ।

यूपं कुर्यादिति शेषः । एते सत्यां कामनायां तथा संकल्प्य कुर्यादन्यथा
नित्या एवोभयार्थाश्चिते । रोहितको षट्सदृशः किञ्चित्सूक्ष्मपर्णः ।

इयवराध्वान् यूप्यान्वृक्षानतिक्रम्य ।

यूपयोग्यान्वृक्षानतिक्रम्य । इयवराध्वान्, त्रयोऽवरोऽध्वो भागो(?) देवां ते वृक्षा-
स्तथा ततोऽप्यधिकानप्यतिक्रम्य त्यक्त्वा ।

य ऋजुकर्ध्व ऊर्ध्वशकल ऊर्ध्वशास्त्रः समे भूम्यै स्वाद्योने रुडः ।

तं वृक्षेदिति षड्यमाणेन संबन्धः । अक्कोऽतिर्धगर्बुद्धो न वेष्टितशकल ऊर्ध्व-
प्रशास्त्र इति क्रमध्वः । समे देशे भूम्यै भूमेः सकाशाज्जनु पाषाणादौ रुडः ।
स्वाद्योनेः स्वीयोपादान्जनु शाखायां रुडः । अत आपस्तम्बोपशास्त्रजमिति प्रथम-
काण्ड एव रुड इति ।

यं कामयेतामतिष्ठितः स्यादित्यारोहं तस्मै वृक्षेर्ध्वं

कामयेतापशुः स्यादित्यपर्णं तस्मै शुष्कार्ध्वं कामयेत

पशुमान्स्यादिति बहुपर्णं तस्मै बहुशास्त्रमशुष्कार्ध्वम् ।

यं कामयेतेति निन्दार्थवादस्तुतीयः काम्यः पक्षः । आरोहो वृक्षमारूढः शास्त्रान्
इति यावत् । स्पष्टमन्यत् ।

प्रतिष्ठितं प्रतिष्ठाकामस्य ।

तमे भूया इत्यादिब्राह्मणोक्तो नित्यः काम्यश्वेत्यर्थः ।

यः प्रत्यङ्कुपनतस्तं वृधेयः प्राङ्कुदङ्कुपोपनतः ।

अङ्गुलार्थं इत्यस्य विकल्पार्थं पक्षत्रये वा शब्दलिङ्गिभिः संबन्धते । उपनतो नम्रः ।

यस्य चर्जोः सत ईषदिवाग्रमुपनतम् ।

पूर्वमृगुलार्थं इत्यनयोर्भावेन विकल्प उक्त इदानीं तयोरेव गुणान्तरं यः प्रत्यङ्कु-
प्रमत्त इत्यनेनोक्त इति व्याख्यातुमेतस्मिन् प्रत्यङ्कुपनतोऽयं ईषदिवेति, तेनोर्ध्वमृगुलार्थं
न वाचितमित्यर्थः ।

एवं रूपं वृधेच्छिन्धादिस्युक्तं तत्रप्रकारमाह—

अस्वन्धानगामिति ॥ १ ॥ यं ओषयते तमुपतिष्ठते ।

यज्याया इत्यन्तः । यं यूपस्थेन प्रीतिकरं कन्धते तमुपतिष्ठते यूप्यं वृत्तमि-
त्यर्थः ।

देवस्त्वा सविता यथाऽनविरपति क्षुवेण

गुरफदन्नं जानुदन्ने वा पर्यणक्ति ।

गुरकः पादग्रन्थिः । ऊरुमक्षयोः संधिर्मानु तन्मितमपस्तारयत्पथाऽनन्तरे देशे
परितोऽनक्ति । हस्त्यावृत्तये क्षुवेणेशुकम् ।

ओषणे आयस्वैनमित्युर्ध्वाशामोषभिमन्तर्दधाति

स्वधिते मैत्रं हिंसीरिति परशुना महरति यः

प्रथमः अकलः परापतति तमुपयच्छते ।

उपयच्छते स्थापयति । स्पष्टमन्वत् ।

अनक्षसङ्गं स्थाणुमुच्छिन्नं च नृधति गुरफदन्नं वा ।

अनक्षसङ्गं वृधेदिति ब्राह्मणार्थमुच्छिन्नं च नृधति स्थाणुमित्युक्तवान् । अक्षः शकटरथ-
योस्तेन यथा स्थाणुर्न सज्जते तथा स्थाणुमवशेषमित्येव गुरफदन्नं इति पूर्वोक्तेन
विकल्पः । छेदनदेशस्य देवस्त्वेति सूत्रेणाञ्जनस्थानमुक्तम् । तत्र प्रहारेण शकलं
ग्राह्यम् । अञ्जनस्थानं तु शकलार्थमित्यवगम्यते यूपच्छेदस्थानस्य पुनरुक्तत्वात् ।

दिवमन्त्रेणेति प्राश्नमुदञ्चं वा महापयति ।

शुधिन्वा संभवेति मन्त्रान्तः । हापयति पातयति ।

वनस्पते शतवत्सो विरोहेत्याव्रधने जुहोति सह-

स्रवरश्वा वि वयं कहेमेत्यात्मानं प्रत्याभिमृशति ।

आव्रधनं स्थाणुः । जुहोति दर्विहोमघर्मेणाऽऽज्यशेषस्यैव । गतार्थमन्वत् ।

यं स्वाऽप२ स्वाधितिरित्यनुलोमं परशुनाऽङ्गान्कल्पयति ।

सौमगाद्येवन्तः । अङ्गान्युपशास्ता अनुलोममधस्तदारम्भोर्ध्वं छेदनेन कल्पयति
च्छिनसि ।

अच्छिन्नो रावः सुवीर इत्यग्रं परिवासयति ।

छिनसि यूपाग्रं मानेन यत्र यूपाग्रं भवति तत्रैव । संस्कारोऽयम् । * अत एव
कात्यायनः (नेन) परिवास्याच्छेदनं पुनरिति पुनश्छेदनप्रतिषेधात् ।

एकारन्निप्रभृतीनि ब्राह्मणव्याख्यातानि
काम्पानि यूपप्रमाणानि तेषां याथाकामी ।

स यस्वशुना यक्ष्यमाण एकारन्निं यूपं कुरुत इममेव तेन ओकं जयत्यथ यद्य-
राक्षिमन्तरिक्षमेव तेन ओकं जयतीत्यादि वाजसनेयब्राह्मणम् । यद्यारन्निं तेनस्का-
यस्येत्याद्येकविंशत्परिपर्यन्तानि स्वब्राह्मणव्याख्यातानि तानि काम्पान्येव सति
कामेऽङ्गीकार्याणि ।

सहोपरेण संख्या स्यादा त्रयस्त्रिंशद्दरस्तेः ।

उपरो भूमिस्तातं तदहः प्रदेशोऽतस्तो मूलभागो धानान्भूमिमध्ये गच्छति तेन सह
यूपपरिमाणं वेदितव्यमा त्रयस्त्रिंशत्संख्यापर्यन्तम् ।

इपरस्तिर्वा चतुरस्तिर्वा पाठाशो निरुद्ध-
पशुबन्धस्य यूपोऽतोऽन्ये सौम्यस्याध्वरस्य ।

ये पूर्वमविशेषेण यूपवृक्षा उक्ता यानि यूपमानानि तन्मध्ये इपरस्तिश्चतुरस्तिर्वा
पाठाशो निरुद्धो नित्य एन्द्राग्नः सौर्यः प्राजापत्यो वा पशुबन्धस्तस्यान्वमानयुक्ता
अन्ववृक्षभाक्ष सौम्यस्याध्वरसर्गाग्निष्टोमप्रभूतेः । एवं हि भूपते स वा एव इपरस्तिर्वा
चतुरस्तिर्वा पशुबन्धयूपो भवतीति वाजसनेयकम् । तथा तत्रैव पाठानामेव यूपं कुर्वी-
तेति नियमः ।

अष्टाग्निं तदङ्गोति नातिस्पृष्टं नात्यनुपतष्टमुपरम् ।

अष्टाश्रयो धारा यस्व तथा तदङ्गोत्थेनं तद्वन आनयनं इष्टार्थं स्यात् । उपरार्ह-
प्रदेशं न तदङ्गोति । स्पष्ट मन्व्यत् ।

पुरःपुरोपीयात्सं गोपुच्छं वा ।

उपरार्द्धं यावद्धर्मं किंचिर्दिकिचिदनुपरिणाहं गोपुच्छसदृशं वोपरार्द्धं किंचिन्मूर्धं
ततः किंचिस्फुलं ततः किंचिर्दिकिचिदनुपरिणाहं तथैव गोपुच्छम् ।

* अत एवेत्यसंगतम् ।

तस्यैव वृक्षस्याग्रतश्चषालं करोति ।

यस्य यूपस्तस्य वृक्षस्य चषालनामकं परिवासितादग्रभागाद्गुपरितनस्यावशिष्टस्या-
वयवस्य नान्यवृक्षस्य ।

कथं कथं त(र्थेण)दाह—

अष्टाश्रिं पृथुपात्रं मध्ये संनतम् ।

अष्टावश्रयो धारा यस्य तत्त(स त)था । पृथुराकुञ्जिताङ्गुलिकरस्य मणिवन्धमा-
स्याङ्गुल्यग्रपर्यन्तं पृथुः । पृथुरूध्वो दशाङ्गुल इति बीजायनः । दशाङ्गुलं दीर्घं
मध्ये संनतं पूर्वापरभागपेक्षया ।

यावदिदं प्रथममङ्गुलि काण्डं ताव-

दूर्ध्वं चषालाद्यूपस्यातिरेचयति ।

तर्जन्याः प्रथमं पर्वं तापरिमाणं दीर्घं चषालादूर्ध्वं यूपस्याग्रमतिरिक्तं भवति तथो-
र्ध्वमुले चषाले कृतवेधे प्रवेशयति ।

अङ्गुलिपात्रं कनीयो वाऽङ्गुलेः ।

यूपार्थं प्रवेशनीयं स्थूलमङ्गुलिप्रमाणम् । ततोऽपि वा सूक्ष्मं प्रतिमोचनं वक्ष्यति ।

द्व्यङ्गुलं ष्यङ्गुलं चतुरङ्गुलं त्रैषा-

मेव तक्षणानां स्वर्कं करोति ।

एतेषामेव तक्षणानां तक्षणजनितश्चकलानामन्यतरैकेन द्व्यङ्गुलादिप्रमाणं स्वरना-
मकं शकलं करोति ।

यं कामपेताभ्योऽस्य लोकमभ्यारोहेदित्य-

न्येवृक्षस्य स्वर्कं चषालं च कुर्वात् ।

निन्दार्थमादोऽयम् । अस्य यजमानस्य लोकं स्थानमन्यो भ्रातृष्योऽभ्यारोहत्विति
तेन तस्यैव वृक्षस्य कुर्यादित्यर्थः ।

वेदं कृत्वाऽग्नेयाऽऽहवनीयम् ॥ २ ॥ इयमार्थी वेदिं करोति ।

वेदेः पूर्वं वेदकरणं प्राप्तमेव कमार्थमनुवादः । आहवनीयमहणमतिदेशप्राप्तगार्ह-
पत्यव्यावृत्त्यर्थम् ।

इयमार्थीमित्युक्तं तद्याचष्टे—

इयमार्थी प्राचीं रथाश्वमार्थी पश्चान्ति-

र्थी विपथयुगमार्थी पुरस्ताद्द्वितीचीम् ।

ईषादिप्रमाणं तु शुद्धे वक्ष्यति अष्टाश्रितिशतमीषा त्रिष्यङ्गुलश्चतुःशतं षडशोति-
र्बुगमाहुरिति । युगस्य बाह्यच्छिद्रयोर्मध्ये विपथयुग आहवनीयप्राप्तेस्त्वामद्याप्राची-

१ य. क. झ. म. ड. इतस्यैव । २ य. क. ज. झ. म. ड. 'न्यस्य वृ' । ३ य. क. ज. झ.
म. ड. 'स्तातिरथीम्' ।

महाशीत्युत्तरैकशताङ्गुलां पश्चाद्भाग्ने दक्षिणोत्तरमानेन चतुरधिकं शतं प्राग्भागे दक्षिणोत्तरमानेन षडधिकाशीतिरेव प्रमाणां निरूढे वेदिं कुर्यात् ।

अपि वा षडरत्नं प्राचीं चतुररत्नं पश्चाच्चि-
रथीं चपरत्नं पुरस्ताच्चिरथीपसंनता भवति ।

वेदिशब्दः संस्कारनिमित्त इति प्रकृते वेदिशब्दाभिहिता संस्कारा प्राप्ता मध्ये संनामोऽपि प्राप्तः स उपदेशेन निवर्त्यते न संनताऽसंनतेत्युभयोरपि ।
गतार्थमन्यत् ।

यस्यामुत्तरस्मात्परिग्राहात्तत्कृत्वा
पूर्वार्धे वेदेर्युपावटोपावकाशमव-
शिष्य शम्यथोत्तरवेदिं विमिथीते ।

श्रित्यनुवादश्लोकप्राप्तस्योत्तरवेदिकाशविधानार्थः । पूर्वार्धे पूर्वो भागस्तस्य
प्राग्नेस्तमध्य एव यूपवटो यूपोच्छ्रयणे खातं तद्वर्धमवकाशं स्थापयित्वा तस्य
पश्चाच्छ्रम्या मानेनोत्तरवेदिनामिकां वेदिं विस्तारेण मितां करोति । संचरार्थमव-
शिष्येत्यपि ज्ञेयं सूत्रान्तरे दर्शनाच्च ।

विमानप्रकारमाह—

पुरस्ताद्दुदीचीनकुम्भां शम्यां निधाय तित्तायनी
मेऽसीति स्फयेनोदीचीं लेखां लिखति ।

वेदिमानं शम्यमानमेव । तत्र चिकीर्षिते स्थले पुरस्ताद्भाग् उदीचीनं कुम्भमस्या-
स्तादृशीं निधाय स्फयस्याग्नेगोद्वगपथर्गां शम्यमानेन लिखेदन्तरत इत्यग्ने वक्ष्यति ।
शम्याग्रं कुम्भं व्याख्यातं दर्शपूर्णमासव्याख्याने ।

दक्षिणतःप्राचीनकुम्भां निधाय तित्तायनी मेऽसीति
दक्षिणतः प्राचीं पश्चाद्दुदीचीनकुम्भां निधायवतान्मा
नाधितमिति पश्चाद्दुदीचीमुत्तरतः प्राचीनकुम्भां निधाय-
वतान्मा व्यधितमित्युत्तरतः प्राचीमभ्यन्तरं परिलिखति ।

शम्यां स्फयेन लेखां लिखतीति पदचतुष्टयमावर्तते । यल्लिखति तदभ्यन्तरमिति तु
पूर्वेण सह चतुर्भिः संबध्यते । उत्तरतो गमनप्रदक्षिणं गतार्थमन्यत् ।

उत्तरेणोत्तरं वेद्यसं प्रक्रमे चात्वालस्तं
परिलिखत्यनेनैव कल्पेन यदभ्यन्तरेभ्यः ।

यं परिलिखति स चात्वाल इति भाविनी संस्कारनिमित्ता संज्ञा । तस्य स्थानमुत्त-

रेणोत्तरभागे वेदेर्भहावेदेरस ईशान्यकोणस्तस्योत्तरतः प्रक्रमो व्याख्यातस्तस्मिन्नतीते
चास्वालयस्य दक्षिणरेखामध्ये यथा परितो ङित्वति प्रागारम्य प्रदक्षिणशर्म्यानिधान-
स्फ्यथेस्त्राकरणादिना कल्पेन विधिना मन्थविधिं विनाऽन्येन ।

देवस्य त्वेत्यभिमादाय विदेरग्निर्भो नामेति खनति ।

आदव इत्यन्तः । प्रकृतं चात्वाद्यमेव सकृन्मन्त्रेण ।

जानुदघ्नं त्रिवितस्तं वा खात्वा ।

शाम्यामानेन विस्तृतमघस्ताज्जानुदघ्नं जानुपरिमाणं वितस्त्रितयपरिमाणं वा साम्भेति
स्वाप्रत्ययेन तावत्परिमाणमादौ खान्त्वा पश्चाद्भुक्तं कार्यमाह ।

अग्ने अङ्गिर इत्यभिं भरति ।

खातायां मृदि प्रवेशयति ।

योऽस्यां पृथिव्यामिति पांसूनपादत्ते ।

असीत्यन्तः । पांसून्सातमृदं वा कात्यायनीये हस्तेन चेत्युक्तं सामर्थात्स्फ्येन
हस्तेन वाऽङ्गी करोति ।

आयुषा नाञ्जेहीति हरति ।

पांसूनुत्तरवेदिप्रदेशं प्रति नयति । मन्त्रस्तावनेव ।

यत्तेऽनाधृष्टमित्युत्तरवेद्यां निवपति ।

त्वाऽऽवध इत्यन्तः । विमिते देशे उत्तरवेद्याश्चिकीर्षिताया निदधाति पांसून् ।

*एवं द्वितीयं हरत्येवं तृतीयम् ॥ ३ ॥

एवं द्वितीयं तृतीयं च हरतीति लघुवाच्ये द्वितीये मन्त्रे यो द्वितीयस्यां पृथिव्या-
मित्याद्यनुषङ्गो यथा स्यात्तृतीये तु सानुषङ्गः पाठस्तत्र विधिमात्रमतिदिश्यत इति ।
अत्र हरतीत्येतावदतिदिष्टं तत्पत्रे अङ्गिर इति त्रिर्हरतीति श्रुतेः प्रहरणादि साङ्गं
हरणं निर्दिष्टमिति प्रहरणाद्यपि ज्ञेयम् ।

यो द्वितीयस्यामिति द्वितीयमपादत्ते यस्तृ-

तीयस्यामिति तृतीयं तूष्णीं अतुर्यम् ।

अग्ने अङ्गिर इति प्रहृत्य यो द्वितीयस्यामित्यादि हरणान्तं निवपनार्थत्वादर्थसिद्धं,
निवपनं समन्त्रमेव, तथा तृतीयं, अतुर्यं तु प्रहरणादि हरणान्तं तूष्णीं तूष्णीं निवप-
नम् । कुतः । श्रुतिर्हि त्रिर्हरतीत्येतावदेव विद्यते । मन्त्रे तु निवयतीत्यन्तं व्याख्यातं
तत्र मन्त्रलिङ्गान्मध्ये मन्त्रं विच्छिद्यार्थेप्राप्ते नाना क्रियासु विनियोगो व्याख्यातस्त्वत्र

* सूत्रपुस्तकेषु एतत्सूत्रस्थाने 'एवं द्वितीयं तृतीयं च हरति' इति पाठो विद्यते ।

श्रुतौ हरति(तिः)प्रापणार्थस्वेन निवपतिशब्देन व्याख्यातः । प्रापणं तु मृदो वहनपूर्व-
कमिति स्वेन वहत्यर्थो हरतिर्मध्ये प्रयुक्त इति न त्रिसंवादस्तथा चाऽग्रे अधिक्रि इत्या-
रभ्य निवपतीत्यन्तं हरत्यर्थं एवं त्रिर्मन्त्रेण तूष्णीं चतुर्थमिति सिद्धम् ।

सिंहीरसि महिषीरसीत्युत्तरवेदिं करोति ।

उत्तरवेदिं वेदिश्चतुरथा लोकप्रसिद्धा शम्भ्यामानेनापि चतुरस्रता च यावत्सातथा-
स्यालपांसुभिरुच्छ्रितां करोतीति यावत् । तदेव व्यूहनं कात्यायनेनोक्तम् ।

उह प्रथस्वेति प्रथयति ।

प्रथितां यावत्कृतशम्भ्याम्पन्तररेखाव्यापिनीं करोति । भारद्वाजेनाप्युक्तं शम्भ्यामात्रीं
प्रथयतीति । यज्ञपतिः प्रथतामित्यन्तः ।

ध्रुवाऽसीति शम्भया स० हन्ति ।

संबहयति शम्भया ।

देवेभ्यः कल्पस्वेति कल्पयति ।

यथा विश्वीर्णा न स्यात्तथा समर्षयति प्रान्तलेपेन ।

देवेभ्यः शुन्धस्वेत्याजिः प्रोक्षति ।

अज्जिस्त्रियुक्तं लौकिकीभिरिव ।

देवेभ्यः शुम्भस्वेति सिकताभिरनु भक्तिरति ।

वेदिं सिकता मृत्पांसवस्तैरनूपरिष्ठात्कीर्णां युक्तां करोति ।

यत्ने कूरं यदास्थितमिति पुनरेवाज्जिरबोझति ।

शुन्धतामित्यन्तः प्रकरणान्तरान्तर्गतोऽप्यत्र शास्त्रान्तरविहितः प्रतीकेनोपात्तः
सामर्थ्याद्यावत्किञ्च गृह्यतेऽवोक्षणं तु न्युब्धेन करेण प्रोक्षणमुत्तानेन ।

उत्तरतो, दक्षिणतो वा स्फयेनैकस्पर्शा निःसा-
र्यापो रिभं निर्वहतेत्यपा० शेषं निनयति ।

उत्तरवेदेदित्यर्थादत्रगम्यते तस्या एव प्रकृतत्वाद्दक्षिणदेशे वा उत्तरदेशे वा महावेद्या-
मेव । एका स्फयेन कृता रेखैकस्पर्शा तां निःसार्य निःसरणमुदकशेषस्य यथा स्यात्तथा
कृत्वाऽवोक्षणशेषं निनयति । तस्मैत्र प्रकृतत्वात्प्रोक्षणस्य व्यवहितत्वात् । यद्युच्छ्रि-
भ्येत तर्हि निनयनमन्यथा नास्ति ।

विभ्राह्वृहत्पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावचि-
रुतम् । वातजूतो यो अभिरर्षति त्वना प्रजाः पिपसति
बहुधा विराजतीत्युत्तरवेद्या अन्तान्कल्पयति ।

मृत्पृष्ठैर्लेपनेन हृदां करोति ।

अतुः शिस्रण्डे युवती कनीने घृतमतीके भुवनस्य
मध्ये । तयोर्देवा अभिसंबसन्त उचमे नाक
इह मादयन्तामिति वेदिमुत्तरवेदिं च संयुतायि ।

द्विवचनेनोपयोः सकृन्मन्त्रेण ।

उत्तरवेद्यां मध्ये गोष्पदयार्मीमन्त्राफमार्त्री
मादेक्षमार्त्री वोत्तरनाभिं करोति ।

अतुरधामिति भरद्वाजादयः । नाभिसंज्ञकमवयवं करोति । तस्योच्छ्रयस्तु नोक्तोऽ-
तो यावताऽभिन्यक्तिस्तावत्येवोच्छ्रिता ।

इन्द्रघोषस्त्वा यमुभिः पुरस्तात्पात्विवति प्रद-
क्षिणमनुपरिक्रामन्प्रतिदिशमुत्तरवेदिं प्रोक्षति

सामन्तत्वरूपावनाथ प्रदक्षिणमित्युक्तम् । प्रतिदिशमनुपरिक्रामन्नुत्तरवेदिं प्रोक्षति ।
दिग्म्य एवैनां प्रोक्षतीति श्रुतेर्दिग्म्यः सकाशादापः प्रोक्षणार्थाः प्रेरणीयास्ततस्तु पूर्व-
दिग्मगे स्थित्वा सर्वा वेदिं प्रोक्षति । दक्षिणे स्थित्वा तथैवैवं पश्चादुत्तरतश्च तद्विज्ञैः
सर्वाभिः प्रोक्षति । पारिवति द्वितीयादिष्वप्यनुषङ्गो मन्त्रेषु प्रकृतनाभिष्युदासार्थं
वेदिमित्युक्तम् ।

त्वष्टा स्वा रूपैरुपरिष्ठात्पात्विष्युपरिष्ठात्प्रोक्षति ।

शास्त्रान्तरीयवाक्यशेषपाठेन पुनः प्रोक्षतीत्युक्तं वेदिमित्येव ।

शेषं निनयति यथा पुरस्तात् ।

प्रोक्षण्यपामेकस्फयायां निनयति पूर्ववत् ।

* औदुम्बरसाखाभिश्छन्नां परिवास-

यति यदि श्वः कालः ॥ ४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्थप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

छन्नामाच्छादितां परिवसति सा तादृशीं करोति निर्व्यापारेण रात्रिं गमयतीति
यावत् । सद्यस्काळे पशौ छादनं निवर्तते वा साङ्गत्वात्तस्य । अनेन च पशुबन्धो
आहसाध्योऽप्यस्तीत्युक्तम् । तेन चकनीये चेत्सद्य एवान्यथा त्वसंभवादीपवसथ्ये
चेद्विकल्पः । अतुर्दश्यामुपक्रम्य पञ्चदश्यां यागः । अन एव तत्र तत्र वदति पूर्वस्य

* सूत्रपुरतकोषे तु उदुम्बरेति पाठः ।

पर्वण औपवस्येऽहनीति । चतुर्दशामन्त्राधाय सद्यो वा पञ्चदश्यां समानतर्षां दर्शेन पूर्णमासेन वैत्यपि पूर्वमुक्तम् । तथापि द्वादशकालेति वक्तुं यदि श्वः काल इत्युक्तम् । यौधायनोऽपीष्टिपशुवन्माः सोपवसथाः सद्यो वेति ।

इति सत्यावादाहिरण्यकोशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैज-
यन्त्यां चतुर्थप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

आहवनीयेऽग्निप्रणयनान्वादीपयति ।

अग्निः प्रणीयते यैः काष्ठैस्तान्वाहवनीये प्रज्वालयति । गार्हपत्यादेवार्थायार्थाय प्राप्त-
मुद्धरणमपवादितुमाहवनीय इत्युक्तम् ।

सिकताशोपयमनीरुपकल्पयते ।

सिकता बालुका एवोपयमनीरुपयन्त्यते प्रदीप्तो याभिस्ता उपयमन्यस्ता यथोपयम-
नाथ समर्थाः स्युस्तथा पात्रेण धृतः करोति । न च अकारादुपयमन्यो भिन्नाश्चेति
वाच्यम् । उपयमनीरुपनिवपतीति सिकतानामेवोपवापयोगेऽपत्याद्बहुत्वाच्च सिकता उप-
यमनीः कृन्वेति परद्वानः । सिकताभिरुपयम्येत्वापस्तम्बः ।

उपचञ्चतीधममुपयञ्चत्पुपयमनीरुपयते चार्थमाणे ।

आन्यपि प्रणयनान्वादीप्तानि तान्येव समुद्रापापजानीध्म इत्युच्यते । काष्ठान्येवेध्मो
मनु संस्कारनिमित्त इति दर्शितम् । इध्ममग्निप्रणयनोपमित्येकत्वदर्शनेन भेधमस्य
संस्कारापेक्षा । इध्ममुपय(ञ्च)ञ्चति समूहीकृत्योर्ध्वमुत्ति(र्ध्वं सि)पति । उपयञ्चति
सिकताः शरावगृहीताः प्रदीप्तेध्मस्य संवरणार्थमुप समीपे यञ्चत्यवस्ताद्धारयति
यथोपयमानोऽग्निर्न विशीर्वेतावस्ताच्च न पतेत्तेनोपयत उपयमनीनिर्वपिते चार्थमाण
इध्म उपरीत्यर्थः ।

यत्ने पावकं चक्रुमा कश्चिदागः पूर्वं यत्सन्न परो
भवासि । घृतेन त्वं तनुवो वर्धयस्व मा मा हि-
सीरधिगतं पुरस्तादिति शेषे जुहोति ।

शिष्ट आहवनीय एव मत्सृष्टते मन्त्रलिङ्गादित्यर्थः । दर्बिहोपत्वात्स्वाहान्तो मन्त्रः ।
अपात्रानाथ पावकादय इदम् ।

अद्यपे प्रणीयमानायातुमूहीति संभे-
ष्यति प्रणीयमानायातुमूहीति वा ।

होतारमित्यर्थात्तुच्यबलत्वादिकल्पः ।

त्रिरनुक्तायां हरत्युत्तरवेदिं माघ जुहां पञ्चगृहीतं
गृहीत्वा हिरण्यमन्तर्धायाक्षणयोत्तरवेदिं न्याधारयति ।

त्रिरनुक्तायां प्रथमायामिति ज्ञेयम् । ऊर्णावन्तं प्रथमः सीद कोनिमित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् परिधानीयायां प्रथमायामित्येवाऽऽह मरद्वाजः । हरति तमग्निमुत्तरवेदिसमीपं प्राप्येति पाठप्राप्तस्य पुनर्वचनं कात्यायनादिभिर्वदुक्तं पञ्चगृहीतं गृहीत्वाऽग्निं प्रणयसीति तस्माद् भूदित्येवमर्थम् । जुहामिति वचनं जुहोतिषोदनाभावे स्वाहान्तमन्त्रपाठेऽपि न दर्विहोम इति स्पष्टयितुं हिरण्यं सुवर्णमन्तर्धाव चत्र यत्र न्याधारयति तत्र तन्नेत्यर्थो ननु सुव्यवधानमन्तर्धानं हि स्पष्टाज्ययोर्मध्ये व्यवधानं कोणास्कोणपर्यन्तं तु प्राङ्न्यापादिना ।

सिंहीरसि सपत्नसाही स्वाहेति दक्षिणेऽस्ते ।

नाभ्यतिरिक्तोऽसस्तत्र नाभिलग्नकोणमारभ्याग्निकोणपर्यन्तमक्षयति वचनादन्वयाप्येवम् ।

सिंहीरसि सुमजावनिः स्वाहेत्युत्तरस्यां भोष्याम् ।

वायव्यकोणमारभ्य नाभिवायव्यकोणपर्यन्तम् ।

सिंहीरसि रायस्पोषवनिः स्वाहेति दक्षिणस्यां भोष्याम् ।

नैर्ऋतकोणमारभ्य नाभिकोणपर्यन्तम् ।

सिंहीरस्यादित्यवनिः स्वाहेत्युत्तरेऽस्ते ।

नाभिकोणमारभ्येशानकोणपर्यन्तम् ।

सिंहीरस्यावह देवान्देवयते यजमानाय स्वाहेति मध्ये ।

नाभेर्नैर्ऋतकोणमारभ्येशाननाभिकोणपर्यन्तं तत्र तत्र हिरण्यमन्तर्धानपूर्वकं सर्वत्रोत्तरवेदिर्देवता तेभ्य उत्तरवेदिरित्युपक्रम्य तस्मादुत्तरवेदिं पूर्वमग्नेर्न्याधारयन्तीति श्रुतेः ।

भूतेभ्यस्त्विति सुवचं हिरण्यं षोडशम् ।

उपयुक्तप्रतिपत्तिरतो विशेषनिर्दिष्टयोर्मन्त्रावृत्त्यैकोद्गृह्योत्क्षिप्याप्राप्तत्वाद्धिविरनुमेयः । न एव देवा मृता इत्याद्यर्थवादेन च देवतास्यै स्वाहाकारेण दानामावात् ।

पौतुद्देवैः परिधिभिः परिदधाति ।

पौतुद्देवशकः । औदुम्बर इति कोक्तिः । मानं वेदेर्यथा परिधीनां परस्परयोगो यथा स्यात्तावन्मात्रम् ।

विश्वायुरसीति मध्यमं ध्रुवसिदसीति

दक्षिणार्ध्वमक्षयतसिदसीत्युत्तरार्ध्वम् ।

परिदधातीत्यनुकूपयते । दक्षहेति मन्त्रान्तः ।

उपक्रुताः संभारा गुग्गुलुसुगन्धितेजनं
शुक्लीर्णास्तुका पेटवस्थान्तराशुङ्गे वा ।

पूर्वमेव संपादिताः संभाराः संश्लिष्यतेऽग्निर्धेस्ते । गुग्गुलुधूरपाठः । गुग्गुद्विपति भास
याम् । सुगन्धितेजनमिति तृणविशेषो यस्तिक्तत्वात् पशुभिर्भक्षयते । शुक्ला चासा-
पूर्णा स्तुका चेति स्तुकाः छिन्नप्ररूढोर्णैव पेटवस्य गतपुंसकस्य भवस्य शुक्लयोर्मध्ये
योत्पन्ना । पेटवो वृष्णिरेवेति कात्यायनः । स्तुकामस्य छिन्नां छिन्नस्तुकस्येत्येकेषामिति
भरद्वाजः ।

तान्मेधैस्मासीति सङ्घदेवोत्तरनाभ्यां निषपति ।

तान्संभारान् । मन्त्रेऽग्नेर्भस्मात्पद्मेः पुरीषमसीत्येकवचनश्रुतेर्गुग्गुलादिशब्दैः प्रत्येकं
भिन्नद्रव्यत्वात्प्रतिसंभारमाधाने मन्त्रदर्शनाच्च तथा प्राप्तमुक्तं सङ्घविति संभारशब्दे
नैव विधानादेकद्रव्यत्वादग्नेर्देवपुरीषं यत्संभारा इत्येकवचननेन बहूनां सामानाधिकर-
ण्यान्नाभ्यास इत्यर्थः ।

ऊर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिमिस्त्युच्यमाने यज्ञ प्रति-
तिष्ठ सुमतीं सुशोभा आ रथा वसूनि पुरुधा विशन्तु ।
दीर्घमायुर्व्यजमानाय कृष्णमयामृतेन अरितारमङ्गुषि
पङ्कः प्रत्यष्टादिति संभारेषु प्रतिष्ठापयति ।

उच्यमाने होत्रा तं दीप्तमिधं न्युत्तेषु संभारेषु प्रतिष्ठापयति मन्त्रेण ।

अग्नेः कुलायमसीति दक्षिणत उपयमनीरुपनिषपति ।

उपयमनीः सिकता अग्निसमीपे निषपति ।

मनुष्वत्वा निधीमहि मनुष्वत्समिधीमहि । अग्ने
मनुष्वदङ्गिरो देवान्देवायते यजेत्युपसमिन्धे ।

अग्निं काष्ठेन ।

अभिर्यङ्गं नयतु प्रजानम्भेन यज्ञहनोऽविदन् ।
देवेभ्यो यज्ञं प्रभृतात्मम यज्ञपतिं तिर स्वाहा
वायुरादित्यो यज्ञो यज्ञं नयतु प्रजानम्भेन
यज्ञहनोऽविदन् । देवेभ्यो यज्ञं प्रभृतात्मम
यज्ञपतिं तिर स्वाहेति चतस्रोऽतिमुक्तीर्हुत्वा ।

अतिमुक्तिज्ञिका आहुतीर्वायुर्यज्ञमित्यादि तथाऽऽदित्यो यज्ञमित्यादि मध्ययो-
रप्यनुवक्ष्येण स्वाहान्ताभ्यां मन्त्राभ्यां दर्विहोमधर्मेण जुहोति ।

जुहूँ जुह्वं च संमृज्य चतुर्गृहीतेनाष्टगृहीतेन द्वादशगृहीतेन
वा स्रुचं पूरयित्वा सप्त त इति पूर्णाहुतिं जुहोति ॥ ५ ॥

अपूर्वत्वाद्बोमस्यापूर्वं संमार्गविधानं, पूरयित्येति वचनाद्वादशगृहीतेनाष्टगृहीतेन
चतुर्गृहीतेन वा यथा पूर्णा भवति तथा गृह्णातीत्युक्तम् । पूर्णवा स्रुचाऽऽहुतिः पूर्ण-
हुतिरिति संज्ञानिर्वाचनात् ।

एषोऽत्राऽऽहवनीयो यतः प्रणीयते स गार्हपत्यः ।

यत उत्तरवेद्यां प्रणीय पूर्णाहुत्यन्तेन संस्कृतः सोऽत्र पशुबन्ध एव नाग्निहोत्रहोत्रं
आहवनीयकार्यकरो यतः प्रणीयते सोऽत्र गार्हपत्यो नाग्निहोत्रे । तथा च काठेऽग्नि-
होत्रं कर्तव्यं तन्ममध्येऽपि तच्च प्राकृतेष्वेव नतुत्तरवेदिस्थे भरद्वाजेनात्र विकल्प उक्तः
संस्थिते पशुबन्धे काठे वेति, तन्निराकृतम् ।

आहवनीयं गार्हपत्यं दक्षिणार्धं चान्वाधायेध्वाबर्हिराहरति ।

अतिदेशप्राप्तस्यानुवाशोऽयं क्रमार्थं परमतव्युदासार्थं च । अन्वाधानं देवतापरि-
ग्रहार्थमुक्तमिन्द्रा देवतापरिग्रहसिद्धौ न वचनमस्ति तस्मान्जान्वाधानसिद्धिः । तथा च
भरद्वाजः—न पश्चिष्टचामग्निं गृह्णीयादित्यवरमिति । दीक्षणीयायां हि वचनाद्देवताप-
रिग्रहार्थता । अत्येकग्रहणं तु प्राग्निहितेऽन्वाधानाभावप्रदर्शनार्थम् । इष्ट्याऽऽन्वाधान-
सिद्धिः सांन्यव्यविकारत्वाच्छाखाहरणं सूत्रान्तर उक्तं तन्ना भूदिति वक्तुमन्वाधाये-
ष्वाबर्हिरवाऽऽनयति । द्रवद्रव्यं हि शाखया शोचनीयं न मांसं तथाऽस्मिन्नविधमाने
सह धर्मद्रव्यं निवर्तत इत्युक्तत्वात् । अतग्रहणपूर्वकं वेदस्य पूर्वमेव कृतस्वात्पाप्यत्र
हस्तशाखाहरणं तस्य न प्रकृतशाखापेनार्थोऽपि तु विकृतानुपदेशेनास्मरणार्थं ततस्तु
बर्हिराहरणानन्तरमेवाऽऽनयति नतु तस्या आनयनविधिरस्ति बर्हिरथे विधानाना-
भावात् । प्राथमिकास्तुष्णीमानयन्ति आनयन एव वा प्राप्ते कुतस्तुष्णीमिति बर्हिः
प्राकृतमेव नत्पत्नीषोमीयविकारत्वादित्युशाख्ये अपि ।

सप्तदश साष्टिधेव्यो न परिधीनिध्म उपसंनहति ।

वाचनिकं निरूढे सप्तदशत्वं विकृतौ तु विकल्प इत्येकः पक्ष उक्तोऽत्र तु निय-
तमेव समिधो वर्धन्त इत्युक्तं परिधिकार्यं पशौ ह्यग्निभ्रातृत्वसंस्नवाद्दृष्टार्थोऽयमुत्तरवे-
दिसंस्कारस्तथाऽपि प्रसङ्गेन रससामपघातलक्षणोऽदृष्टसंस्कारोऽप्येभिः कर्तुं शक्यते
परिविशब्देन विधानाच्चातोऽन्ये प्राकृता निवर्तन्ते । ततस्त्वा विश्वातिधेत्यूहः ।
त्रिन्परिधीनिति लुप्यते । यज्ञायुरनुसंचरानित्युपवेधधृष्टिशब्दविकल्पया पुंसत्वं तद्दक्षित-
मेव पूर्वम् ।

अग्नीन्परिस्तीर्य पाणी प्रक्षालयोलपराजी* स्तीर्षा ।

चोदकप्राप्तानुवादः पदार्थकपार्थः । बहिराहरणानन्तरं वेदिकरणं तस्य आतस्यात् । यत्र परिस्तरणमुपवास इति क्रिया रात्रेः कालस्याभावेऽपि संस्कारलोपो नास्तीति-
व्यायप्रदर्शनार्थं परिस्तरणानन्तरं पाणीप्रक्षालनमेव ।

यथार्थं पाशुकानि पात्राणि मयुनाक्ति ।

अतिदेशप्राप्तौ चोषधपात्राणां प्रयोजनाभाव इति वक्तुं यथार्थमित्युक्तम् । यथार्थं मयुनाक्ति पाशुकानि चेत्यर्थः ।

स्फुपधग्निहोत्रहवणी* छुवस्वधिति द्वे जुह्वमाहोमह-
वर्नी द्वितीया द्वे चोपभृतौ पृषदाज्यधानी द्वितीयां
ध्रुवां द्वे आज्यस्थाल्यौ दधिधानी द्वितीयां वेदं
समवत्तधानी द्वे रक्षने द्विगुणां द्विव्यायामां त्रिगुणां
त्रिव्यायामां द्वे काष्मर्यमरुयौ वषाश्रपण्यौ द्विशू-
लाभेकशूलां च कुम्भीं हृदयशूलं छल्लशाखां स्वहं
मैत्रावरुणदण्डं यूपं यूपशकलमरणी येन चार्थः ।

प्राकृतानि कपालशूर्पाग्निशम्पादिकं निवृत्तमौषधद्रव्याभावात् । स्वधितिं पशो-
दिशसनशस्त्रं, जुहू इति जुहूशब्दस्य न विमंज्ञा तथाऽपि जुहू इति निर्देशश्चान्द्रसो
भावायां जुह्वाधिति भवितव्यम् । दधिधानी द्वितीयामिति च प्रथमतो दध्येव यस्यां
निरुप्यते ता दधिधानीमित्यर्थः । पृषदाज्यं यस्यां क्रियते सा च पृषदाज्यस्थाल्येव ।
समवत्तधानीमितीडापात्रं पाशुकं, यूपशकलं तक्षणजानमञ्जनार्थम् । स्पष्टमन्यत् । येन
चार्थः । येन सुवर्णशकलादिना । एवमन्यदपि ।

पवित्रे कृत्वा यजमानवाचं यच्छेति संये-

ष्यति वाग्यतः पात्राणि संमृशति ।

पावित्रकरणानन्तरं ब्रह्मण्येऽप्यामीत्येतदस्त्येव । वाजसनेयकब्राह्मणेन प्रणीता-
प्रतिप्रसवस्य दर्शपूर्णमासयोर्न्याहृयातमिति प्रणीताप्रणयनमामञ्जनपूर्वकं कार्यमेव ।
न्याहृयातं दर्शपूर्णमासयोरेव । स्पष्टमन्यत् ।

प्रोक्षितेषु वाचं विमृजते ।

हविष्कृता वाचं विमृजत इति कालाभावात्प्रोक्षितेषु पात्रेषु । यज्ञपात्रेऽपि वाग्यतेन
कर्तव्यपदाधेषु प्राकृतेषु चोदकप्राप्तेषु मध्येऽन्ये न सन्तीति प्रोक्षितेष्विदृशुक्तम् ।

उत्तरं परिग्राहं परिगृह्य संमेषेण प्रतिपद्यत आ-

ज्येन दग्ना चोदेहीति संमेषस्यान्तः संनमति ।

स्फुपोदसमानन्तरं प्रोक्षणीरासादयेत्यादि सपामं, विशेष आज्येनेत्येतस्यानन्तरं

दध्ना चेति पदपूर्वनीयं, संनाम ऊहः । यथार्थमूह इत्युक्तमेव तथाऽपि मध्ये स्तुवं स्वधितिमिति मा भूदित्येवमर्थं प्रेषस्यान्तमित्युक्तम् । अवमधिप्रायः—यथा स्तुवः संमार्ष्टीत्यत्र स्तुवस्यापि ग्रहणमेवमत्र स्तुवग्रहणन स्वधितिग्रहणं सिध्यति दध्नः प्रदेयस्यामावादाज्येन न साम्यमतोऽन्यस्मिन् द्रव्ये तेनार्थेन संयुज्यमाने धर्मविश इति न प्राप्नुयात्तदर्थमुक्तं संनमतीति दर्शितम् ।

यत्प्रागाज्यनिर्वपणात्संस्कृत्वाऽऽज्यं
निरूप्य दधिपृषदाज्यार्थं निर्वपति ।

प्राकृतपदार्थानन्तरं वैकृतस्य विनिवेशार्थं क्रमदर्शनं प्रैषानुमारेणाऽऽज्यनिर्वपणा-
द्यत्प्राकृतसंस्कृतेति तत्र स्तुवत्वस्वधितिसंमार्गोऽवदानसाधनत्वादाज्यनिर्वपणमात्रे सत्ये-
वादितिरस्येति दधिस्पाष्ठीमादाय महीनामिति दधि निर्वपति । तस्य प्रयोजनं
पृषदाज्यार्थमिति पृषद्गुणक्रमाज्यं तस्य संस्कारार्थमित्यर्थः । तेन वेदं हविरपि तु
हविःसंस्कारकं तेन न दधिधर्माः साधंदोहाद्याः । यत्र हविः प्रदीयेतेति पचनादत्र
नाऽऽदिष्टमामान्यमामिक्षा तथाऽपि चोक्तार्थं आश्रयधर्माः ।

न तु(नु) तस्मिन् संस्कारा नहि दर्शपूर्णमासार्थाज्यस्थाने विधीयते(न्ते) येनाऽऽज्य-
धर्माः स्थिरिति तत्राऽऽह ।

तस्मिन्नाज्यधर्माः क्रियन्ते यदन्यदधिप्रयणात् ।

वानसनेयिनाश्रणे हि भवति द्रव्यं वा इदं सधिः संमृष्टमाज्यं चेति धर्मप्राप्तिः
स्वतन्त्रद्रव्यस्येवात उक्तं तस्मिन्नाज्यधर्माः क्रियन्त इति । तर्हि द्रव्यमप्यस्तु हविरिति
न । पृषदाज्यमित्येकत्वं श्रुतेः । पदति च स्पष्टमेव कात्यायनः पशौ मन्त्रवर्णाच्छ्रुते चेति
पशौ स्वाहा देवाः आज्यवान्स्वाहेति । तथा पृषदाज्यं गृह्णातीत्येकवचनश्रुतेश्च न
द्रव्यद्वयं पृषदाज्यमित्याज्यशब्दादाज्यं संमृष्टं च दधपि तस्मादाज्यमेवेतत् । मनु
द्वित्वश्रुतेरर्थवादस्येन कुतः संस्कारप्राप्तिरिति चेन्न दध्यधिभ्रयतीति वानसनेयिनामन्या
श्रुतिरधिभ्रयणं निषेधति । न ह्यप्राप्तं निषिध्यतेऽतोऽवश्यं धर्मप्राप्तिरिति । किं च येन
संमृष्टेन हविरुत्पद्यते तदपि हविर्धर्मैः संस्क्रियते यथा सायंदोहादि, संस्कृतेनैव
दध्नाऽऽमिक्षोत्पत्तिरिति अग्नावधिभ्रयणे द्रव्यनाशान्न । अत एव दध्ना चोदेहीति
निगदान्तेः चोहः । न्यायमते तु न संस्कारः ।

आज्यग्रहणकाले जुहूपभृतोश्चतुर्गृहीते
गृहीत्वा तृतीयमाज्यस्य दधन्यानीयं ।

चतुर्गृहीतं प्रत्येकनाज्यस्य निरुतस्य तृतीयं मागनिर्देशात्संस्कार्यमाज्यं तृतीयमेव
दधनीति गुणविभक्तेश्च ।

एषोत्तरसि विभ्ररूपं विभ्रेषां देवनां* समिदिति
पञ्चशुद्धितं पृषदाज्यं गृह्णाति महीनां पयोऽसीति वा ।

मन्त्रद्रवविधिना वा कृतमत्र वा मन्त्रावृत्तिमान्यतरस्य ।

यथामकृति ध्रुवायाम् ।

क्रमार्थमनुवादः ।

सकैष्वाज्येषु यूपसंमानेन प्रतिपद्यते ।

वेद्यास्तरणानन्तरं ब्रह्मशाखास्तरणं दक्षिणध्रोण्याम् । तपोक्तं कात्यायनीये बहिषि
ब्रह्मशाखां स्तृणाति यूपसंमानेनोपलक्षितं कर्म पूर्वं च तत्करोतीत्यर्थः ।

तदाऽऽह—

देशस्यत्वेत्यभिप्रादाय परिलिखितमिति त्रिःशु
ल्लिप्तं यूपघटं परिलिखत्यर्धमन्तर्येद्यर्धं बहिर्वेदि ।

कृन्तामीत्यन्तः । अथ इ (मि)त्येकस्वात्सकृन्मन्त्रो द्विस्तूर्णो, समन्तादिति वक्तुं
प्रदक्षिणमिति । यूपघटो यूपार्धं गर्तस्तं मध्याद्यावान्जननायाऽऽसस्तावन्तं रेखयाऽङ्कितं
करोति । महादेव्यां यूपार्धं स्नानस्य वेद्या बहिश्चार्धं यथा तथा परिलिखति । अत्र
वेदिर्नार्धस्याङ्गत्वेन विधीयतेऽपि तु वेदिदेशो लक्ष्यते । तथा च व्यात्मके देशे स्नात
इत्येवान्यथा देशविधाने वेदेरङ्गत्वविधाने वाक्यभेदः स्यादतो देशलक्षणा । तेन
प्राक्त्या-यूपैकाङ्गशिन्वा म वेद्यामर्धमिति फलम् ।

परिलिख्याग्नीयूपघटं खनोपरसंमितं अङ्गुलेन च्यङ्गु-
लेन चतुरङ्गुलेन नोपरमिति खनतादिति संश्लेष्यति ।

संमीयमानोऽवयव उपरशब्दवाच्योऽसत्सन्मानेऽपठे स्नाते ततोऽपि अङ्गुलाद्यन्वत-
ममानेनाधिको मिस्रः । अग्नीध्यापार्थं करोति ।

उपरमात्रं स्नात्वा ॥ ६ ॥

अग्नीध्यापार्थं स्नात्वा ।

यत्ते शिल्पः परावधीतज्ञा इस्तेन
वाश्या । आपस्ते तद्यज्ञियाः पुनन्तु
शुचयः शुच इति यूपं मक्षालयति ।

स्पष्टम् ।

यवपतीः मोक्षणीः कृत्वा पृथिव्यै स्वेति मूलं
श्रोत्रत्यन्तरिक्षाय स्वेति मध्यं दिवे स्वेत्यन्न-
सुन्धतां लोकः पितृषुदन इति यूपघटेऽप्योऽवनयति ।

यवयुक्ताः प्रोक्षणाभ्यस्यः कृत्वा न संस्कारः । स्पष्टम् । शिवभूता अपोऽवटे
इत्येव भरद्वाजः ।

यवोऽसीति यवं मास्यति पितृणां च सदन-
मसीति माचा बर्हिषाऽवस्तृणाति ।

यवप्रासनं बर्हिषाऽवस्तरणे च स्नात एव । उदगप्रत्ननिवृत्तये प्राचेति । यवोऽसी-
त्यस्यारातीरित्यन्तः ।

स्वानेशोऽसीति मथमपरापातित च शकलमघस्ता-
स्वकमघटेऽवदधाति घृतेन चावापृथिवी आपृणे-
था च स्वाहेति हिरण्यमन्तर्धाप स्रुवेणाभिजुहोति ।

स्नाहाकारान्तो मन्त्रोऽन्यशाख्योऽस्मच्छाखायामिहाश्रवणात् । दर्विहोमस्वाऽजु-
ह्वासीति स्रुवेणेति वचनादितरधर्मनिवृत्तिः । हिरण्यं शकलेऽन्तर्धाप तत्राभिहोम आश्रय-
स्थास्याज्येन चावापृथिव्यौ देवने । विष्ठादिति स्वानेश इत्यस्थान्तः ।

यूपायाज्यमानायानुश्रुहीति संवेद्यत्यज्यमानाया-
नुश्रुहीति वाऽग्नेणाऽऽहवनीयं लौकिकेनाऽऽज्येन
पुरस्तात्प्रत्यहृतिहृन्त्यजमानो यूपशकलेनानक्ति ।

आश्रयर्थे याजमानविधानं विकल्पार्थं तथैव कात्यायनपरद्वागाभ्यामुक्तम् । अग्ने-
णाऽऽहवनीयं विद्यमानं यूपं तस्य पुरस्ताद्भागे प्रत्यङ्मुखस्तिहृन्त्यजमानो यूपशकलेन
साधनेन हस्तेन ।

लौकिकेनेति ।

जातिषां विशाङ्गदेनोभयभागच्छति तत्राऽऽज्यं स्थाङ्गीगर्तं मा भूदिति लौकिकेनेत्यु-
क्तम् । अजानकर्मणः प्राकृत्यामावाङ्महोमत्वाच्च लौकिकेनेति गम्यते । होमस्तु यद्यप्य-
यमप्राकृतस्तथाऽपि होमत्वेनाऽऽहवनीयाश्रयत्वेन च स्थास्याज्येन । अजानयिं कर्म
न निर्दिष्टं तत्रग्रं च्वालं चानक्ति च्वालं प्रतिमुञ्चति स एवौधिकारात् ।

देवसस्त्वा सविता मध्वाऽनवित्प्रत्यग्रमैन्द्रपसीति च्वालम् ।

अनक्तोत्यनुवर्ततेऽर्थं यूपस्य च्वालं सर्वतः ।

सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति च्वालं प्रतिमुञ्चति ।

प्रतिमुञ्चत्यग्रे यूपस्थानदधाति । एवदन्तं याजमानमथवा प्रतिपोषनमध्वर्योर्धनमानोऽ-
नक्तीत्येव विधानादित ऊर्ध्वं त्वजानमप्यध्वर्योरेव । यजमानमेव तेजसाऽनक्तोति यज-
मानातिरेकस्य वाक्यशेषे कर्तृत्वनिर्देशात् ।

देवस्त्वा सविता मध्वाऽनकित्वत्यान्तमग्निष्ठामग्निमक्ति ।
अन्तमग्निष्वाप्याऽऽन्तमग्निष्ठामाहवनीयसंमुक्तामग्निं यूपस्य तामनक्ति । अग्निमि-
त्येव नोपरम् ।

रक्षणादेशे त्रिः मद्भिषं परिसृष्टति मध्ये वा ।
यत्र रक्षानया परिव्यां तत्र यूपमध्ये वा ।

अनक्तमुपरम् ।

करोतीति शेषः । पुनर्वचनं काल्यायनेनोक्त सोपरमग्निष्ठामग्निमन्वत्वेति तन्मा
भृदिति ।

आञ्जनमभृति-यजमानो यूपं नानु(न्नुं)सृष्टजत्यापरिव्ययणात् ।
स्पष्टम् ।

यूपयोः सृष्टियमाणायानुसृष्टीति संश्लेष्यत्पुच्छ्रीयमाणायानुसृष्टीति वा ।
स्पष्टम् ।

उदिव ५ स्तभोनान्तरिक्षमित्युच्छ्रयति ।
अथटाङ्गहिरेशोर्ध्वं करोति यूपमित्येव पृथिवीमुपरेण । इत्येवत्यन्तः ।
ते ते धामानीत्यवदेऽवदधाति ।

यूपमित्येव मूर्धेरित्यन्तः ।

दिष्णोः कर्माणि पश्यतेति द्वाभ्यां करप-
यत्यग्निनाऽग्निष्ठांसदिशं मिनोति ॥ ७ ॥

सतमित्यन्ताभ्यां द्वौमृश्य(ग्म्या)करपयति यथास्थानम् । अग्निनाऽऽहवनीयेनाग्नि-
ष्ठेति या पूर्वमुक्ताऽस्तर्क्षा समानदिशमाहवनीयाभिमुक्तां मिनोति रोपयति ।

यं कामयेत तेजसैनं देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्थ-
येयमित्यग्निष्ठां तस्याग्निमाहवनीयाद्विषयं वेपथं
वाऽतिनावयेजेजसैवैनं देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्थ-
यति यं कामयेत तेजसैनं देवताभिरिन्द्रियेण सम-
र्थयेयमित्यग्निष्ठां तस्याग्निमाहवनीयेन संमिनुयात् ।

प्रथमोऽर्धवाक्षो नित्यमग्निष्ठामग्निमाहवनीयाभिमुक्तां कुर्यादिति विधेस्तादृशस्य काम-
नायां संकरपविधानार्थं द्वितीयं कामयेतेति प्रथम आहवनीयारसकाशादित्थं वेत्थं
वाऽन्यदिशं प्रति नाकथेज्जुनं कुर्याद्दोषमुक्त्वा न तथा कुर्यादिति ।

अग्निं प्रत्युपनतं बहिष्ठे निर्णुतमनाविरुपरं संमिनोति ।

अग्निमाहवनीयं प्रत्युपनतं नम्रं बहिर्भागे निर्णुतमनुतमनम्रमनाविरुप्रगट उपरी
यस्येति तादृशं संमिनोति सम्प्रमवस्थापयति ।

ब्रह्मवर्णिं त्वेति प्रदक्षिणं पुरीषेण पर्युहति ।

पुरीषेणावटखननमृदा परितः पूरयति । पर्युहामीत्यन्तः ।

ब्रह्महृद्वेति मैत्रावरुणदण्डेन परिहृहति ।

पुरीषं दण्डमूलेनाधस्ताद्भवति द्रवयतीति यावत्पोषं हृह्वेत्यन्तः ।

उत्तमभय पृथिवीमिति प्रदक्षिणामपोऽनु परिषिञ्चति ।

इतिनिस्त्यन्तः । खातमनु यूपस्य परितः प्रदक्षिणं सिञ्चति ।

देवस्य त्वेति त्रिगुणां त्रिव्यापाभां दार्वीं रक्षनामादाय ।

आदद इत्यन्तः । त्रिभिर्गुणैर्निर्मितां दर्भमयीं प्रसारितयोनार्ह्वोर्मध्ये यथात्रिस्तार-
स्तप्रमाणाम् ।

इदं विष्णुर्विचक्रम इति सरसानेन पाणिना यूपं शिख्याहृत् ।

गृहीतरशानायुक्तेन हस्तेनोर्ध्वं सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूर्ण्णीं माहृत् । सुर इत्यन्तः ।

तद्विष्णोः परमं पदमिति यूपस्याग्रं मेक्षते ।

चषालाधिकमूर्ध्वस्थितम् ।

यूपाय परिवीचमाणायानुहृहीति संप्रे-

ष्यति परिवीचमाणायानुहृहीति वा ।

स्पष्टम् ।

परिवीरसीति तथा नौभिदेशे त्रिः

प्रदक्षिणं परिक्रयति मध्ये वा ।

मनुष्या इत्यन्तः । वेष्टयति नाभिपरिमिते देशे यूपं मध्ये यूपस्य वा ।

उत्तरमुत्तरं गुणं करोति ।

वेष्टयन्प्रथमवेष्टनाहुपरि द्वितीयं तदुपरि तृतीयं गुणं रशनावेष्टनस्य ।

यं कामयेतोर्जनं कथययेयमित्यूर्ध्वं वा तस्यावार्चो वाऽवोहेत् ।

यजमानमूर्त्तां विधोगं नयेयमिति योऽध्वर्युः कामयेत तस्य यजमानस्य यूपरशानाना-
ग्निदेशे मध्ये वा परिवीतामूर्ध्वां सादयेदधस्ताद्वा प्रतिषेधार्थमेवाद्(वीहनः?) मनेकोर्ध्व-
मित्यर्थः ।

१ क. ज. 'हिष्ठा नि' । ख. 'हिष्ठे नि' । ग. ग. ठ. ण. 'हिष्ठो नि' । क. ट. 'हिष्ठाभि' ।
२ क. ख. 'हिष्ठाभि' । ग. 'हिष्ठा नि' । ३ क. ग. ज. ङ. च. ठ. ड. 'रं मि' । ४ क. ख. ग. ङ.
५. नाशितमे- ६ मं. ठ. ण. 'नर्षवा' । ७ ग. ठ. ण. 'नर्षः' ।

यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादित्यवाचीमत्रो हेतुः ।
सत्यां कामनायामेव तथा संकल्प्यावस्तात्कुर्मान्यथा । वर्षुको वृष्टिप्रदानशीलः ।

यदि कामयेतावर्षुकः स्यादित्यूर्ध्वार्धमुग्रहेतुः ।

अवृष्टौ सत्यां पूर्णवदेव ।

यं कामयेत कथस्य जायेतेत्युपान्ते
तस्य व्यतिषेज्य न प्रवेष्टयेद्यं काम-
येत पुमानस्य जायेतेत्यान्तं तस्य
प्रवेष्ट्य स्थविमदणीयसि प्रवयसि ।

अस्य यजमानस्य कथस्य भवतिविति यः कामयेतेति निन्द्या न तथा कार्यमि-
त्यर्थः । उपान्ते यूपे त्रिकोष्ठितरशनायाः कृत्वाग्रन्पेर्वी मूलाग्रमागावशिश्रौ तयोहपान्ते
द्वयोर्वेष्टनमकृत्वा परस्परं चाधौ मेलयित्त्वोत्तर्गो व्यतिषेज्यः स न कर्तव्य इत्यर्थः ।
शास्त्रान्तरप्रसृत्य निन्दयोत्तरस्तुतिर्धं कामयेत पुमानस्येत्येतभित्त्वं काम्यं चैतत् । प्रवे-
ष्टनमेकैकस्य प्रत्येकं ततोऽवशिष्टान्तौ स्थविमदणीयसि प्रवयसि स्थविष्ठं स्थूळं मागं
मूलभागमाभिषसि सूक्ष्मे प्रवेशयति ।

दिवः सानुरसीति स्वरुमादत्ते दिवः सूनुरसीति वा दिवः
सानूपेवेति वाऽन्तरिक्षस्य स्वा सानाववगूहापीत्युत्तरे-
णाभिष्टौ मध्यमे गुणे ईरुप्रुवगूहत्पुत्तमे वा ॥ ८ ॥

इति सत्यापाठहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्थप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अग्निष्टाश्रेरुत्तरमाते गुणयूपधोर्मध्ये प्रवेशयति । स्पष्टमन्पत् ।

इति सत्यापाठहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां
प्रयोगवैजयन्त्यां चतुर्थे पशुप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥

अथ चतुर्थप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

उपनल्लुप्तः पशुरकूटोऽकर्णोऽकाणोऽखज्जोऽखण्डोऽप-
ण्डोऽघृष्टोऽश्लोणोऽसप्तस्रफः पशुदञ्जलागो यमान्वतरो
यूधपो मात्मान्पितृमान्भ्रातृमान्सस्त्रिमास्तः सौपयति ।

पूर्वमेव तन्प्रारम्भादुपल्लुप्तः । पशुरिति सामान्यनिर्देशोऽपि च्छामस्य वषाया इत्यादि-

छिन्नाच्छाग इत्यग्निमेण संबन्धः । कृटे ममभृङ्गः कुट्टिच्छृङ्गोऽन्य एवमुत्तर-
 प्रापि परिसंरुधा ज्ञेया । कर्णेन विकलोऽ(लः)कर्ण इति रुड्या स न । काणश्चैक-
 चक्षुः स न । खड्गो दुर्वलपादः स न । खण्डो दन्तैर्हीनः स न । षण्डः क्लीबः स न ।
 घृष्टो गत्वरः स न । श्लोणो नधिरः स न । सप्तशक एकस्मिन्पादे स्वाद्वयहीनः स न ।
 पतिता दन्ता यस्य स पत्रदन्त आक्षः । वादौ पतिताः पक्षादार्यता इत्यर्थः । तथा च
 नहुचश्चाक्षणे—यदा वै पशोः पुनर्दन्ता जायन्तेऽथ स मेष्ठो भवतीति । तथा चाखण्डः
 पत्रदक्षित्यनयोरविरोधो ज्ञेयः । छागोऽत्रः । यमयोरुत्पन्नयोर्बध्व एकः । प्रयुध्यो
 यूथे समुदाये मथो नैकाकी । मातृमानिण्यादिचतुष्टयं तत्कालविद्यमानं(न) मातृपितृ-
 भ्रातृसखितया ज्ञेयम् । तं स्नापयति प्रक्षालयति । अत्रानुमहमाह परद्वाजः—यद्य-
 क्कहीनः स्वाद्भ्रवतो वा यथाऽर्धः संपद्येन वैष्णवीमाग्नावैष्णवीं सारस्वतीं माहंस्वत्यां
 चेति हुत्वा सर्वप्रायश्चित्तानि जुहुयादिति । वाधूलस्वाग्नेयीमाग्नावैष्णवीं प्राजापत्या-
 भेन्द्रावायव्याभिति च हुत्वोपाकुर्यादिति । यानि च सूत्रे विध्यपराधे चोक्तानि प्राय-
 श्चित्तानि च वाधूलपक्षेऽप्यनाज्ञातादिभ्यं सर्वप्रायश्चित्तं च समुचीयते । सर्वे होमा
 दर्विहोमधर्मेणाऽऽज्यस्थारुपाग्येनापूर्वा होमाः स्थावराज्येन होमव्यतिरिक्तमाज्यसाध्यं
 कर्म लौकिकाज्येनेति सर्वत्र ज्ञेयम् ।

इषे त्वेति बर्हिषी आदत्ते ।

दभौ द्वौ ।

उपवीरसीति पुत्रशाखाम् ।

आदत्त इत्यनुकर्षः ।

इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टमुपाकरोम्युपो देवान्दै-
 वीर्विश्वः मजापतेर्जायमाना इमं पशुं पशुपते त
 इति बर्हिभ्यां पुत्रशाखया च पशुमुपाकरोति ।

दैवीर्विश्वः प्रागुरित्यादिरेवती रमध्यमित्यन्तः । प्रजापतेरिति च, इमं पशुमिति
 च मन्त्रैर्गृहीतबर्हिः पुत्रशाखाभिः पशुं स्पृशन्देवतार्थत्वेन संकल्पयति ।

मजानैन्त इत्युपाकृत्य पञ्च जुहोति ।

जुह्वा व्यापृतत्वात्पूर्वत्वात्स्थारुपाज्यं यसाहोमहवन्त्यां पञ्च गृहीत्वा दर्विहोम-
 धर्मेण प्रजानन्तः० येषामीशे० ये मध्यमान० य धारण्याः० प्रमुञ्जमाना० इति पञ्चभि-
 र्मन्त्रैर्जुहोति । क्रमप्राप्त उपाकृत्येति वचनमुपाकरणाङ्गतां दर्शयितुं, तेनोपाकृतस्य
 पशोरूहः सिद्धः ।

पशुपतेः पञ्चवो विरूपाः सदृशा उत । तेषां यं बध्निरे देवा-
स्तꣳ स्वराट्पुन्यतामिति वा मध्ये पञ्चमी जुहोति ।

प्रमुखमाना इत्येतस्य विकल्पार्थः ।

अग्नेर्जनित्रमसीत्यधिमन्थनशकलमादाया-
परेणाऽऽहवनीयं बर्हिषि निदधाति ।

अधिकृत्य मध्यमे येन शकलेन तत्तथा । बर्हिषि स्तुतिं ।

हृषणौ स्थ इति माञ्ची दूर्ध्वं शकलेऽवदधाति ।

निहिते त्वधिमन्थनशकले कौचिदूर्ध्वं स्थापयति । शकलसंस्कारोऽद्यमुपाकरण-
बर्हिषोरन्वय विनियोग्यमाणत्वात् ।

उर्ध्वइवसीत्यधरारणिमादत्ते पुरुरवा इत्युत्तरारणिम् ।

संस्कृते तयोरेव बुद्धिस्थत्वात् ।

शृणेनाक्ते इत्याज्यस्थाह्या विच्छेदनक्ति ।

अपूर्वाज्यनिवृत्तये चाऽऽज्यस्थाह्या इत्युक्तम् । जुवादीनां ग्रहणनिवृत्तये चित्त
इत्युक्तम् । अरणी सहैवाऽऽज्यस्थाह्या चित्त एवामक्ति न धारयेति वक्तुं चित्त इत्य-
धिकरणोपादानम् ।

आपुरसीति समवदधाति हृषणं दधाथापिति वा ।

अरणी एकत्र संनिधापयति । अरणी समवधायेति भरद्वाजः ।

अग्नये मध्यमानायानुमूहीति संमे-

धयति मध्यमानायानुमूहीति वा ।

गतम् ।

भिरनूक्तायां गायत्रं छन्दोऽनुप्रजायस्वेत्येतेऽस्त्रिः

प्रदक्षिणधारभ्य यथासुखमत ऊर्ध्वं मन्यति ।

एतेरिति मन्त्रत्रितये च क्रमेण प्रतिमन्त्रं प्रदाक्षिणं प्रदक्षिणधारभ्यं कृत्वा ततो यथा-
सुखं प्रदक्षिणमप्रदाक्षिणं च मन्यति । मन्त्रत्रितयकरणानुषङ्गस्यैष्टुयं छन्दाऽनुप्रजायस्वेति
प्रथमायां भिरनूक्तायाम् ।

जातायानुमूहीति ॥ ९ ॥ जाते संमे-

धयति प्रहियमाणायानुमूहीति प्रहियमाणे ।

गतम् ।

भवति नः समनमावित्यग्रे गोत्तं पारिषसंधिं पहरति ।

अथ न इत्यन्तः । मथितमभनूत्तरवेद्यमौ प्रांसपनि ।

अग्नारग्निरिति मद्दत्तं स्रुनेणाभिजुहोति ।

वेगमित्यन्तः । अग्निहोमत्वेन जुहुयानो तस्या व्यापृतत्वेन वसाहोमहवती समा-
नार्थो प्राप्ता । स्रुनेनेति तर्धनिवृत्त्यर्थम् । आभेदः स्रुने लोकीकरणं प्रविष्टोऽग्निर्दे-
वता । अत्रानुग्रहमाह भद्राज्ञः—अदि मद्यमानो न जायते तस्य स्थाने हिरण्य-
शकलं मद्दत्तमभिजुहोतीति ।

देवरूपत्वेति द्विगुणां द्विविधायासां दार्ध्यां रक्षणा-
मादाय तस्य रक्षणान्नेन दक्षिणं वाद्रुमुन्धाति ।

इदं इत्यन्तः । उन्धानेन तृण्यम् । तस्य पशोर्दक्षिणे वाहमित्यन्वयः ।

ऋतस्य तः। देवदग्निः पाशेन ऽऽभ इति
दक्षिणे पूर्वपादेऽर्धशिरसि च प्रतिमुञ्चति ।

पाशेनेति मन्त्रेण द्वादशशतं दक्षिणे वाहौ स्रुण्डे दक्षिणेऽर्धशिरसि शृङ्गयुक्तमेव
पाशरक्षणेकदेशकृतं प्रतिमुञ्चति रक्षणापाशवामञ्जयति ।

धर्षावानुषानिति पुस्तान्नस्यश्चमुद्भं वा यूषे नियुनक्ति ।

पशुं यूषस्य पुग्वात्पशुरोभागे मत्स्यङ्गुलमुद्भं वा यूषे नियोजयति ।

अग्नस्तथैवधीभ्यः मांक्षामीति मोक्षति ।

पशुमिति शेषः ।

आं वेररसीनि पाययति ।

पशुमेवोदकं पाययति यदि पिबेत्तदा मन्त्रः ।

इवानं चित्सुदेवमित्यपस्तारुणोक्षति ।

इत्यन्तमित्यन्तः । पशोरवस्ताङ्गत्वेनोर्ध्वमुखं मुञ्चन्प्रोक्षति ।

साधिनेनीमृणीनि कर्माणि मति श्यते ।

वेदं निधायेत्यादि प्राकृतपदार्थकमात्रस्यार्थम् ।

आधारमाधार्यं पशुं समनक्ति ।

द्विगोषाधारमाधार्यं वृत्तमञ्जने प्राप्तं आधारमाधार्यं पशुमिति श्रुतेः पशुं
समनक्ति ।

कथं तत्र ऽऽह—

१ घ. क. ज. च. ड. 'रिधि संभिला वाऽनुम'। स. 'रिधिसंभिमनुम'। २ क. च. ड.
'कृष्टे व'।

सं मे प्राण इति दक्षिणेऽर्धशिरसि सं यजत्रैरङ्गा-
नीत्यश्वोच्चारं स यज्ञरतिगाशिषंति भवन् ।

समनाक्तिं लुहा शिरसोऽर्धमर्धगिरो दक्षिणं च पश्चिमं शोभते तत्र । गच्छना-
मित्यन्तः प्रथमस्यान्यथोस्तु गच्छन्नामिति बहुवचननिर्दिष्टात् । अनेन गद्यमंडल्ये तु गच्छना-
मित्यनुवृत्तौ यज्ञपतिमेवास्याऽऽशिषं गमयतीति वाक्यशेषात् । अंतोच्चारंऽस्योः
कोट्योस्त्याद्विष्वाहुरिति भवन्ते । तत्राभेदं रशब्देन संलभ्यते इत्यग्रहणान्तेक-
व्ययम् । यत्रैकस्मिन्निति न्यायस्या(या)सकृदेव भवः । अंतोच्चार इत्येकवचनेन च
तदेव ज्ञापितम् ।

ध्रुवासमञ्जनपभृतीनि कर्माणि मनिवद्यते ।

ध्रुवासमञ्जनादि प्राकृतं तद्वैकृतादभन्तरमिति क्रमः सर्वत्रैवेति ज्ञापितम् ।

प्रवरं महत्स्य ।

अत्र निरुद्धे प्राकृतमेव प्रवरप्रवरणं मैत्रावरुणस्यापि प्रवरं प्रवृत्तेत्येवाविकृता-
भिधानौत् ।

मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति ।

अध्वर्युर्मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति सोमे तु दण्डस्य यजमानः प्रदाता न निरुद्धे ।

अविशुरो विशुरो भूषासपि त मतिपृच्छति ।

मैत्रावरुणः । याजुषे हौत्रे मन्त्रविधानं वाद्भृषे तदुक्तमेव मैत्रावरुणस्य होतृवर्ष-
त्वात् ।

प्रयाजागूयामेषु पशुशिविष्टकृति वन-

स्पतौ पशुशिविष्टकृति च याज्यामर्षस्य प्रेषाः ।

ये प्राप्ता इति शेषः । परिगणनया च प्रयाजादिपक्षत्वेन ये प्राप्ता याज्यामर्ष-
स्य प्रेषाः ।

तत्राध्वर्युराश्राव्य मत्याश्रावनेऽमुष्मै प्रेषेति

मैत्रावरुणं प्रेषयति स होतारं चादहयति ।

परिगणनया पुरोडाशे वपायां पतौ येषु प्रधानागेषु प्रश्नाऽमुष्मै प्रेष्येति मैत्रा-
वरुणं प्रति प्रेषः स परिमंरुपाय एतेषु न कार्यः प्रयाजादिपक्षे पक्षमु कार्य इत्यर्थः ।
अमुष्मा इत्येकवचनमविवाक्षितं सामष्ट्य इत्यादि यत्र यत्राप्तं द्विवचनं बहुवचनं
वा तस्य ज्ञेयम् ।

* एतस्याख्यानादनेन स स्त्रिणापेक्षितमिति पाठो शेषः ।

१ क. ख. न. ड. ट. भ. 'सं न मे' । २ ख. म. ड. च. 'तत्राश्राव' । ३ च. ख. म. ड.
'अपे वि' ।

समिद्धाः प्रेष्येति प्रथमं प्रयाजं संप्रेष्यति प्रेष्य प्रेष्येन्युत्तरान् ।

प्रयाजानिति शेषः । माश्रवणिकयो देवता वसन्तादिविरविकृतैरनुमन्त्रणम् । ननु मन्त्रवर्णे समिधो देवता नावगम्यन्ते कथमत्र तन्निमित्तं समिद्ध इति । उच्यते—
आप्रसूक्तेषु क्वचित्समिद्धशब्दः क्वचित्समिच्छब्दोऽस्ति तावता नामधेयोपपत्तिः ।
अथवा समिधः प्रथमप्रयाजस्यायं विकार इति तथा नामधेयं बहुवचनान्तं देवनामि-
देश्च समित्समिदिति सूक्ते समिदित्येकवचनान्तेन प्रयोगेण, समिद्धो अद्योति सूक्ते
समिद्धशब्देन पुल्लिङ्गेन । एवमन्येषु सूक्तेषु ज्ञेयम् । समिद्धा इति बहुवचनं तु विरूपै-
रन्यैर्नामधेयैरेकशेषात् । प्रकृतौ समिधो वद्यपि बद्धास्तथाऽपि तत्र विरूपमामधेयैस्तनु-
नपादादिभिरैकशेषस्याभिमतत्वात् । यतः प्रथमेन स चातिदेशं मग्ना विना तनूनपादा-
दिनाम्ना केवलं यजेति च प्रैषं विघत्ते देवान्यजेत्यनूयाजेषु देवशब्दे सरूप एक इति
प्रकृतौ समिधो यजेति प्रथमे यज यजेनोतरेषु प्राप्तेषु प्रैषेषु तद्वदेते विहिताः समान-
कार्यकरत्वात्तद्वाच एतैः । अत एव कात्यायनः—प्रेष्येत्याह धजस्थान इति ।

चतुर्थे समानीयाष्टमे सर्वं समानयते ।

यत्प्रकृतौ चतुर्थे समानयनमौपभृतस्योक्तं तदत्रार्थं चतुर्थेऽवशिष्टं सर्वमष्टम उत्प-
त्तावेष या संख्या श्रूयते पञ्च प्रयाजान्यजतीति न संख्यागुण्युक्तेषु प्राकृतेषु यत्रान्य-
संख्याविधानं विकृतौ नव प्रयाजानेकादश प्रयाजानिति तत्र प्राकृतभावेनापि तु प्राकृ-
ताभ्यासेनैवेति न्यायमतं दर्शयितुमुक्तमष्टमे सर्वमिति वैकृतस्याभ्यस्तस्याष्टमस्यापि
चतुर्थत्वमिति भावः । सर्वमित्यनूयाजार्थमवशेषाभावात् । आचार्यस्तु चतुर्थस्योपान्त्य-
स्याभ्यासमष्टमपर्यन्तं मन्यतेऽन्त्यस्याभ्यासेन नवमदशमैकादशान् । तथाजमाने स्पष्टं
भाविष्यति । तथा च यथाप्रकृति चतुर इष्टोत्तरत एव चान्यानपि चतुरस्ततस्त्रौन्मध्ये
यजति ।

दशैष्टैकादश्यायाऽऽज्यमवशिष्य ।

स्पष्टम् ।

धृतेनाक्ताविति जुहा स्वरुस्वधिती अनक्ति ।

अत्र द्विवचनमुपरवचबहुवचनवद्व्यख्येयमेकैकत्र तस्यानुपपत्तेर्न च द्वयोः सहैवाजनं
त्रन्यपृथक्त्वाद्भिः सकृदिति धर्मविशेषेणाऽऽवृत्तिदर्शनाच्च ।

द्भिः स्वरुं सकृत्स्वधितेरेन्यतरां धाराम् ।

सकृन्मन्त्रस्तूर्ण्णां सकृत्स्वधितेरेकामेव धारामनक्तीत्यनुकूप्यते । तत्रापि मन्त्रः
स्वरुस्वधिती अनक्तीति यदुक्तं तदेव प्रपञ्चितं न पृथग्नेन विधानमेकवाक्यमेक-
कियात्वम् ।

पुनेनास्ती पशुं प्रायेथाभिति ताभ्यां पशुं समनक्ति ।

सर्वमन्त्रपाठः पूर्वस्य तावन्मात्रस्वरूपापनार्थोऽन्यथोपयन्नापि प्रतीकोपादानेन पूर्णो मन्त्रः स्वात्पूर्वस्तु शास्त्रान्तरीयस्त्वापानेव ताभ्यां प्रकृतस्वरूपाभितिभ्याम् ।

शामितरेषा लेऽग्निः प्रज्ञाताऽसदित्यक्तां

धारायादिशब्दमिमे स्वभितिं मयच्छति ।

एषा प्रज्ञाताऽक्ता धाराऽस्तु विश्वसन्तार्थमनयैव विश्वापि नान्वयेत्सर्वः ।

यथास्थानं स्वस्वमर्थगुणम् ॥ १० ॥

यस्मिन्गुणे पूर्वं स्थितस्तत्रैव नान्यत्र ।

पर्यग्रे क्रियमाणायानुश्रूहीति संवेप्यति पर्यग्रेऽनुश्रूहीति वा ।

स्पष्टम् ।

आहवनीयाहुस्मुकपादायाऽऽग्नीध्रः परिव्राजप-

तिरिति पञ्च पर्यग्निं करोति पशुं शामिप्रदर्श

चात्नालं शूषमाहवनीर्यं च भिः परिद्ववति ।

पर्यग्निकरणे व्याख्यातमत्र विशेषः परितस्तस्य तस्य समन्ताद्द्रव्यसमुक्तेन स प्रद-
क्षिर्णं परितो गच्छन्पञ्च द्रव्याणि पश्चादीनि प्रत्येकं सकृन्मन्त्रेण द्विसृण्वीं पर्यग्निं
करोति । द्रव्यप्रधान्वाधिरिति प्रत्येकमभ्यासः । अत्रोक्तमुक्तेन सह परितो द्रवणमेव
पर्यग्निकरणम् । तेन द्रवणमपि त्रिच्छिःकैरुस्यैव । तथेकेषां कात्यायनेन—उक्तुकमादा-
याग्नीभिः समन्तं पर्येति । न च सर्वेषामिकधारं परिद्ववणमिति वाक्यं, द्रव्यपृथक्त्वा-
दावृत्तिरेव पश्चादिकमानुपपत्तेश्च ।

आभ्यानि चेत्येकेषाम् ।

ब्रह्माभ्यान्वपि तथैव पर्यग्निं करोतात्येकेषां शास्त्रिणांस्वार्थकं विकल्पः ।

ये बध्यमानमनुबध्यमाना इति पर्यती

क्रियमाणे त्रीण्यपाभ्यानि जुहोति ।

पर्यग्निलक्षणे कर्मणि क्रियमाण आग्निं भ्रैगाध्यर्चुरपाव्यनामकान्होमानपूर्वत्वादाउयस्था-
स्वाउयेन त्रिगुहीतेनात्र न समिदाधानं सामिधेनोसमिद्धिः प्रसक्तसिद्धेऽन्यो दधिहोम-
धर्मोऽस्त्येव ।

आहवनीय उल्लुक्कं निधाय त्रिः पुनः प्रतिपर्येति ।

उल्लुक्केन विनां प्रतीपमप्रक्षिप्यं यथाक्रमं प्रत्येकं त्रिच्छिः पर्येति ।

प्रभुरूप पशुमाश्राक्य प्रत्याश्रावित उपमेध्य
होतृहृद्या देवेभ्य इति संरेष्यति ।

होतारमिति शेषः । तस्यैव प्रेषितार्थकर्तृत्वार्थमाह ।

अग्निगुरुं होता मतिपद्यते ।

अग्निगुरुज्ञकं निगदम् ।

रेवतीर्थज्ञपतिं मियथाऽऽविशतेति बर्हिभ्यां वपाधराणीभ्यां
पुस्तशालया च पशुपन्वारभेते यजमानोऽध्वर्युश्च ।

प्रितयेनोपाभ्यां गृहीतेनान्वारभेते स्पृगतः ।

नानामाण इत्यध्वर्युर्पूजमानमभिमन्त्रयते ।

कामा इत्यन्तः । स्पष्टम् ।

मास्मा आग्निं भरतेत्युच्यमाने तदेवोत्सु-

कमादायाऽऽर्घ्यः पूर्वं मतिपद्यते ।

पशोः पुरतो गच्छति यत्पूर्वं पर्यग्निकरणार्थं गृहीत्वा स्यापितं तदेवाऽऽवाह ।

उरो अग्नरिक्षेऽन्तरेण चात्वालोत्कर बुदञ्चो निष्कामन्ति ।

निष्कामन्तीनि बह्वचनःशार्ङ्गोऽध्वर्युर्गजमानश्च । पशूना तदेवाः । शमितेन
कण्ठे बह्वधा नवतीति वागमनेयेभ्रुवेत्या कार्थं वत्शाखोत्करवोर्ध्वेन निर्गच्छन्ति ।

उत्तरेण चात्वालश्च शामिप्रदेशस्तस्मिन्नु-

त्सुकं निधापोत्तरेण शामिप्रमतिक्रामति ।

आग्नीध्र एव ।

उदीचीनाश्च अस्य पशो निधत्तादित्युच्यमाने समस्य

तनुवा भवेत्युपाकरणयोर्बर्हिषोरन्यतरतमागप्रमुद्गर्गं वा

भ्यदपति तस्मिन्नेनं मत्स्यकृशिरसमुदीचीनपार्श्वं निम्न-

मस्यमायुं कृष्वन्तं संह्वयपताच्छकृषं मन्त्रादित्युक्त्वा ।

पाहीत्यन्तः । बर्हिन्धेत्तर्नं शामिप्रस्य पश्चादिति कात्यायनः । तस्मिन्बर्हिषे

निपात्य जग्निं शमितारः । संगुश्च मुत्तं नमपस्यप्रह्वयमानमिति कात्यायनः । नम-

पति श्रामानि(नि)शेषेन । अध्वर्युरमायुमगर्गं कृष्वन्तं शकःमकुर्वात्तं तदेवावाह्यमानमरो-

रुच्यमाणमिति संज्ञपयतात्प्राणैर्विद्योत्तय शैङ्करं प्रमहीत्युक्त्वा ।

पराङ्मावर्तते यजमानोऽध्वर्युश्च नाना-

माण इत्यध्वर्युर्पूजमानमभिमन्त्रयते ।

परार्क्यंशुष्टतः परावृत्तौ येन निर्गतौ तेन विहरमागच्छतः । गतार्थमन्यत् ।

१ अ. क. ज. झ. ङ. ट. 'ति वपाधराणीभ्यां बर्हिभ्यां प्र' । २ क. ख. ड. घ. छ. ट. 'ताशक्यं प्र' । ३ अ. क. 'ताशक्यं प्र' । ४ क. ख. घ. छ. ट. 'सक्यं' । ५ ख. ख. घ. छ. ट. 'पशुं प्र' ।

इह पञ्चो विश्वरूपा रमन्तः पश्चि कुत्रायमपि संवसानाः ।
 अस्माकं भवन्तु पयसः घृते । । यामामूध्रानुविलं मधोः पूर्णं
 घृतस्य च । ता नः पयस्वतीः सन्तस्मिन्नासु अतः वृध इति
 पृथदाउपमवेक्षयाणी वाग्गतावासाते यजमानोऽध्वर्युश्च ।
 पृथदाउपमवेक्षयाणी अत्र यजमानं स्मरिदसि स्मरिस्त्वेत्यादि । स्पष्टमन्वत्
 इन्द्रस्य भागः सुतिरे दधातनेमं यज्ञं यजमानं च
 सूरी । यो नो द्रेष्टुचतु तस् रपस्मानागतो यजमानस्य
 वीरः इत्यध्वर्युः पशुभिः क्षयरे यदि रति ॥ ११ ॥
 इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्थमंशे तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

रीति संज्ञाप्यमानः शब्दं करति । नैमित्तिको मन्त्रः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतार्था प्रयोग-
 वैजयन्त्यां चतुर्थमंशे तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थमंशे चतुर्थः पटलः ।

यत्पशुर्मापुमकृतेति संज्ञप्ते जुहोति ।

पशौ संज्ञप्ते गतासौ मति । २१२ हस इत्यन्तः ।

अभितार उपेतनेति संज्ञप्तमुपायन्ति ।

बहुवचनात्सर्वैः व्युत्क्रियते यजमानश्चोप पशुसंज्ञे [१] नमागच्छन्ति । परीत्यन्तः ।

अदितिः पार्श्वं प्रमुषोक्त्वेतमिति पशोः पार्श्वं

प्रमुच्यैकशूलयोपसञ्जय चात्वालेऽवदधाति ।

करोमीत्यन्तः । कण्ठे यथा पशुर्वद्धः पाशेन तं पार्श्वं निःपार्थं तां रश्मामेकैशू-
 लया वपाश्रपण्योपसञ्जय गृहीत्वा चात्वालेऽवदधाति तूर्णो निदधाति विमोचने मन्त्रो
 लिङ्गात् ।

अभिचरतोऽरानीयन्तमधरं कृणोपीति शुष्के

स्थाणौ दर्भस्तम्बे वाऽपिनिदधाति ।

पाशमित्यन्तः । मन्त्रेण निदधाति । दर्भस्तम्बेऽपि शुष्क एव । वैरिणो मरणं
 कामयमानस्य यजमानस्य ।

नमस्त आतामेति पत्न्यादित्यमुपतिष्ठते ।

पश्चाच्छ्लोका वा एषा प्राच्यदानीयन इत्युक्तं प्रागानयनमित्युक्तं यस्याः पश्चादेव स्थानं सा प्राची प्राङ्मुख्यादित्याभिमुखी कथमुदानीयतेऽनोधनयोपघनस्तमना(!)-
याऽऽदित्यपरश्वीक्षमस्क्रुयादितिवाक्यौर्वावगतेरर्थादेनोदानयनाकृता प्रतीयत उपस्था-
नस्येति प्रतिपरिनि संस्काराकृत्वादावर्तते ।

अनर्वा मेहीति प्रतिप्रस्थाता पूर्णपात्रं धारयमाणां पत्नीमुदानयति ।

उदकपूर्णपात्रं गृहीत्वाऽऽपीनां पत्नीमुत्थाप्याऽऽनयति चात्वालं प्रति मन्त्रेण ।
षोषेनेत्यन्तः । द्वितीयादिनिर्दिष्टपत्नीसंस्कारोऽयं प्रतिपत्न्यावर्तते । पूर्णपात्रधारण-
मेकस्या एवाऽऽप्यायनार्थत्वात् ।

आपो वृत्रीरिति चात्वालेऽपोऽवनयति ।

पूर्णपात्रगता अपो मन्त्रेण किञ्चिन्निसिपति । द्वितीयादिनिर्दिष्टा आपः संस्कार्या
एव । मूयास्नेत्यन्तः । शुद्धा वयमिति संस्कारत्वावगतिमन्त्रकृत्वाद्दत्तः प्रतिपरिनि ।

प्रतिषिद्धमेकेषाम् ।

अपामवनयनं विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पते ।

एतेनैव सर्वे समुत्क्रम्य चात्वाले मार्जयन्ते ।

एतेन मन्त्रेण चात्वालप्रदेशे स्थित्वा मार्जयन्ते । एवकारेण सर्वो मन्त्रो मार्जन
आप्यायनसमुत्क्रमणे च विनियुक्तः । भरद्वाजेनोद्देशमित्यन्तः समुत्क्रमणे शुद्धा वय-
मित्यादिर्मात्रेण उक्तस्तन्मा भूमिति तथोक्तं नो चेदानर्थक्यमेवकारस्य । एतेनैव सर्वेण
सह समुत्क्रम्येतेनैव मार्जयन्त इत्यन्वये सत्पेवैवकारः सार्थकः । संभूय संज्ञासप्तशोः
सकाशाबुत्क्रम्य निर्गत्य चात्वालमागत्य मार्जयन्ते सपत्नीका इति भरद्वाजः ।

अध्वर्युराभिषेचति पत्न्याप्याययति पत्न्य-

विषिञ्चत्षध्वर्युराप्याययतीत्येकेषाम् ।

स्तस्यायनमभिसिषिञ्चाऽ(स्या)पः प्रसिपति । प्रसिप्तोऽकृत्मानाभिमर्शनमाप्यायनम् ।
* तं परार्थान्येकेन क्रियेरन्निति मुरुषैवाभिषेचनमाप्यायनं करोति ।

वाक्त आप्यायतामित्येतेर्पधारूपम् ।

अभिषेचनं तूष्णीमाप्यायनं मन्त्रेण । यथा यस्य मन्त्रस्य रूपमर्थास्त मन्त्रस्तस्यार्थ-
स्याऽऽप्यायने विनियोक्तव्यः । तत्र चत्वारि स्पष्टानि । या त इति ऋषयदेशमित्याप-
स्तम्बो प्रीवाभिति भरद्वाजः । यत्ते क्रूरमिति भिन्नमन्त्रेणाङ्गानीति भरद्वाजकात्यायनौ ।

* तमिति सर्वपुस्तकेषु विद्यते परं तु अष्टवद्वत्प्राप्तमादिकमिति ज्ञेयम् ।

या श्रोत्रमित्यस्य पृथङ्मन्त्रत्वपक्षे तु तत्त आप्यायतामित्यादिकोऽनुपहृग उत्तरस्मा-
दप्यनुपहृगो न्यायविद्भिरुक्तः ।

नाभिस्त आप्यायतामिति नाभि मेहं त
आप्यायतामिति मेहं पायुस्त आप्यायता-
मिति पायुः जुद्धाश्वरिन्ना इति संनिधाय
पादाच्छपरोभ्यामित्यनुपहृगं शेषं निनयति ।

आप्यायतामित्यनुपहृगः । शाखान्तरौघमन्त्रस्य मेहमेहस्य मध्ये संनिवेशार्थं
नाभिः पायुरिति पूर्वोत्तरयोः प्रदर्शनम् । मेहं मेहं प्रभनन शिश्रमिति यावत् । पायु-
मुदः(पम्) । जुद्धाश्वरिन्ना इति शं पृथिव्या इत्यन्तेन संनिधाय पादान्तकृदेवाऽऽप्या-
यति । अनुपहृगं पृष्टदैर्घ्येणाभिषेकनीयानामर्षां शेषं प्राक्संस्थमेव निनयति सति
शेषेऽन्यथा छेपः । निनयत्यस्यपुरभिषेकत्री पत्नी वा । शेषनिनयनं पृथिव्यामेव
पृथिव्यै गुणः शमयतीति वाक्यशेषात् ।

उत्तानं पशुमाहृत्यौषधे त्रायस्वैनभिर्युपाकरणयो-
र्बहिषोरवशिष्टं दक्षिणेन नाभिं गृह्णते अङ्गु-
ले चतुरङ्गुले वा वपादेशे निदधाति ।

स्पष्टम् । उपाकरणार्थं ये गृह्णते बहिषी तयोरेकं पशुपाकरणदेशे न्यस्तमवशिष्ट-
मत्र स्पष्टमन्वत् ।

स्वधिते मेनः हिंसीरिति स्वधितिना तिर्यगाच्छिनन्ति ।

प्रागग्रमेव बहिर्निहितं तदुपरि स्वधितेर्धारयाऽक्तया तिर्यङ्दक्षिणोत्तरमाकर्ष्यनुपहृ-
रन्प्रहारेण वपादेशे छिनन्ति दूर्घच्छेदं करोति यथा वपादेशे वपा छम्पते तावदा-
च्छिनन्ति ।

छिन्नस्य तुणस्याग्रं पाणौ कृत्वा स्थविमल्लोहितेऽङ्गवत्त्वा
रक्षसां भागोऽसीत्युत्तरापरमन्त्रान्तरदेशं निरस्याप उपस्पृश्य ।

छिन्नस्य बहिषोऽग्रभागं वामे पाणाविति कात्यायनादयः । कृत्वा स्थापयित्वा
स्थूर्कं मूलभागमाच्छेदनप्रदेशे लोहितेऽङ्गवत्त्वा । उभयतोऽङ्गवत्त्वेति कात्यायनः । मेन-
मन्त्रं तमो नयामीत्यन्तेन मन्त्रेण निरस्यत्युत्तरापरं वायव्यकोणं दिङ्मात्रस्याधिकर-
णता या भूदपि तु स्पष्टस्येति वक्तुमवान्तरदेशमित्युक्तं स्पष्ट एव नान्तारिक्षे निरस्य-
तीत्यर्थः । राक्षसत्वादुदकोपस्पर्शनम् ।

इषे त्वेति वषामुत्खिदस्पूर्जे त्वेति तन्निष्ठयैकगूलयोपतृणत्वि ।

उत्खिदति लमां पृथक्करोति नतु सर्वा बहिः करोति । तत्स्यैकगूल्या वषाश्रपण्यो-
पतृणत्वि संश्लेषयति वषैकदेशमेव ।

देवेभ्यः शुन्धस्वेत्यद्भिः प्रोक्षति देवेभ्यः

शुम्भस्वेति स्वधितिना वषां निमाष्टि ।

नीचैर्माष्टि । स्पष्टम् ।

घृतेन घावापृथिवी प्रोण्वार्यामिति

द्विशूलाभेकशूला च मच्छादयति ।

वषाश्रपण्यौ द्वे अप्याच्छादयति ।

इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टामुत्कृन्तामीत्युत्कृन्त-

त्याच्छिन्नो रायः मवीर इति वा ।

पशोः सकाशात्पृथक्करोति ।

मुष्टिना शमिता वषोद्ग्रहणमभिगृह्याऽऽस्त आवषाहोमात् ।

वषोद्ग्रहणं यस्मादेशाद्ग्रहोद्ग्रहीता निर्गमिता तद्विदारितं स्थानमभ्युपरि मुष्टि-
नाऽऽच्छाद्याऽऽस्तौ यावद्दवाहोमः स्यात् ।

प्रत्युष्टमिति शामिषे वषां प्रतितपति ।

शामित्रामौ । अरातय इत्यन्तः ।

नमः सूर्यस्य संदंशो युवोधा इत्यादित्यमुपतिष्ठते ।

गतम् ।

अपणार्थमग्निमत्रशिष्य तदेवोत्सुक-

मादावाऽऽग्नीध्रः पूर्वः प्रतिपद्यते ।

शामित्रदेशेऽग्निशेषमुत्सुकत्पाकार्थं स्थापयित्वा यदेवोत्सुकं पूर्वमानीतमेव गृही-
त्वाऽऽग्नीध्र आहवनीयं प्रत्यागच्छत्यध्वर्योः पूर्वः पुरतो गच्छति ।

उर्ध्वन्तरिक्षमिति गच्छति ।

अध्वर्युः । अन्विहीति मन्त्रान्तः । आहवनीयं प्रति ।

वषाश्रपण्यौ पुनरन्वारभेते यजमानोऽध्वर्युश्च ॥ १२ ॥

यजमानग्रहणं प्रकृताग्नीध्रनिवृत्त्यर्थम् । नतु(नु) पुनःशब्दादात्मकत्रोरैव प्रवृत्तिः
स्यात्ततो द्वयोरपि ग्रहणं न कर्तव्यम् । सत्यम् । भरद्वाजेनोक्तं यजमानोऽन्वारभते

१ क. ख. च. छ. ट. वषवा ध्र° । २ घ. ङ. ज. झ. ष. ठ. ड. 'षोद्ग्रहण° । ३ म. ठ. ग.
'षोद्ग्रहण° । ४ व. ङ. ज. झ. ष. ठ. ड. 'दृश' इ° ।

इति तन्मा भूदिति द्वयोर्ग्रहणम् । अध्वर्युर्वपा गृहीत्वा गच्छन्वपाश्रपण्योरन्वारम्भं
करोत्येवेति यजमानश्चेत्येतावदेव वक्तव्यम् । न । अध्वर्योर्वपालम्भमात्रं मा भूदिति तु
वपाश्रपण्योरेवोपयोरारम्भ इति ।

एष त्वाऽग्ने दिवे दिव इति तिसृभिराहवनीयमुपायन्ति ।

राजन्तमध्वराणां स नः पितेवेति द्वे अन्ये ऋचौ । तिमृभिरैताभिराहवनीयसमीप-
मागच्छन्ति । प्रकृता यजमानाध्वर्याग्नीध्राः ।

एषसृष्ट उल्मुके प्रत्युष्टमित्वाहवनीयस्यान्तिमेऽङ्गारे वपां निगृह्णाति ।

आग्नीध्रेणाऽऽहवनीय उपसृष्टे मेलिते तस्मिन्नुल्मुके सत्यध्वर्युः प्रत्युष्टमिति समयेण
सम्प्रेणान्तिमे यतोऽन्योऽङ्गारो बहिर्नास्ति तस्मिन्नङ्गारे निगूढे वपां निगृह्णाति नियच्छ-
त्युत्तरत एव ।

वायो वीहि स्तोकानामिति बर्हिषोऽग्रं

प्रास्यत्यधस्ताद्दवाया उपास्यतीत्येकेषाम् ।

छिन्नस्य बर्हिषो वामपाणौ स्थितं यदग्रं तदाहवनीय एव न चेदानीमेवं वपाया
अधस्तादाहवनीयोऽस्ति निग्रहणे कृते न पुनरुपर्येव वपास्तः(?)माहवनीये । ए(के)षा-
मस्माकमेव शास्त्रिणामस्ति हि वायो वीहि स्तोकानामित्याह तस्माद्विमक्ताः स्तोका
अवपद्यन्तेऽग्रं वा एतत्पशूनां यद्वाप्राग्रमोषधीनां बर्हिरग्रेणैवाग्रं समर्षयत्यथो ओषधी-
ष्वेव पशून्प्रतिष्ठापयतीति नास्मणमतो वपायाः श्रप्यमाणाया अनुद्भूतस्तोकाया एवाध-
स्तादिति युक्तमुत्पद्यते । स्पष्टमिदमेवोक्तं मरद्वाजेन-प्रतिप्रस्थाता श्रपयत्याहवनीये
वपामधस्ताद्दवाया बर्हिषोऽग्रं प्रास्यतीति ।

अन्तरा यूपमाहवनीयं च प्रतिप्रस्थात्रे वपां प्रयच्छति ।

यूपःहवनीययोर्मध्यतः कृत्वा दक्षिणतः स्थिताय प्रतिप्रस्थात्रे ददाति ।

दक्षिणत उदङ्कासीनः प्रतिप्रस्थाता वपां अपयति ।

उदङ्मुख उत्तरपेथा दक्षिणत आसीनो वपां श्रुतां करोति । अत्र बर्हिरग्न्य-
वपाया अधस्तानिरसनम् ।

त्वामु ते दधिरे हव्यवाहमिति वपायभिजुहोति ।

जुह्वा व्यापृतत्वात्स्रुवेण, अग्नि वपायामेव जुहोत्याज्यस्यात्काज्येनाध्वर्युरेक ।
जुपस्वेत्यन्तः ।

श्राद्धभूतेषु स्तोकेषु स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति संश्लेष्यति ।

स्तोका वपायां अप्यमाणयां मध्ये मध्ये बुद्धुदा इवोजता येऽवयवास्ते तेषु प्रक-
टेषु सन्त्येव प्रेष्यति मैत्रावरुणम् ।

इयेनी२ सुश्रुतां कृत्वा सुषिष्पला ओषधीः कृधीति
दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां प्लक्षशाखायां निदधाति ।

अत्र सुश्रुतां कृत्वा निदधातीति समानकर्तृ[क]त्वावगतेः पाके च प्रतिप्रस्थातुः
कर्तृत्वाभिधानमपि तेनैवेति भाति, तथाऽप्यभिहोमप्रमृत्तिसमारूपयाऽप्ययोरिव
कर्तृत्वाद् अत्र स्थाप्रत्ययेन पूर्वकालत्वमात्रमुक्तमिति गम्यतेऽथवा इयेनीं सुश्रुतामध्यधुरेव
कृत्वति शेषम् । इयेनी श्वेता श्वेता पूर्वमेवास्ति तस्य वर्णस्यानवगमे सत्येव सुश्रुतां
कृत्वा । अत्र सांनान्यवदभिधायोत्तरत उद्वास्य स्याहवनीयान्तरा नीत्वा सुषिष्पला
इति बर्हिष्येव प्लक्षशाखायां महावेदिदक्षिणश्रोण्यामास्तीर्णयां निदधाति । तदुक्तं
भरद्वाजेन—सानान्यवदभिधायं तपोद्वास्य बर्हिषि प्लक्षशाखायां प्रतिष्ठापयतीति । सांन-
यस्य कुम्भ्या सहोद्वासनमत्र वपाश्रपणीभ्यां सहैवोद्वास्य सहैव निदधाति ।

मयुता द्वेषा२सीति वपाश्रपणी प्रवृहति ।

निधानानन्तरं वपाश्रपणी वपयाऽऽच्छादिते प्रवृहति वपातो निर्गमयति । यस्त
आत्मा, ईयमिन्द्रियम्, अनयेन्द्राय तथा देवा वपामयीत्युह इति केचिदन्ये तन्नेच्छन्ति ।
हविष्टेन मनस्त्वेन वा नपुंसकत्वैकवचनत्वोपपत्तेरविकृतो मन्त्रो वपा मयि श्रयतामित्येव
विकृतमिति । याजमानमयं यज्ञः पञ्चहोता ।

सुचीं होताऽऽदापयति घृतवतीमध्वर्यो सुच-
मास्पस्वेत्युच्यमाने जुहुषष्टताषादापात्याक्र-
म्याऽऽश्राव्य प्रत्याश्राविते स्वाहाकृतीभ्यः
प्रेष्येति संश्लेष्यति वषट्कृते हुत्वा प्रत्याक्रम्य
मयाजशेषेण पृषदाज्यमभिधायं वपामभि-
धारयति [द्विर्वेषा२ सकृत्पृषदाज्यम्] ।

षोडकप्राप्तपदार्थाः प्रयानेभ्यः पूर्वं कर्तव्यास्तेषामुत्कृष्टानामत्र कर्तव्यत्वेनानुस्म-
रणं स्वाहाकृतीभ्यः प्रेष्येत्येतस्मात्पूर्वविधानार्थं प्रकृता(त)प्रधानशेषेण पृष-
दाज्यमभिधायं वपामभिधारयतीत्यस्य विधानार्थं पृषदाज्यं स्थालीगतं वनस्पति-
यागोपयोक्ष्यमाणं न स्मृगतं नोपभृतमन्तत इति भरद्वाजः । तेन परिसंख्येयं वपामेवेति
पृषदाज्यमभिधायं वपामभिधारयतीति श्रुतेः पौर्वपर्यं नतृपयोगक्रमेण ।

ध्रुवां वा मथमं यथाज्यभागौ यक्ष्य-
म्भवति कृताकृतावाज्यभागौ ।

कृताकृतौ विकल्पितौ । यदि तौ यक्ष्यन्त्यात्तदैव प्रथमं ध्रुवापि नान्यदा । अत्रैव
तयोर्भागः ।

व्याख्याते पञ्चहोतारि—

जुह्वामुपस्तीर्य शिरण्यज्ञकलमवधाय कृत्स्नां वषामव-
द्यत्युपरिष्ठाद्धिरण्यज्ञकलमवर्धायाभिधायैन्द्राग्निभ्यां
छागस्य वषाया मेदसोऽनुमूहीति संश्लेष्यति ।

मध्येज्ञकलविधानाद्यर्धमातिदेशिकपदार्थानुवादः । द्विस्त्रिरवदानवाधाय कृत्स्ना-
मित्युक्तं, मा भेरिर्युक्त्वा सकृत्सर्वमवदाय । स्पष्टमन्यत् । उत्तरत एव स्थित एत-
त्सर्वं कुर्यात् । वषावदानार्थं वेदिं प्रविश्य वषाया उत्तरतः स्थित्वाऽवधेन्नस्वप्रेणाऽऽ-
हवनीयं गत्वा दक्षिणतः स्थितः । एवं हविषामवदानेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

अत्याक्रम्य—

आश्राव्य न प्रेष्यति मैत्रावरुणो होतारं चोदयति ।

पूर्वोक्तपरिसंख्ययातमेव स्मारयति । न प्रेष्यतीति मैत्रावरुणमिति शेषः । प्रेष्येति न
प्रेषोऽप्रेत्यर्थः । अप्रेषित एव मैत्रावरुणो होतारं निगदेन चोदयति प्रेरयति ।

पुरस्ताद्धवाया होमात्स्वाहा देवे-
भ्य इति पूर्वं परिकल्प्य जुहोति ।

क्रमप्राप्ते पुरस्ताद्धवाया होमादिति वचनमव्यवधानरहयापनार्थं, वषायागार्थमाश्रा-
वणादि कृत्वा पूर्वं वष्यसंज्ञकहोमं स्यात्वाज्येन हवन्त्या न क्षुवेण जुहोति । आप-
स्वामते तु वषावदानात्पूर्वमेव पूर्ववष्यहोमो जुह्वैव तन्मा श्रुत्येतदर्थं पुरस्तादि-
त्यादिवचनं, क्षुवावन्त्यस्य हस्ते दत्त्वाऽप्रेणाऽऽहवनीयं गत्वा वसाहोमहवन्त्यामाज्य-
मादाय यथेवं प्रत्येत्य दक्षिणोर्ध्वेण क्षुत्वा क्षुवावादाय पुरस्तात्स्वाहाकारा वा
अन्ये देवा इति श्रुतेन पुनरन्ते स्वाहाकारः स्वाहादेवतापेदाज्यवधान एव होत्रेऽपि
दर्शनार्त्वाहा वाचे स्वाहा वाचस्पतय इत्यादौ पदान्तरव्यवधाने तु स्यादन्तेऽपि स्वाहो
स्वाहा त्वा सुमवः सूर्यायेत्यादौ । तत्रापि लिङ्गं स्वाहाऽऽधिमाधीतायत्यादि । अमुमर्थं
सूत्रकार एव वसाहोमे स्पष्टयिष्यति ।

जातघेदो वषया गच्छ देवानिति वषट्कृते वषां देवेभ्यः स्वाहेत्युत्तरम् ।

जुहोतीत्यनुवर्तते । देवा इति सम्प्रान्तेन वषट्कारे कृते सति वषां प्रक्षिपति । न

१ क. ख. ग. घ. ङ. ट. ठ. ड. "वायेन्द्रा" । २ घ. ङ. ग. "परिष्य" । ३ ग. ङ. ग. न ।
४ क. ख. ट. "हा त्वा" ।

चात्र स्वाहाकारो दानार्थस्तस्येन्द्राग्निभ्यामेव वषट्कारेण दत्तत्वादन्यदेवताभ्यो न स्वाहाकारेण पुनर्दानम् । अनोऽयं न दर्विहोमो जुहोतिचोदितोऽपि यदेकथा जुहुयादिति याज्यापुरोनुवाक्याभ्यां कृते तु न दर्विहोमत्वम् । तथा यत्प्रयाजानूयाजान्कुर्याद्विकस्तिः सा यज्ञस्य, दर्विहोमं करोतीत्यत्रापि प्रयाजादिरहिते होमे दर्विहोमत्वम् मुक्तं तच्च न सप्रयाजादिके प्राप्नोतीति न स्वाहाकारप्राप्तिः । अत्र वषट्कृते जुहोतीत्यतिदेशप्राप्तानुवादस्तेन वषट्कारे प्रक्षेपस्तु नियतस्तथा मन्त्रान्तरसंनिपातश्च । तच्चोमर्थं सह प्रायिकं न नियमेन भवति । तत्र वषट्कारे प्रक्षेपाकरणे प्रायश्चित्तविधानादवश्यं प्रक्षेपः । मन्त्रस्य तु पूर्वमेव समाप्तौ पुनरारम्भणीयः कृतेऽपि प्रक्षेपे समापनीयः । तथापि(हि)—पद्यपि मन्त्रान्तेन संनिपातो न स्यात्तथाऽपि मन्त्रसंनिपातमात्रं तु सर्वथा साधनीयमेव न ह्यशक्यं विधिना विधीयतेऽतोऽत्र मन्त्रसंनिपातमात्रमप्युप्यन्तरैरुक्तमुज्ज्ञातमिति गम्यते । तदुक्तं कात्यायनेनानियमं वात्स्य इति । सर्वप्रायश्चित्तं च कार्यम् । मन्त्रासंनिपाते तु न प्रायश्चित्तम् । उत्तरं परिवर्ष्य जुहोतीत्यनुकृष्यते । जुह्वा स्थाव्या ज्येन पूर्ववप्यवत् ।

मत्याक्रम्य स्वाहोर्ध्वनभमं मारुतं गच्छतमिति विषूची

वपाश्रपणी महरति प्राचीं द्विशूला मतीचीपेकशूलाम् ।

विषूच्यौ चानुलोमप्रतिष्ठोमाग्ने तत्र नियमार्थं प्रागग्नां द्विशू शर्मि ।

संस्त्रावेणाभिहुत्य ।

वपाश्रपण्यावाहवनीयग्रहणे अभिमस्रवेण जुोति ।

चात्वाले मार्जयन्ते ॥ ११ ॥

सपत्नीकाः सर्वेऽपौत्यर्थः ।

मार्जने मन्त्रानाह—

आपो हि ह्य मपोभुव इति तिसृभिरिदमापः मवहता-
वर्षं च मलं च यत् । यथाभिदुद्रोहावृत्तं यथा वेपे अभी-
रुणम् । अग्निर्मा तस्मादेतसो विश्वा-मुञ्चत्व इहसः । निर्मा
मुञ्चामि शपथाग्निर्मा वरुणादुत । निर्मा यमस्य पद्वीशान्सर्व-
स्मादेवकिल्बिषादतो मनुष्यकिल्बिषादिति मार्जयित्वा ।

सर्वमन्त्रान्तेन मार्जनम् ।

पशुपुरोडाशस्य पात्रसंस्त्रादनप्रभृतीनि कर्माणि

प्रतिपद्यते यथार्थमौषधपात्राणि प्रयुज्यत्येकादश

१ ख. य. घ. ङ. च. ज. झ. ष. ठ. ड. ण. 'म' । आपो मा त' । २ च. ङ. ज. झ. ष. ठ. ड. 'धर्मोषधिप' ।

द्वादश वा कपालानि तैः सह शूर्पं कृष्णाजिन*
शय्यामुल्लङ्घनं पुनरुलं हृषदमुपलां कुटूरं पार्श्वं भेषजं
वेदं प्राञ्चिन्नहरणं प्रणीताप्रणयनमिडापात्रं च ।

पशोरङ्गभूतः पुरोडाशः पशुशय्याङ्गभूतपुरोडाशशय्यास्य पात्रसमादन-
प्रमुखाण्येव नवनवाधानादिकमप्यस्ति तस्य पश्चर्धे कृतस्य प्रसङ्गेनात्राप्युपकारक-
त्वात् । प्रतिपद्यते करोति । पशुपात्राणां प्रयुक्तत्वात्सोधारणानां स्फुष्याग्निहोत्र-
हृषदमादिनामपि प्रयुक्तत्वाद्माधारणान्यौषधानात्राण्येव प्रयुज्यन्त इत्यर्थप्राप्ते यथा-
र्थमिति वचनादुपवेचनदन्निवेदपरिचामनानामपि ग्रहणम् । पशावासादितस्य
वेदस्फुष्याभादनविधानात्स्फुष्याग्निहोत्रहृषदयोरासात्रितयोः पुनरासादनस्याविधानादेवं
गुप्तये यानि प्रसङ्गेनेपकुर्वन्ति तेषां यद्यपि न पुनरासादनं तथाऽपि येषां प्रसङ्गे-
स्त्विकतया यज्ञमन्वन्धविवादो विहितस्तथा पुरोडाशोपशोणानां पशौ पुनरुपयोक्ष्य-
माणत्वाभावादन्येषामेव प्रयोगो युक्तः । प्रणीताविमोकोपवेषोदसनयोर्विधास्थमानत्वा-
द्देदस्यापि होत्रा त्वगस्य दर्शनात्मनानाभावेऽपि तूष्णीकं विमुच्य विसर्जनमप्यनु-
ज्ञायते । पुनर्वेदासादनविधानादेन्द्राग्ने पुरोडाशे सत्यप्येकादशानां द्वादशानां च
विकल्पे चोदकप्राप्ते हीर्ये प्राजापत्येऽपि पशौ नाष्टाकपालतेति वक्तुं निधमः ।
अन्येष्वपि पशुषु नियमो ज्ञेयः । स्फुष्याग्निहोत्रहृषदमासाद्य पश्चात्पश्चर्धे सत्यपि
प्रणीताप्रणयने तस्यादृष्टार्थस्यैव तदुद्देशमात्रेण कृतस्य नान्यत्र दृष्टप्रितिनियोगः ।
कृतविनियोगस्य च विमोकविधानादासंस्थं चालनानुपपत्तेश्च पुनः पृथक्पालैः सह
शूर्पमित्युक्तं द्वयम् । इडायाः पश्चर्धप्रयुक्ताया अद्याप्यकृतोपकाराया अन्यत्र
विनिधोक्तुमशक्यत्वात्प्राकृताया अत्र ग्रहणम् । पश्चर्धमपूर्वाया एवोपादानम् ।
समवत्तथाः शब्देन तस्या निर्देशात् । इडायात्रमुक्तमेकमेव । नान्वाहार्यो दक्षिणा
प्रधानदक्षिणयैव त्वजां परिक्रीतत्वात् । औषधपात्राणीति प्रकृतौ पुरोडाशार्थतया
गृहीतानीत्येव त्वौषधपात्रस्य हृषदुपलयाश्चरत्वभावात् । ब्रह्मजपः प्रणेप्यापि यजमान
पात्रं यच्छेति संप्रेष्यति । वाग्यतः पात्राणि संसृशति ।

निर्वपणकाले ग्रीहिमयं पशुपुरोडाशं
निर्वपति समानदैवतं पशुना ।

पुरोडाशस्येत्येतावति वक्तव्ये पशुग्रहणं यदेवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पुरोडाश इति प्रद-
र्शनार्थम् । तेन पञ्चमप्रधानत्रप्रधानदेवतासंस्कारकर्मता दानांशे चाऽऽरादुपकार-

१ ग. ठ. 'सौवर्गा' । २ ग. ठ. 'श्वर्ये स' । ३ क. 'रुच्यम्' । ४ ल. ग. ठ. ण. 'धमात्र' ।
५ क. 'शुना प्र' ।

कता च । प्रकृतौ व्रीहियवयोर्विकल्पे सति नियमार्थमेतद्व्रीहिमयमिति । तथा च विकृतौ सर्वत्र व्रीहय एव नियता इत्याहुस्तत्रेष्टयाचार्यस्यात्र नियमकरणात् । पशुयागेन समानदेवतामिति सौर्वे सौर्यं प्राजापत्ये प्राजापत्यमन्यप्रापि तथैवेति दाशितम् । सर्वत्र पशुपुरोडाशे व्रीहिमयत्वं च नियतम् । अयं च प्रधानदेवतासंस्कार इति वक्तुं तपोक्तं यद्देवस्यः पशुस्तद्देवस्यः पुरोडाश इति श्रुतेः ।

तस्य हविष्कृता वाचं विसृज्य पशुं विशास्ति ।

तस्य पुरोडाशास्य त्रिष्फलीकरणसंग्रहेण वाचं विसृज्येत्यनुवाद उत्तरविधित्तया । संग्रहं पशुं विशास्ति । वाचं विसृज्य विशास्तौत्यनेन विकर्तनेऽध्वर्युरेव कर्तेत्युक्तं न शमितेति । तत्राध्वर्योर्गुदं मा निर्वर्त्तवीरित्यादिभैषकर्तृत्वदर्शनात्प्रेष्योऽन्व एव स च नास्त्विक् । शमितरेषा तेऽग्निः प्रज्ञाताऽसदिति विशमने शमिता विकृष्यते । अध्वर्योः प्रयोजकत्वाद्द्विशसनकर्तृत्वं न विरुध्यते । अध्वर्योरन्य भ्रष्ट्विमेवेति कात्यायनः । तत्र पशोर्विशसनं भागकरणं तत्कथमित्याकाङ्क्षिते हृदयमित्यादिक उपयोगपूर्वको निर्देशः ।

हृदयम् ।

पथकोशसदशम् ।

जिहा ।

प्रसिद्धा ।

घसः ।

कोडश्येनाकृति समांसमस्थिकङ्कपदघस्ताद्भृद्वस्योपरि ।

स्तानिम ।

यकृत्कालमिति पर्यायः । तच्च हृदयस्य दक्षिणभागे किञ्चिच्छ्रेतमिव ।

मतस्ते ।

वृक्षौ पार्श्वस्थौ पिण्डावाप्रफलाकृती ।

पार्श्वे ।

षड्भ्रुक्संहती दक्षिणोत्तरे । अस्थीनि त्रयोदश त्रयोदशैकैकत्र संहतानि ते पार्श्वे ।

सर्वं दोः ।

षकारान्तो नपुंसकलिङ्गो माहुषधनः । वामबाहुसक्थीति यावत् ।

दक्षिणां च श्रोणिः ।

दक्षिणं सक्थि पश्चिमपादस्य दक्षिणभागस्यस्य फलकमिति यावत् ।

देवतानि ।

अवदानानि प्रधानदेवतार्थानि कालेऽवदानार्हाणि मांमानि ।

दक्षिणं दोः सकृदा च श्रोणिः सर्वावेष्टकृते ।

स्विष्टकृते देवताया महद्वे(?) अवदाने ।

गुदः साधारणा ।

देवतसौषिष्टकृतेऽवदानार्थ उपयद्दोमार्थश्च । गुदशक्रेण पकं पुरीषं यस्मिन्स गुदं
प्रत्याकृष्यते तद्गुदं गुदकाण्डमिच्युष्यते ।

गुदं मा निर्वर्षीः क्लोमानं प्रीशानं पुरीततं

मेदः समवधातवा इति संपेष्यति ।

क्लोमः नाम गलनादिकाः(का) घ्नीहाः यकृतसदृशो वामभागपार्श्वस्थः । एतन्मांसं
कथाऽपि नाख्या न परिगृहीतमसंलग्नमेव तिष्ठति । पुरीततं पुरी हृदयं तद्येनाऽऽच्छा-
दितं तत्पुरीततम् । पुरी हृदयं तत्पुरीतता प्रच्छादयतीति भ्रुनत्वात् । मेदो नाम बद्धं
वृक्षयोरुद्धेदयस्य च वेष्टनकोशः । एतानि गुदं मा निर्वर्षीरिति गुदस्याऽऽन्तरप्रदेशं
बाहिर्मा कार्पीरित्यर्थः ।

शामिता तु—

न गुदं निर्वर्षयति न वनिष्ठुं निर्मुजति ।

एतच्छकदाधार आत्मं स्पृष्टं वनिष्ठुः । तद्विपरीतं बाहिर्भागमान्तरं न कुर्यात् ।
गतम् ।

अध्युद्धि जाघर्षी वनिष्ठुं चाश्ववदधाति ।

अध्युद्धिरूपत उपरिततं मांसम् । जाघर्षी जघनप्रदेशे भवा जाघर्षी पुच्छं च
वनिष्ठुं तान्प्रत्येकं लक्षयित्वाऽवधानेन स्थापयति ।

घदन्पञ्च मेध्यं पश्यते ।

मांसभातमिति शेषस्तदप्यन्ववदधातीत्यनुकृष्यते ।

कुम्भ्यां पशुं सपनधाय श्रपयति ।

पशुमांसाभ्युद्धानि तानि सान्नाद्यकुम्भीधर्मेण शामित्रेऽग्नौ स्थापितानि पशुकुम्भ्या-
मधन्युत्पन्धाय पानात्पमन्त्रेण शामित्रा कुम्भा श्रपयति । पाकार्थमाग्निमवशिष्येऽयुक्तत्वा-
च्छासनेऽग्नवेव पाकः । जूतं हवींश्च शामिरीरिति प्रशक्तिज्ञाच्छामिता पचति । तं
प्रेष्यतीत्येतावता श्रपयतीत्युपपद्यते ।

शूलेन पार्श्वतो हृदयम् ।

श्रपयतीत्यनुकृष्यते । पूर्ववदेव यथासंभवं कुम्भीधर्मेण शूलेन प्रवृद्धं हृदयं शामि-
माग्निमधीपे श्रपयति ।

ऊवध्वगोहं पार्थिवं खात्वा तत्र शकृत्संप्रविधपति ।

अध्वर्युरेवोपध्वं शकृत्सङ्घाते येनावटेन स गर्तं ऊवध्वगोहस्तं पृथिव्यां खात्वा तत्र समं पुरीषं प्रक्षिपति ।

शृते पशौ पशुपुरोडाशेन प्रचरति ।

शाखान्तरीयोऽयं विधिर्दिशितः । वषाषागानन्तरं मार्जयित्वा पशुपुरोडाशस्य पात्र-
संसादनप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यत इत्युक्तस्तत्रस्तु हविष्कृता वाधं विसृज्येति शृते
पशौ पशुपुरोडाशेन प्रचरतीत्यन्तः । अस्मच्छास्त्रियस्तु पशुमाद्यस्य पुरोडाशं निर्वपति
समेधमेवैवमाद्यते वषया प्रचर्य पुरोडाशेन प्रचरतीति श्रूयते तेन विकल्पः । तत्रार्थ
क्रमः—संज्ञते पशौ वाधं विसृज्य पशुपुरोडाशस्य पात्रसंसादनप्रभृतीनि कर्माणि
प्रतिपद्य तदुक्तप्रस्ताञ्जान्ते कृते पशुमुपायन्तीत्यादिवषाप्रचारे मार्जनान्ते पशुपुरोडा-
शस्य कृष्णानिनादानादिना पशुपुरोडाशप्रचारेण कपालविमोचनान्ते कृते पशुं विशा-
स्तीत्यादिना शृते पशौ नृद्धां पञ्चगृहीतमित्यादि वक्ष्यमाणे पशुतन्मन्व्यवधानेन करो-
तीत्यस्मच्छास्त्राक्रमः ।

प्रकृतमनुमरामि शृते पशौ पशुपुरोडाशेन प्रचरतीत्युक्तं कृष्णानिनादानादिना
हविरसादनान्ते कृते पञ्चगृहेषु मसङ्गात्पशुपुरोडाशोपकारे सति वैशेषिकमेव तर्कं
दर्शयति—

जुह्वपभृतोरुपस्तीर्यावदायाभिचार्य ।

जुहां हविरवदानेन देव उपभृति स्विष्टकृद्ब्रह्मन् तत उभयत्र यथाविध्वपिचार्य ।

इन्द्रागिभ्यां पुरोडाशस्यानुष्ठीति संप्रेष्यति ।

मतम् ।

अत्याक्रम्य—

आश्राव्य न प्रेष्यति मैत्रावरुणो होतारं चोदयति ।

कृतव्यारुवानम् ।

वषट्कृते जुहोतीत्यन्ते कृते—

औपभृत् जुह्वां पर्यस्वाग्नयेऽनुष्ठाग्नये प्रेष्येति संप्रेष्यति ।

दक्षिणे स्थित एवौपभृतमवदानं जुहां प्रक्षिपत्यग्नय इत्यादि आश्राव्याग्नये प्रेष्येति
संप्रेष्यति । वषट्कृते स्विष्टकृद्भ्रमेण जुहोति ।

प्रत्याक्रम्येत्येतदन्ते कृते—

मांशिश्रमिदा च क्रियेते प्राशितायां मार्जनं
पिष्टलेपफलीकरणहोमौ मणीतासु मार्जनमुप-
वेशोदसनं कपालविमोचनं च क्रियन्ते ।

प्राशितायामित्यादिकानि क्रियन्त इति बहुवचनेन संबध्यन्ते । वैशेषिकाङ्गप्रदर्शनं
प्रसङ्गसिद्धाङ्गपरिसंख्यार्थं प्रसङ्गेनोपकरिष्यमाणाङ्गपरिसंख्यार्थं च । वैशेषिकस्यापि
यजमानभागस्य परिसंख्यया ।

तस्मिन्कृते जुह्वां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा ।

विमोचनान्ते कृते सान्नायकवशमिघारणं स्थाप्याज्येनेति पञ्चगृहीतं स्थाप्याज्येन,
स्रुवेणामिघारणानिवृत्तये जुह्वामित्युक्तम् ।

पृषदाज्यस्रुवमादाय ।

पृषदाज्यपूर्णस्रुवस्तथा स्थालीपृषदाज्यं स्रुवेण गृहीत्वा ।

शृतं हवींशः शमितरित्यभिक्रम्याभिक्रम्य
त्रिः पृच्छति शृतमिति शमिता त्रिः प्रत्याह ।

पञ्चगृहीतं स्रुवं च गृहीत्वा किञ्चिदभिमुखं गत्वा शृतं हवींशः शमितरिति ध्यावय-
नृच्छति पुनरभिक्रम्य तथैव पृच्छति तृतीयमप्यभिक्रम्य तथैव प्रतिप्रथं च शून्यमिति
प्रत्याहैवं त्रिः प्रभञ्जित्तरम् ।

उत्तरतः परिक्रम्य शूलाद्ददं महङ्ग कुम्भ्यामवधत्वाति ।

परिक्रम्य कुम्भ्या उत्तरतः प्रदक्षिणं गत्वा शूले प्रोतं ददं निर्गम्य हृदयं
प्रज्ञातं कुम्भ्यामवधाय ।

सं ते मनसा मन इति पृषदाज्येन हृदयमभिचारयति ।

स्रुवेण गृहीतेन पृषदाज्येन कुम्भ्यामवहितं हृदयं तेनाभिचारयति । स्नाहान्तो
मन्त्रः ।

स्नाहोदमणोऽठ्यधिवद्या इत्पूष्माणमुच्यन्तपनुमन्त्रयते ।

कुम्भीत उच्यतः । स्पष्टमन्यत् ।

यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्ट इत्याज्येन पशुमभिचार्य ।

जुहाज्येन पञ्चगृहीतेन पशुं कुम्भीगतम् । मन्त्रमित्यन्तः । पञ्चगृहीतेनाभिचारणं
शक्तं षोडशप्राप्तस्यानुवादः । मन्त्रप्रदर्शनं सं ते मनसंतिमन्त्रानुवृत्तिनिशास्त्रार्थम् ।

येन वर्षा तेन हत्वा यन्न वपा तत्र पञ्चहोत्राऽऽसादयति ।

येनाऽऽहवनीयस्य यूपस्य च मध्येन वपा दृता तेनैव हत्वा नहिंषि प्लुतशालायां

१ य. ज. झ. म. क. त्रिवृष्टकृत्प्राधि^० । २ य. च. झ. म. क. क्रियन्ते । ३ यं क. ज. झ.
ग. ह. क्रियते । ४ य. क. ज. झ. म. क. हृदं चऽऽह^० । ५ ग. क. य. स्रुवं ।

तस्यामेवाग्निर्होतेत्यासादयति । प्राकृतपञ्चनिवृत्तिः । यस्त आत्मेति याजमानम् । इदमिन्द्रियमित्यधिकृतं हविषोऽत्राऽऽसादितत्वात् । हविषोऽवदीपमानभ्यानुज्जहीति च्छामस्य हविष इत्यादि श्रुतं हवीरित्यत्रापि हविष एवावदीपमानत्वं तन्वद्धानामिति न्यायेन साधितं न्यायविद्विस्त एव द्रष्टव्याः ।

हृदयमूलं प्रज्ञातं निदधाति ॥ १४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्थप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अग्नेःप्रतिपत्तिविधानार्थमित्यर्थः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतार्था प्रयोग-
वैजयन्त्यां चतुर्थे पशुप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

यजमानेन व्याख्याते पञ्चहोतरि—

जुहूपभृतोर्वसाहोमहवन्त्याः समवत्तधान्या चोपस्तृणीते ।

जुहूपभृतोर्भुवाज्यमन्धयोः स्याख्याज्यं समवत्तमिदार्थं तस्य चान्याम् ।

जुहूपभृतोर्हिरण्यशकलाववधाय मनोतापै

हविषोऽवदीपमानस्वानुज्जहीति संश्लेष्यति ।

जुहूपभृतोर्हिरण्यशकलाववधाय ततः संश्लेष्यति ।

मुक्षशास्त्रायामक्तया धारया दैवतानां द्विद्विरवधति ।

यत्कृत्वाशास्त्रोत्तरबर्हिर्भवति समेषस्यैव पशोरवद्यतीति श्रुतेर्वह्निष्वेव स्तीर्णे स्तीर्णायां मुक्षशास्त्रायामित्यर्थः । सांनाय्यवदङ्गुष्ठपर्वमात्राप्येव ततः स्थूलानि सौविष्टकृतानि ततोऽपि स्थूलान्यैदानीति स्ववेणावदाने चोदकप्राप्ते धारयेत्यर्थे सामर्थ्यादिस्त्युक्तं पूर्वमेव प्रज्ञातयाऽक्तया स्वधिनेर्धारया दैवतान्यवदानानि पूर्वमेवोक्तानि तेषां द्विद्विरैकैकम् । अत्र चोदकप्राप्ते द्विरवदाने मति पुनर्द्विद्विरिति विधानं प्रत्येकमङ्केषु यथा स्यादिति नो चेत्सर्वस्यैव सकृद्विरवदानमिति चोदकेन प्राश्रयादेकादशावदानान्यवद्यतीति श्रुतेरपूर्वोऽवदानविधिरित्युक्तम् ।

हृदयस्यग्नेऽवद्यत्यथ जिहाया अथ वक्षस इत्येतेषामनुपूर्वमवदाय ।

श्रुतिपाठेन दर्शितः ।

यथाकाममुत्तरेषामवधति ।

श्रुतिरेव । स्पष्टार्थम् ।

पुरस्ताच्छ्रोत्रेर्गुदस्यावद्यन्पुपरिष्ठाद्वा ।

श्रोत्र्यवदानाम्नां पूर्वं पश्चाद्दति विकल्पेन त(य)थाकाममित्यत्र नियमः । अत्र यद्यपि हविष एकत्वान्ना भेरिति सकृत्प्राप्तं तथाऽप्यवन्तरप्रदेशभेदानामभेदाच्च प्रत्येकं मन्त्रो यदवदानान्त्वयमपि हृदयादीनि श्रोत्र्यन्तान्येकश उक्तानि तेषामविशेषेण द्विद्विरवदानम् ।

गुदः साधारण इत्युक्तम् । तत्र विभागप्रकारमाह—

गुदं द्वैधं करोति स्वधीय उपयद्भ्यो निदधाति ।

द्वेषाकृतस्य गुदस्य स्पृहं काण्डमुपयद्देवार्थं निदधाति ।

अणीयस्त्रैधं कृत्वा तस्य मध्यमं गुद-
काण्डं द्वैधं विभज्य देवतेष्ववद्यति ।

द्वेषाकृतस्य गुदकाण्डस्य यदधीयो भागस्तं त्रेधा कृत्वा तस्य मध्यमभागो द्वेषाकृतो द्विरवदान देवतेष्ववद्यति स्थापयति । अत्रैवावदानानां मन्त्रप्रत्यभिधारणे, अवद्यतीत्यत्रैव श्रवणाद्गुदं द्वैधं करोतीत्यादिना विभागमात्रमवदेयवद्भ्योऽप्याणां कृतमिति नावदानस्त्वम् । एवं भेकादशावदानानि द्विरवदानानि भवन्ति ।

उपभृति महद्भ्यङ्गयोरवध्यत्यवशिष्टयोश्च गुदकाण्डयोरन्यतरत् ।

महद्गुदकाण्डं त्रेधाविभक्तस्य यौ भागाववशिष्टौ तयोर्मध्ये यन्महत्स्पृहं तत्तथा षड्भ्यङ्गयोर्दक्षिणनाहुसन्वश्रोत्र्योस्तयोरैव कृत्वा षड्भक्त्या गुदस्य च दोष्पूर्वार्धस्य गुदं मध्यतः श्रोत्रिणं नवनार्धस्य ततो देवा अवयववराऽमुरा यत्रयङ्गाणां सप्तमवद्यतीति श्रुतेः स्त्रीण्येवावदानान्युपभृति ।

त्रेधा भेदः कृत्वा यूपेऽवधाय तृतीयेन

जुहूं प्रच्छादयति तृतीयेनोपभृत्नम् ।

प्रच्छादयतीत्युभयत्र त्रेधाकृतस्य भेदसस्तृतीयेन तृतीयेन यूपे पशुरसे रसो वा एष पशुर्नां यद्यरिति श्रुतेः । भेदो व्याख्यातम् । अत्र हि पशुना यमेतैन्द्राग्रः पशुरित्यादिना पशोरैव देवतायै दीयमानत्वेन हविर्द्वैधं प्रत्येकमेकादशावदानानाम् । तेन यथा मध्यमपूर्वार्धस्य पुरोडाशावदानमुत्तरार्धात्स्विष्टकृत इति नियमः (?) । पुरोडाशे देवतासंबन्धेन यामहद्भ्य एव ष्यङ्गस्थानतया विभाग एव पश्चावपि स्थानभेदेन देवतसौविष्टकृतेषावदानानां करणेऽपि सौविष्टकृतादीनां हविःशेषप्रतिपत्तिरूपतानामुपैतीति ज्ञेयम् ।

सप्तमवत्तधान्यां हृदयं जिह्वां वक्षः स्तनिमयतज्ञे

१ क. च. ट. 'विहृवेन । २ च. 'तामु' । ३ क. ग. च. छ. ट. ठ. ण. 'सु । अवत्तत्वात् । स' । ४ क. ख. ग. घ. ङ. न. छ. ज. झ. ञ. ट. ठ. ण. जिह्वा ।

अवशिष्टं च गुद्काण्डं तृतीयं च मेदसो वनिष्टुः
सप्तमं यदि शृतो भवत्यनस्थिभिरिडां वर्षयति ।

यदि वनिष्टुः शृतो भवति तस्य बहुपाकतहस्वाद्यदि पशुना सह न पकस्तदा नाक-
द्यति पकश्चेदवद्यति । मत्तन्नातानि षडनदानानि । शून्येद्वनिष्टुस्तं सप्तमवदाय ततो
गुद्काण्डं ततो मेदे इति क्रमप्रदर्शनार्थं वनिष्टुं सप्तमभिस्युक्तम् । अनस्थिभिर्मांसैः
क्लोमादिभिरिडां वर्षयति पुष्टां करोति नैतान्यवद्यति । वाजपेयेऽनवदानीयानि वाज-
सूत्र्यः प्रयच्छतीत्यादि तत्र तत्रानवदानीयत्वं वक्ष्यति तच्छोषवर्षं भवति । अन्यानि
यानि मेधयानि दांसानि तेषामप्यत्रैव विनियोगोऽन्यथा तेषामुद्धरणमनर्थकं स्यात् ।
अथ यजमानमागावशानं वैषतेभ्यो दशम्य एव गुदस्य विमज्य विनियोगात् । औष-
भृतेडानां च पृथक्तया विमागकरणेन प्रतिपादनात् शेषार्थेभ्यः शेषकार्यं यजमानमाग-
च्छरणं तस्मात्प्रधानावदानेभ्य एव । तथाचायं क्रमः—इडायां इदयादीनां गुदानानान-
मदानामेकैकं सप्तवराधिदायामवघाय ततो हृदयादिभ्यो दशम्यो यजमानमागस्ततः
पुनरैकावदानमष्टम्यस्ततोऽनस्थिभिरिडां वर्षयतीति ।

शृतमशृतं च पशुः संनिधायैन्द्रः प्राण इति संसृशति ।

शृतमशृतं मन्त्रेण संसृशति । माता पितरो मदन्तिवत्यन्तः ।

वसाहोमहवन्वां वसाहोमं गृह्णाति ।

वसा रसः । वसा आसी होमश्चेति हूयतेऽसौ होमो ग्रहणम् । वसां गृह्णातीति
पक्तव्ये श्रुतिप्रसिद्ध्योक्तं पार्श्वेन वसाहोमं प्रथीतीति श्रवणात् ।

धीरसीति लवन्तीं धाराः स्वधितिना तिर्यगोच्छिनत्ति ।

वसाहोमग्रहणप्रकार एवोच्यते । श्रीणास्वित्यन्तेन मन्त्रेण स्वधितिना धारां
दक्षिणहस्तेन कृतां वापेन विच्छिनत्ति । लवन्तीं संतताम् ।

सकृत्चतुरवदानस्य द्विः पञ्चावसिनः ।

सकृच्छेदेन द्विरवदानं भवति चतुरवदानवतः । उपस्तरणाभिचारणाभ्यां चतुरवत्
स्यात्पञ्चावसिनस्तु द्विच्छेदेन त्रीण्यवदानानि भवन्तीत्यर्थः ।

आपः समरिणाम्निति पार्श्वेन वसाहोमं प्रथीति स्वधि-
तिना प्रथीतीत्येकेषां पार्श्वेनापिदधतीत्येकेषाम् ।

प्रथीत्यालोडयति वसाहोमहवन्नीगतां वसाम् । पार्श्वस्य स्वधितेश्च प्रयवणे विकल्पः ।
प्रयवणस्यापिधानस्य च विकल्पः । रोहिण्या इत्यन्तो मन्त्रास्त्रिवि ।

अत्रैक ऊष्मणोऽनुमक्षणं समाभवन्ति ।

कुम्भां यदुक्तं स्वाहोष्मणोऽभ्यधिष्या इत्यनुमक्षणं तदत्रैकेषां शास्त्रिणाम् ।

यूपेणोपसिख्योपरिष्ठाद्विरण्यशकलावधायामिघार्यम् ।

जुह्वाद्यवसानि यूपेणोपसिख्य यपेनमुत्तरत आनीय जुहूपभृतोर्द्विरण्यशकलावधाय
यथाविधि सर्वाण्यभिघार्यम् ।

इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविषोऽनुमूर्हीति संप्रेष्यति ।

सौर्यप्राभापत्वयोरपि प्रदर्शनार्थं, स्पष्टमन्यत् ।

अत्याक्रम्य—

आश्राव्य न मेप्यति मैत्रावरुणो होतारं चोदयति ।

कृतव्यारूपानम् ।

घृतं घृतपावान इत्यर्थे ॥ १५ ॥

याज्यायाः प्रतिप्रस्थाता वसाहोमं जुहोति ।

प्रतिप्रस्थाताऽग्नेषाऽऽहवनीय मत्वा घृतमिति मन्त्रं याज्यया सहऽऽरभ्य तस्या
अर्धर्षे समासेऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्यन्तेन जुहोति । षषट्कृतेऽध्वर्युर्हविर्जुहोति । इन्द्र-
यावी भूयासमिति जेमानमिति वा सर्वपशुवपातुमन्त्रम् ।

वसाहोपोद्रेकेण दिशः प्रति यजति ।

यजति जुहोति । उद्रेकेण शेषेण होमे कृतधाराया अविच्छेदेन जुहोति अग्निमा-
नपि होमात्त मध्ये विच्छेदं कुर्वन् ।

दिश इति पुरस्तात्प्रदिश इति दक्षिणत

आदिश इति पश्चाद्विदिश इत्युत्तरत छदिश

इति मध्ये स्वाहेति सर्वत्रानुषजति ।

सर्वत्रेति स्वाहाऽन्तरिक्षायेत्यत्राप्यन्तेऽनुषङ्गः । दर्विहोमत्वाद्गन्ते प्राप्तेऽपि यन्मध्य-
मस्वाहाकारस्वीकारो भरद्वाजादीनामन्ते च कर्तव्यः प्रक्षेपान्तव्यावृत्त्यर्थे । दिश इत्या-
दावपि प्रतिघमतिचोदितत्वेन न दर्विहोमतेत्याशङ्क्य यजतेर्दानमाप्रार्थस्यात्राप्रयो-
गाद्याज्याया अवावाज षषट्कार इति स्वाहानुषङ्गेणैव प्रदानमत्रापि प्रतियजतिना
स्रक्षते तादृशमेव दिशो जुहोतीति श्रुतेर्दर्विहोमताविधानार्थं च ननु(दु) पुरस्तात्स्वाहा-
कारो घृतमित्यर्थं मन्त्रो नापि देवतापदात्पूर्वं स्वाहाकारेण पुरस्तात्स्वाहाकारो भवति
त्वेतिपदेन व्यवधानादन्तरिक्षायेति देवतापदान्मे(दस्ये)त्यनेन ज्ञापितमेव विकृतं षष्य-
होमे । अनुषङ्गोऽत्र स्वाहाऽन्तरिक्षायेत्यत्रत्यस्य स्वाहाकारस्याथवा स्वाहा दिग्भ्य
इत्यस्य पूर्वमप्यनुषङ्गः ।

स्वाहा दिग्भ्य इत्ययं न दर्विहोम इत्याह—

स्वाहा दिग्भ्य इति प्रदक्षिणमनुपरिविश्रति ।

अनुपरिविश्रतीति प्रयोगात्त दर्विहोमता नापि यत्र च स्वाहाकार इत्यनेन मता-
न्तरिविश्रितत्वात् । कुतः । यद्यवदानस्य तत्रापि दर्विहोमत्वे सति स्वाहा दिग्भ्य

इति प्रदक्षिणमित्येष ज्ञयात् । प्रतिपन्नतीतिदानार्थस्य घातोरप्रयोगान्न स्वाहाकारपेक्षा । ततस्त्रियं शेषप्रतिपत्तिरिति प्रदक्षिणमनुभरिषिञ्जतीति प्रयोगेण दर्शितम् । तस्मात् पुरस्तात्स्वाहाकारेण दर्शित्येवमेता तेन स्वाहोर्ध्वनमसं मरुत्प्रत्नं न दर्शित्येवमेतत्प्रति-
मसञ्जेन ।

नमो दिग्भ्य इति हुत्वापतिष्ठते ।

हुत्वेति वचनं प्रतिप्रस्थातुरेकोपस्थानार्थम् ।

अत्रैव तिष्ठन्पृषदाज्यस्रुवं जुहामानीय वन-
स्पतयेऽनुश्रुहि वनस्पतये श्रेष्येति संश्लेष्यति ।

अत्रैव दक्षिणत एवकारो मरुत्वाज्योक्त उत्तरतोवस्थानानिवृत्त्यर्थः । पृषदाज्येन पूर्णं
स्रुवं स्यालीयतेनौपभृत्नस्यानुयानार्थत्वात् । षष्टकृते जुहोतीति शेषः । अत्र हविःसामा-
न्येनोपांशुयामधर्मसकृदवदानस्विष्टकृद्देवतासंस्काराम्भ्यां स्विष्टकृद्दमेण बाध्यते(?) । कुतः ।
हविःसामान्यं प्रधानयोगे बलवत् स्विष्टकृत्प्रधाने ।

औपभृतं जुहां पर्यस्यास्ये स्विष्टकृतेऽनुश्रुह्यस्ये
स्विष्टकृते श्रेष्येति पशुस्विष्टकृति संश्लेष्यति ।

पर्यस्य रेचयिष्या । स्पष्टमन्यत् । षष्टकृते जुहोतीति शेषः । अत्रैव तिष्ठानित्य-
प्यनुवर्तते ।

अत्रैवैके पशुसंमर्शनं दिशां प्रतीज्यामिति समामनन्ति ।

श्रुताश्रुतपशोः । गतार्थम् । यथाप्रकृति यज्ञमानम् ।

मेदोमिश्रमवान्तरेडापष्यति ।

विशेषाभिधानं मेदोमिश्रमवान्तरेडामिति ।

यं कामयेतापशुः स्वादित्यमेदस्कं तस्मा आद्ध्यार्थं
कामयेत पशुमान्त्स्यादिति मेदस्वस्तस्मा आद्ध्ययात् ।

अमेदस्कावान्तरेडावदाननिन्दया प्रथमोऽर्थवादो द्वितीयो विधिः सत्त्वां कामनाया-
मंसस्यामपि मेदोयुक्तैवावान्तरेडेत्यर्थः ।

उपहृतां मैत्रावरुणषष्ठाः प्राश्नन्ति ।

पूर्वपशुपुरोडाशेडां मैत्रावरुणषष्ठा एव प्राशितवन्तोऽत्र न तथा प्रतिप्रस्थातुर्वैपा-
श्रयण उपयोगात्पश्चिडा तस्यापीति वक्तुमुक्तं मैत्रावरुणषष्ठा इति न यज्ञमानपर्वदा-
सार्थमिति ।

किमविशेषेण नेत्याह—

अध्वुद्भिः होत्रे हरति वनिष्ठुमधीचे षड्वत्सः संपादयति ।

हरन्ती(ती)त्युमयत्र ताभ्यां वत्साऽवशिष्टां प्राशन्ति । होता स्वेदाभागेन सह प्राशति वनिष्ठुमध्वर्युः षड्वत्सं चतुर्गोकरणपरसंघाद्य प्रयच्छति ।

यथाविधि सर्वैः प्राशितायामिडायां मार्जयन्त इत्याह—

माशितायां मार्जयित्वा ।

यजमानस्यापि यथाप्रकृति प्राशनं मार्जनं च ।

अग्नीदीपयजानङ्गारानाहरोपयष्टरूपसीद मत्स-
म्यस्थास्यामः समिधमाभायातीस्परिधीः-
भ्यामीं च सकृत्सकृत्संसृद्दीति संश्लेष्यति ।

उपयान्नाग्निङ्गारा औपयना उपयजतीत्युपयष्टा प्रतिप्रस्थाता । अङ्गारानां समीचे तिष्ठ । स्पष्टमन्यत् ।

शामिन्त्रियादाग्नीधोऽङ्गारानाहृत्योत्तरस्यां वेदि-
भ्योर्वा दाहैर्युः(र्युः)श्च न्युप्योपसमादधाति ।

शामिन्त्रियादग्नेर्नाहैर्युः(र्युः)श्च तृणादि तत्र न्युप्योपसमादधाति काष्ठैः प्रस्थास्य परिस्तृणाति ।

प्रतिप्रस्थातरेतद्गुदकाण्डं तिर्यगसंभिन्दमेकादशधा सं-
छिद्य षसाहोमह्वन्या हस्तेन षोडशजेति संश्लेष्यति ।

तिर्यगेकादशधा संछिद्यसंभिन्वन्नाविदारयत्पर्यावर्तयंश्च । छेदनं तिर्यगेष नान्नी-
नम् । एकादशधा छिन्वा षसाहोमो ननु प्रस्थाहुति च्छेदः ।

पृषदाज्यं जुहामानीथ पृषदाज्यधानीमुपभृतं
कृत्वा पृषदाज्येनैकादशान्याजान्यजति ।

पृषदाज्यधानीगतं पृषदाज्यम् । स्पष्टमन्यत् ।

देवेभ्यः श्रेष्येति प्रथममनूयाजः

संश्लेष्यति श्रेष्यं श्रेष्येत्युत्तरान् ।

सर्वानपि इक्षिणतो गत्वा । स्पष्टम् । अत्र देवेभ्य इति विरूपाणां सरूपाणां वैक-
शेषेण बहुवचनं सर्वान्याजार्थम् ।

एवं च श्रेष्येत्यनेन यजेत्यस्याविशेषेण प्रयाजेष्विवानूयाजेष्वपि भाषे प्राप्ते वचनेन
द्वितीयनृत्तानूयाजविकारेषु प्रतिप्रसक्तमाह—

षतुर्थप्रभृतिषु यजेति मैत्रावरुणेनोच्यमाने
यज यजेत्यध्वर्युराहान्यत्र दशमात् ।

मैत्रावरुणेन होतृर्धनेत्युच्यमाने तत्र यजेत्यनेन सहैवाध्वर्युर्यज्ञं यजेत्याह दशमं
विना षतुर्थप्रभृतिषु सप्तस्वपि दशमस्य प्रथमविकारत्वात्त्रयः प्रथमविकाराः ऋषेण
ततो मध्यमस्य ततो द्वावुत्तमस्याष्टमो मध्यमस्य नवम उत्तमस्य दशमः प्रथमस्योत्तम
उत्तमस्येति तथेक्याऽपि ज्ञेया ।

समुद्रं गच्छ स्वाहेति ॥ १६ ॥ एतैः मति-
प्रस्थाताऽनूयाजानां हुतं हुतमुपयजति ।

यत्र च स्वाहाकार इति वचनाद्दर्विहोमेऽपतिरधर्मनिवृत्तिः स्वतन्त्रधर्मविधानात् ।
हुतं हुतमनूयाजानां प्रक्षेपमुप समीपे यजति जुहोतीत्यर्थः । समुद्रं गच्छेत्येतैरेकादश-
विधैरेकादशोपयजो जुहोति ।

उपयज उपेक्याऽऽस्त्वौषधीभ्य
इत्युत्तरतो बर्हिषि लेपं निमार्ष्टि ।

क्रमप्राप्तस्योपयज उपेज्येति वचनं प्रतिप्रस्थातुरेवोपयजावदानक्षेत्रप्रतिपत्तिविधा-
नार्थं येषां स्तीर्णे बर्हिषीत्युक्तम् ।

मनो मे हादि यच्छेति हृद्यदेशमभिमृशति ।

स एव । मशीयेत्यन्तः ।

जुहा विः स्वरुपङ्क्त्वा र्धा ते धूमो गच्छ-
स्वन्तरिसप्तर्षिः पृथिवीं भस्मना पूणस्व
स्वाहेति जुहाऽऽहवनीयेऽध्वर्युः स्वर्गं जुहोति ।

जुहोतिचोदितवर्हिहोमधर्मनिवृत्त्यर्थहवनीयजुहूपानग्रहणं, प्रतिप्रस्थातुराधिकारनि-
वृत्त्यर्थमध्वर्युग्रहणम् । स्पष्टम् ।

वाजवतीषभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ।

प्राकृतपदार्थावतरार्थमिदं, वाजवत्या क्रियमाणं वानवतीत्येव कर्म तत्प्रभृति । ह्रवो-
र्जुहोतंज्ञत्वाद्द्वयोश्रौपभृत्संज्ञारथास्तर्वा व्यूहति । सर्वासु प्रस्तरमनक्ति । तथा चाऽऽह
वरद्वानः—सर्वा जुहूपभृतो व्यूहति सर्वासु प्रस्तरमनक्तीति सर्वाः कस्तम्भ्यां सादयतीति ।

सूक्ता मेध्येति सूक्तवाके संभिष्यति ।

विकृत्यर्थमिदं सूक्ता जुहीत्यस्य स्थाने प्रकृतिषद्व्यच्छंयुवाकान्तम् ।

प्रतिपरेत्य पत्नीः संयाजयति ।

विशेषं नक्तुमनुवादस्तदेवाऽऽह—

जाघन्या देवानां पत्नीरग्निं गृहपतिं च यजस्याध्वेनेतरौ ।
इतरौ सोमत्वष्टारौ ।

उत्तानायै जाघन्यै देवानां पत्नीभ्योऽ-
वद्यति नीच्या अग्नये गृहपतये ।

अवद्यतीत्युपपन्नं गुदेन लम्बे भाग उपरि क्रियते तदोत्तानं पञ्चम्यर्थे चतुर्थी ।
स्पष्टम् ।

उत्तानायै जाघन्यै होत्र इहामाद्याति
नीच्या अग्नीधे षडवत्तं संपादयति ।

आज्येडास्थाने षडवत्तं संपादयति । चतुरवदानमुपस्तर्षणमिधाराभ्यां षडवत्त-
मग्नीधे तथैव चतुरवत्तं होत्र इत्यर्थः ।

माधितायां जाघनीश्रेणं पत्न्यध्वर्यने ददाति बाहुं शमित्रे ।
एकमेव । स्पष्टम् ।

तत् स ब्राह्मणाय ददाति षडब्राह्मणो भवति ।

तं बाहुं यदि शमित्रा ब्राह्मणो न भवति तदा ब्राह्मणाय दद्यादन्यदा स्वयमेवे-
पयुनक्ति । इत्थेन शमित्रा ब्राह्मणोऽन्यो वेति दर्शितं कलौ ब्राह्मणस्य शमित्रप्रति-
षेधात् । अन्यस्यैव द्विजस्य तत्रभाव आर्याधिष्ठितस्य वा तस्यापि पाकसंस्कर्तृत्वं धर्मेषु
स्वयमेव वक्ष्यति ।

यद्वा यद्वा गच्छ यद्वापतिं गच्छेति जुहाऽऽहवनी-
येऽध्वर्युस्त्रीणि समिष्टयज्ञरुषि जुहोति ।

स्वाहान्तास्त्रयोऽपि मन्त्रा एषां तृतीये द्विमध्यमस्वाहाकारेऽपि धाः स्वाहेति
दक्षिहोमत्वं ज्ञेयम् । भुवानिवृत्त्यर्थं जुहूमहणम् । इतरधर्मनिवृत्त्यर्थमित्यर्थोः प्रकृतौ
निकल्पनिवृत्त्यर्थं शोणीति ।

हृदयशूलेनं प्रचरन्ति ।

बहुवचनात्सफनीकाः सर्वेऽपि प्रचरार्थं गच्छन्ति ।

तदाह —

असंस्पृशान्हुत्वा शुगसि तमभिश्चोचेति
शुष्कस्य चाऽऽर्द्रस्य च संधावुदासयति ।

द्विष्म इत्यन्तः । शुष्कादीनिव्यवस्थितायाः संधौ प्रक्षिपति हृदयगुल्मम् ।

१ अ. ब. क. ज. छ. म. ठ. ड. ण. 'व्याप्त' । २ ग. च. क. ज. छ. म. ठ. ड. ण. 'श्यामी' । ३ क. छ. ग. च. ट. ठ. म. स्वाहेति । ४ अ. ब. क. ज. म. ड. 'व' च । ५ क. च. ट. 'प्रदिव्यस्वाता' । अ. 'प्रदिव्यता' । ग. छ. ठ. ण. 'प्रदिव्यस्वता' ।

यत्र चाऽऽर्द्रमनुगतं तदुपोत्तम् ।

यत्राऽऽर्द्रमनुगतं प्राप्तं तदुपोत्तमाच्छादितमुद्गासनयोभ्यमित्यर्थः ।

चाज्जो चाज्ज इत्युपतिष्ठन्ते ।

नो मुखेत्यन्तः । सर्वेऽप्युपतिष्ठन्ते ।

सुमित्रा न इति पार्जयन्ते ।

द्विगम इत्यन्तः । तस्मिन्श्वात्वाले वेत्यापस्तम्बः ।

एधोऽस्येधिषीमहीत्याहवनीये समिधोऽभ्यादधति ।

अत्र मन्त्रस्यैकत्वादेकामेव समिधमभ्यादधति प्रत्येकं बहुत्वात्सुत्रे बहुवचने समिधाऽर्धं नमस्यन्त उपायन्तीति ध्रुतेरैकैकामेव गृहीत्वाऽऽगस्यैकैकामेवाभ्यादधते ।

अपो अन्वचारिषमित्याहवनीयमुपतिष्ठन्त

एवं पत्नी गार्हपत्येऽभ्याधायोपतिष्ठते ।

अत्र पयस्वाश्च अन्न भागमिति पुंलिङ्गेन नोहः सौमिकावभूषे हि मन्त्रः पश्यते विनियुज्यते च साऽवभृथप्रकृतिसन्नोहप्रतिषेधाद्विकृतावपि नोह इत्युक्तमेव । स्पष्टम् ।

सर्वपशुनामेष कल्पः ।

सर्वेषां पशुवन्धानां साज्जो विधिरेव एव नायमतिदेशोऽपि तु सोमाङ्गैः संकीर्णोऽग्नीषोमीयसवर्नीयानां विधिरिति ततो निष्कृष्टो निरूढेऽतिदेशप्राप्तो निरूढ एव भ्याक्यातः । स सर्वेषां समान औपदेशिकाम्नीषोमीयावीनामितरेषामातिदेशिकः । एवं च निरूढो सौर्यप्राजापत्यावपि ये वैशेषिका मन्त्राः शास्त्रान्तरीया इन्द्राग्निभ्यां स्या जुष्टमुपाकरोमीत्यावयो निरूढे ध्रुवमाणास्तेऽग्नीषोमीयादौ सौर्यप्राजापत्यथोरपि आतिदेशादूक्षाः । तत्राम्नीषोमीयावयोऽपि निरूढस्यांशे विकृतयः । अन्वाध्वर्यवे वेते प्रकृतयो निरूढो विकृतिः । उक्तमेतद्दर्शपूर्णमासप्रकृतय इष्टिपशुनन्वास्ते स्वधर्माणः सामान्याद्विकार इति येषां प्रत्यक्षाण्यङ्गानि तेषामन्ये विकारा ये त्वप्रत्यक्षाङ्गा इति ।

पशुः प्रातर्दोहविकारः कालसामान्यात् ।

यद्यपि मातुर्येण साम्यमस्ति तदेव निर्णायकं न्यायमते तथाऽप्यव्रवणसाम्येन सायंदोहविकारत्वमाशङ्क्यमानमधिकेन कालसामान्येन बाध्यते । प्रातःकाळे हि प्रातर्दोहस्य पशोश्चोत्पत्ती समाने इति तद्विकारत्वेन दर्शविकृतित्वम् ।

प्रसङ्गेनान्यत्रापि न्यायमतिरिचति—

तथाऽऽपिज्ञा ।

तस्यामुपयदोहसंसर्गेऽपि तस्या एकवचनाजोभवोर्हविष्टं नापि संसृष्टमेकं पयोविकारमात्रदर्शनान्मन्त्रवर्णे च जुषन्तां युज्यं पय इति पयःशब्देनैकत्वेनैव ग्रहणाद्दामिस्ता पयोविकारः । आदिस्ता च प्रातरैव क्रियत इति तस्यामपि कालसाम्यमुक्तम् ।

आग्नेयैन्द्राग्रयोस्तद्विकारेषु चैतदधिकृतम् ।

अग्निष्टोमोक्थ्यसंस्थयोरेतौ सवनीषी पशू तथोरगिकृतमभ्यूनानतिरिक्तमेतत्तन्मन्त्रमिच्छ उक्तम् । तयोर्षी विकृतपस्तेष्व(स्त्रास्व)पि तथा तयोः प्रत्यक्षधर्मत्वाद्भेदेषां तत्समानां विकारत्वं प्रत्यक्षमनुपरिच्छं पशुधर्माणां धर्माकारिणामङ्गपशुत्पत्तामान्येन नैतयोर्विकारत्वम् ।

अग्नीषोमीये तद्विकारेषु चाऽऽश्ववाकः प्रस्तर ऐसवी तिरश्ची कार्ष्ण्यमयाः परिधयोऽधिकाः पौतुद्वारवेऽभ्योऽमुष्मा अमुष्य वपाया मेदसः मेष्वापुष्पै पुरोडाशस्य मेष्वापुष्मा अमुष्य हविषः मेष्पेति पशोर्देवते संभेष्यति ।

अग्नीषोमीय उपपत्तयोः पशुस्तद्विकारेष्वीपवस्येषु निरुद्धाधिकमाश्ववाकाधिकं तस्य पूर्वमातिथ्यायामिष्टौ कृतं यदेवाऽऽतिथ्यावहितदग्नीषोमीयस्येत्यादिनाऽग्नीषोमीयार्थमेवोक्तमिति तद्विकारेष्वपि तथैव न निरुद्धे सवनीये तद्विकारेषु च प्रणयने पौतुद्वाराः परिधयो न कार्ष्ण्यमयाणामेवाग्नीषोमीये वचनेन प्राप्तत्वात् । प्रेषमिशेषास्तु शास्त्रान्तरेण व्यवस्थापितास्ते निरुद्धे न सन्तीत्युक्तमत्रैव ते तथैव शास्त्रान्तरात्सवनीयेष्वपि न सन्तीत्येतदधिकृतमित्यनेनोक्तम् ।

ऐन्द्रे सारस्वरयां तद्विकारेषु च दार्क्षपूर्णमासिकः मन्त्रणकल्पः मन्त्रणकल्पः ॥ १७ ॥

इति सत्यावाकहिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्थमन्त्रे पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

अनयोर्न वैत्रावरुणव्यापार इत्यर्थः । एवं चाग्नीषोमीयस्य चतुर्थी सवनीयानां निरुद्धस्य च पष्ठस्य सर्वपशुप्रकृतित्वमुक्तं भवति । ननु(तु) षोडशकेरग्नीषोमीयस्यैव सर्वपशुप्रकृतित्वमुक्तं तत्रैव पशुधर्माणां प्रत्यक्षाज्ञानादिति । अस्मच्छाखार्या ह्यैवं

पशोस्तु निरुद्धं प्रकृत्यैवोक्तमञ्जन्ति स्मेति प्रश्नेन तद्देवान्यवपशुषु चोदकेनैव
 प्राप्नोति । न च तेषु प्रत्यक्षं विषयमस्ति । तस्मात्प्रत्यक्षाङ्गत्वादन्येषु नैमित्तिकका-
 न्येषु स्वतन्त्रपशुषु निरुद्धो हौत्रं प्रयच्छते (च्छंस्ते)र्वा प्रकृतिर्मन्त्रेण । तथा चाऽऽप्य-
 र्थं वैशेषिकं वेदिमानादिकं औपदेशिकमेव प्राच्यान्येषु प्रयच्छत्तथाऽग्नीषोमीयादि-
 य(१)आप्यवर्षमतिदिष्टं प्राच्य तद्विकृतेऽपि भवति नहि मिक्षुको मिक्षुकायाचत इति
 न्वावात् । एवं च तन्मान्तर्गतेषु पशुषु सादृश्यादग्नीषोमीयाद्य एव प्रकृतिस्तत्रापि
 व्यवस्थौपवसथ्ये क्रियमाणानामग्नीषोमीय एव सवनेषु क्रियमाणानामग्नेयाद्यस्तत्रापि
 व्यवस्थाऽऽग्नेयैन्द्राग्रयोरेतयोस्तुस्वस्मेऽपि पशुपुरोडाशवर्षभेःश्रावस्था येषां श्राग्नेय-
 पुरोडाशविकाराः पशुपुरोडाशाल्लेषामग्नेयः सवनीयः प्रकृतिर्वेषां तु द्विदेवत्वानां बहु-
 देवत्वानां वा पशुपुरोडाशा ऐन्द्राग्रपुरोडाशविकारास्तेषामैन्द्राग्र एव प्रकृतिः । येषा-
 मनेकदेवत्वानामग्नीषोमीय एव पुरोडाशः पशुपुरोडाशप्रकृतितोऽप्याग्नेयस्यैव सवनी-
 यस्य विकारा आग्नेयवत्तेषां कपालवर्षसादृश्यात् । येषामेकदेवत्वानामैन्द्राग्रपुरोडाश-
 वर्षकाः पशुपुरोडाशाल्लेषामैन्द्राग्रः सवनीयः प्रकृतिर्नाऽऽग्नेयो हविःसामान्यं षष्ठीय
 इत्युक्तमेव । ये स्वन्वे सरस्वतीदेवताकाः सरस्वदेवताकास्ते प्रातिपदिकसाम्येन ये च
 ऋग्देवताकास्ते ऋग्देवतासाम्येन सरस्वत्या येष्याः सवनीयाश्च एव विकारा इति
 व्यवस्था । सवनीयानां षतुर्णामग्नीषोमीयपशुषुपदेवोपदिष्टवर्षत्वेन नाग्नीषोमीयवि-
 कृतिस्त्वं नीमांसकाभिमत्तम् । कुनः । अतस्तेषां उपोतिष्टोमसंस्थान्तर्गतानां उपोतिष्टो-
 मप्रकरणगतपस्त्वङ्गोपदेशाविशिष्टत्वात् । नहि तत्राग्नीषोमीयादीनां देवताविशेषा
 निहिताः सन्ति नात्रान्तरप्रकरणेन नियमो भवेत् । किं तु यदग्नीषोमीयं पशुमालभत
 इत्यर्थवाशदादयमन्नं दीक्षितस्येति विधेर्हेतुसमर्पणे प्रस्तावकाद्विचिरनुमीयते ननु तद्वि-
 धिरस्मच्छाल्पायां साक्षादस्ति । तथाऽऽग्नेयादीनामप्यनुवादादेश विषय उक्तोपन्ने ।
 वागपेवे हि श्रूयते—“आग्नेयं पशुमालभते । अग्निष्टोममेव तेनावरुन्वे । ऐन्द्राग्ने-
 नोक्त्यम् । ऐन्द्रेण ऋग्शिमः स्तोत्रम् । सारस्वत्याऽतिरात्रम् । गार्हत्या बृहतः
 स्तोत्रम् ” इत्यर्थवादेन वागपेवपशुदेवताविधिः परेणाग्निष्टोमादिसंस्थास्वाग्नेयादि-
 पशुविधयोऽनुमीयन्तेऽतस्तु ते सर्वेऽपि पशवे श्राविशेदेन उपोतिष्टोमं प्राप्ता
 अतस्तेषां सर्वेषामप्यथान्तरप्रकरणं समानमेव । तथा चात्यन्मानगमित्यादिषांस्तो-
 षास्तो राजशित्यन्ता मन्त्राः प्रकरणे पठ्यमाना न कामपि पशुदेवतां विशेषे-
 ष्णाधिदधते । तथा तद्भाष्यमपि वैष्णव्यर्थां ह्युक्त्वा यूपमित्यादि सं द्विष्वात्
 ष्वायेच्छ्रुवैवैनमर्षयतीत्यन्तं यूपदिविधानदृश्यञ्चोद्गासनन्तं समानमेव न कामपि
 देवतां विशेषेणोपादत्तेऽतो यावन्तो उपोतिष्टोमपश्चनस्तावन्तः सर्वेऽप्यविशेषाद्वान्तर-

प्रकरणेन एवेति सर्वेषामौपदेशिकमेवाऽऽध्वर्यवम् । उपाकरणमप्रादपस्तु निरूढाद-
तिदिष्टास्त्रयमप्येवैतरेषा अपि ऐन्द्रे सारस्वत्यां मैत्रावरुणप्रेषामान्त्रशास्त्रान्तरादेशः ।
तथा शास्त्रान्तरवशात्प्रेषविशेषनियमो बाह्यविष्णुतिप्रस्तरकार्थव्ययपरिधिनिधनोऽपि
वचनादेशेत्युक्तम् । तस्मादग्नीषोमीयादयः पञ्चापि सोमे तन्त्रान्तर्गतानां व्यवस्थिताः
प्रकृतयः । सोमे तन्त्रबाहिर्भूतानां तु निरूढ ऐन्द्रात् एवेति । पञ्चापि पशवः प्रत्य-
क्षधर्माणो ह्येतेन निरूढस्य विकृतय इतर आध्वर्यवेण वैशेषिकेण च ह्यौत्रमतिदेशा-
स्त्वानामेष प्राप्तमपि शास्त्रान्तरादैन्द्रे सारस्वत्यां च मैत्रावरुणव्यापारप्रतिबन्धेनैव
व्यवस्थापितमित्युक्तमितिप्रसङ्गेन । जैमिनीयैस्तु पञ्चपशुप्रकृतित्वम'शक्यं दूषितं
न्यायेन तत्त्वस्मच्छात्रोपदेशसूचितन्यायव्यारूपाने सूत्रतात्पर्ये दर्शितमतोऽस्मत्सूत्रेऽय-
मेव प्रकारो ज्ञेयः ।

न्यायोपदेशयोः केचिद्विकल्पं ब्रुवते न तत् ।

शुक्तं न्यायोऽनुमानं तु क्षुतितुल्यं कथं भवेत् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां
चतुर्थे पञ्चमश्ले पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमश्ले प्रथमः पटलः ।

यद्यपि राजसूये हि चातुर्मास्यानि पठ्यन्ते तेषां हि दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानीति
नित्येष्वपि षाठ उपलभ्यते स्मृतावपि चातुर्मास्यानि चैव हीत्यादौ तत्र तेषां राजसूये
पठितानामत्र नित्यफलवत्त्वात्तित्यान्वयपर्ययः ।

अक्षय्यं ह वै सुकृतं चातुर्मास्ययाजिनः ।

चातुर्मास्यैर्यजते अ तथा तस्य सुकृतमक्षय्यफलत्वादक्षय्यं ह वै शक्यं भुतिगतावेव
पठितौ । हशब्दः प्रसिद्धमित्यर्थः । वैशब्दो ह्यर्थः । तस्माच्चातुर्मास्यैरवश्यं यष्टव्यमि-
त्यर्थः । न चार्थवादात्फलकल्पनेति वाच्यम् । पक्ष एतेषामभ्यासस्य विधास्यमानत्वात् ।
न च काम्येष्वभ्यासोऽस्ति । अयं प्रयोगो नित्यानामेव काम्यप्रयोगस्याग्रे स्वयमेव
वक्ष्यमाणत्वात् । चतुर्षु चतुर्षु मास्यानीति यागानां गृहमेधीयभैषम्यकपरिषदाभ्यां
द्विहोमाम्यां सहितानां नामधेयं यजतिचोदितत्वेन यागानां समुद्रापस्य । तथा चातु-
र्मास्यैर्यजते तैर्यज्ञनारायणं प्रीणयानीति संकल्पः । अन्वारम्भणीयार्थमुत्थिवरणम् ।

तान्यालभमानः फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा
पूर्वस्य पर्वण औपवसध्वेऽहनि पञ्चहोतारं मन-
साऽनुवृत्त्य सग्रहं हुत्वाऽन्वारम्भणीयामिष्टिं
निर्घेपति वैश्वानरं द्वादशकपाके पार्जन्यं चरुम् ।

तानीति बहुवचनं नानापर्वणु क्रियमाणत्वेन फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा
पौर्णमास्यामालभमानः । पूर्वस्य पर्वण इत्यन्वयः । पौर्णमासीग्रहणं प्रतिपन्नवृत्त्यर्थं
हुत्वा निर्घेपतीति समानत्विक्त्वरुद्रापनार्थम् । अग्निगुणको वैश्वानरो द्रष्टव्यः । याज्या-
पुरोनुवाक्ययोर्विशिष्टाभिधानात् । तस्मादग्रये वैश्वानराय जुष्टमित्यादि पर्वण्यदेवताकं
चरुम् । पौर्णमासं तन्त्रं पौर्णमासीतमीपे क्रियमाणत्वात्सद्यस्काळत्वाच्च प्रत्येकपग्नि-
प्रणयनम् । स्पष्टमन्यत् । हिरण्यं वैश्वानरे धेनुं पार्जन्ये । दक्षिणा अङ्गेश्यामपि
वचनात् ।

वैश्वदेवेन यक्ष्य इति संकरुष्य—

प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन धजते ।

प्राचीनप्रवणता नियम्यत उदीचीनप्रवणताप्रागुदकप्रवणतासमतास्वपि प्राप्तासु ।
तादृशे देशे । विश्वे देवा देवता यस्थाः सा वैश्वदेव्यामिक्षा तस्याः शाखाहरणेन
मुखतः प्रवृत्तत्वान्मुख्यत्वं बलीय इति सर्वस्य कर्मसमुदायस्यैतयोपलक्षितस्य नामधेयं
वैश्वदेवमिति । सौम्यद्यावापृथिव्ययोर्मारुतामिक्षाम्यां समत्वाद्भेदकत्वाज्ज तन्त्रप्रयो-
क्तत्वमिति मुरुयत्वमेव बलीयः । ब्राह्मणे तु यद्विश्वे देवाः समयनन्त तद्वैश्वदेवस्य
वैश्वदेवत्वमिति वा निर्घेचनम् । समुदायनामधेयस्य मुरुयत्वात्तन्त्रं त्वामावात्स्यमेव ।
आमिक्षायाः पयोविकारत्वादित्युक्तमेव ।

उद्वत्सायानुद्वत्साय वा ।

गृहेभ्योऽन्वय गत्वा तेष्वेव वा प्राचीनप्रवणतां संपाद्य यजेत । अन्वारम्भणीया तु
प्राकृत एव विहारे । वैश्वदेवार्थमेव प्राचीनप्रवणता तथैव विधानात् ।

अग्नेराहुताऽग्निं प्रणीय ।

नित्यधार्यान्यस्य प्रणयने प्राप्ते तत्र धर्मवत्ता विधीयते । अग्नेरग्निप्रणयनस्याऽऽ-
वृताऽग्निं प्रणीय तत्र पशुबुक्तेऽग्निप्रणयने प्रणयनस्य धर्मास्तद्भूता विधिनेत्वर्थः ।
गार्हपत्यादाग्निप्रणयनं पशुबन्धवदिति वैलानसापस्तम्बोक्तेः । नोद्यतहोम इति च ।
अत्रैतावान्निशेषः—गार्हपत्येऽग्निप्रणयनानीत्यादि । यस्ते पावकेति च न होमः । पूर्वो
यस्तज्ज परो भवासीतिच्छिविरोधात् ।

अन्वयाद्यतन ऊर्णास्तुर्का निषावाग्निं प्रतिष्ठाप्य ।

अग्नैरावृता प्रतिष्ठाप्येत्यनुवचयते । उक्तं वैश्वानरेण — तद्दद्यात्तने प्रतिष्ठाप्येति ।
 जोत्तरवेदिमुपवपत्तीति प्रतिषेधाद्यज्ञोत्पत्तौ प्रतिषिद्धे सर्वे प्रतिषिध्येतेत्युक्तत्वात् ।
 उत्तरवेदिप्रतिषेधात्संस्कारार्थी षडशारणादयो गुणगुणुगन्धितेजनशौतुद्रवपट्टिको
 निवर्तन्ते । वचनादूर्णास्तुका विधीयन्ते । नाम समारोपः प्रयागवत् । स्थानान्तरे
 वृद्धेऽपि गन्तुं समारोपः स्वास्कारव्यवधानोक्तः । तं मथित्वा तेन परिसंस्त्रयानात् । इद-
 र्बेदं वक्तुमन्वयतन इत्याहुक्तम् । प्राकृत एवाऽऽयतने मन्त्रेण प्रतिष्ठापनं प्रथममग्नि-
 संस्कारकस्यादन्वयसर्वमितः परं सममग्निं संस्कारभूतं कर्तव्यम् । तदुक्तं भारद्वाजेन—
 यदन्वदुत्तरवेद्या उपवपनात्सर्वं क्रियत इति । अत्र एव वस्तुनन्वयदिति नोक्तमुत्तरवेदे-
 श्चयात् । प्रणयनं प्रतिष्ठापनादि सममग्निं वक्तुमग्नैरावृतेति वचनम् । अत्रह्येऽपि प्राचीन-
 प्रवचनात् प्रगाह्यत्कर्मकर्तव्या । निस्थधार्येऽपि प्राचीनप्रवचनात् संपाद्याऽऽयतने केवले
 तूर्णानि निधानं मान्यत्तदग्निमग्निः ।

अग्निं प्राधावाऽऽभिज्ञारवै वैश्वदेव्ये
 सायंदोहाय वत्सानवाकरोति ।

अवावावत्प्ररुषावनार्यं प्रतानुवाहः । आमिषायै प्रयोजनयेति सायंदोहो
 यद्यपि न प्रवानमृतं हविरपि तु तसंस्कारार्थस्तथाऽपि तत्र दोहधर्मः सन्त्येवेत्युक्तम् ।
 लौकिकेन वप्राऽऽभिज्ञापनव्यावृत्त्यर्थं बोधायनोक्ततूर्णानिसायंदोहपक्षस्य च । विश्वे च
 ते देवाश्च विश्वे(श्च)देवास्ते देवता वस्या इति तद्धितोत्पत्तिः सा तथा सति कर्मचार्ये
 प्रत्ययो ननु पदद्वयादिति वैयाकरणं निर्णयना(?) विश्वेभ्यो देवेभ्यो वत्सानवाकरोतीति
 युक्तं वैतत् । यदुक्तं वत्सानवाकरोति शाखाहरणारिविधित्यर्थः ।

सप्तदश सरभिधेयः ।

इध्वे काष्ठविबृद्धचर्षमत्र वचनम् ।

प्रसूनं बर्हिस्त्रीन्कैलावान्संनहैकथं पुनः संनहति ।

प्रसूनं सप्तवयुक्तं पुष्पितमिति यावत् । लूनप्ररुद्धमिति केचित् । श्रीन्कैलावालि-
 चवान्गपि श्रीण्वेव कर्तव्यानि । एकैकस्य वा निघनस्य शास्त्रे संनहैकधा संनहति ।

एवमिधमम् ।

प्रसूनमित्यध्यतिदिशति केचित् । प्रसूनवृक्षस्योक्तस्येधममाहरति । त्रयोविशसति-
 धेत्युहः ।

पूर्वोक्तं स्पष्टयति—

पुनःसंनहने धर्मः ।

मन्त्राणां धर्मा अङ्गानि पुनःसंनहन एवेत्यर्थः ।

पात्रसंसादनकाले यद्यर्थं पात्राणि प्रयुनक्ति
जुहूं हे चोपभृतौ पृषदाज्यधानी द्वितीयां
ध्रुवां हे आज्यस्थाल्यां दधिधानी द्वितीयां
पालाशं वाजिनपात्रं सुचं चमसं वा ।

सायंदोहस्याऽऽवृता सायंदोहस्तदन्तानि कर्माणि कृत्वा श्वोभूते कर्मणे पामि-
स्यादि । ततः पात्रसंसादनकालस्तस्मिन्नागत इत्यर्थः । चमसस्तु वोस्तुष्णीमेव संमार्गः ।
शुद्धशब्दप्रयोगाद्वैश्वदेवस्य पौर्णमास्यामेव विधानात् । पूर्वद्युरन्वाधानादिकमुक्तं भवति ।
तत्प्रमष्टमेवोक्तमापस्तम्बवैखानसाम्भ्यां सायंदोहं दोहयति सानाद्यवदिति च श्वोभूत
इत्यादि च । स्पष्टमन्यत् । सायमग्निहोत्रं यवावा कुर्वन्ति तदुच्छेषणमात्रस्वनाथमित्या-
दिकं सानाद्यवदेतद्याजमाने वक्ष्यते ।

निर्वपणकालं भाग्येयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं
चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं
चरुं पौष्णं चरुमेतानि पञ्च संचराणि ।

एतानि हवींषि बरुगप्रघासताकमेधशुनासीरीयपर्वसु संचरन्तीति वाक्याति-
देशेन विहितान्येव गच्छन्ति तथैतदितिकर्तव्यताकानि । एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवीं-
षीति श्रुतेः ।

मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीमामिक्षां
द्यावापृथिव्यमेककपालमुत्तरेषु पर्वसु
सावित्रमष्टाकपालमेके समापनन्ति ।

अमिक्षां निर्वपेदित्यपि संबध्यते । पयस्यां निर्वपेदिति वचनात् । ननु निर्वपो
नास्तीति चेत्सत्यं, यथाऽन्यत्र निर्वपतिना यागोऽवस्तीयते तथाऽऽमिक्षायागं करोती-
त्यर्थः । एकमाग्नेययामेत्याद्यापि ज्ञेयम् । स वित्रं बरुगप्रघासादिषु सर्वेषां हविषामन्ते ।

त्रिष्फलीकृतेषु विभागमध्येण पौष्ण-
मपाच्छिद्य सह पुरोडाशैः पिनष्टि ।

पौष्णस्यैतिकर्तव्यता शाखान्तरेऽत्र दर्शिता सा चर्हत्वख्यापनार्थं पूर्वमुक्ताऽत्र
श्रुतित्वा प्रख्यायत इति न पुनरुक्तम् ।

मातर्दोहस्याऽऽवृता मातर्दोहं दोहयति तमे
मातर्दोहे सायंदोहमानयत्वामिक्षां करोति

संहतामन्यस्मिन्पात्र उद्धृत्य वाजिनोपसिन्धु
महातां निघापोत्करे वाजिनशेषं निदधाति॥१॥

भारतान्तानि कपालान्युपचाय प्रातर्दोहस्थाऽऽवृता वत्सापाकरणादिविधिना प्रात-
र्दोहं दोहयति तस्मिन्तसे प्रातर्दोहे दुग्धे सायंदोहं दधिकृतमानयति । तेन कर्मणाऽऽ-
मिक्षां करोति । संहतां घनीभूतामन्यस्मिन्पात्र उद्धृत्य या संहता साऽऽमिक्षा यद्दुग्धं
तद्वाजिनमित्युक्तं भवति । तथैवाऽऽपस्तम्बवैखानसमारद्धानादिभिरुक्तम् । अन्यस्मिन्-
न्पात्रे तां कुम्भोत् उद्धृत्यान्यस्मिन्वाजिनमित्यर्थान्यस्मिन्पात्रे वाजिनमिति वैखानसः ।
द्वयोरिति भारद्वाजापस्तम्बौ । वाजिनैकदेशेनाऽऽमिक्षामुपसिन्धु प्रज्ञातां निघाय वाजि-
नैकदेशमप्युत्करे निदधाति । अत्रौद्धरणनिषेचनं भारद्वाजिनोक्तम् । तथा कृत्वैकक-
पालमुपदधाति । अप्योत्करे वाजिनशेषं निदधातीति वचनात् । उद्घासनकाल एभेदमा-
मिक्षां कृत्वैककपालमुपचाय तत् उद्घासनकालेऽन्यस्मिन्पात्र इत्यादि । तथैवाऽऽपस्त-
म्बवैखानसाम्भ्यामभिधानात् । श्रुतिपाठमनुसृत्योक्तमङ्गजातं कमस्तु सामर्थ्येन ज्ञेय
इति न दोषः । दृश्यते चान्यत्रापि चपालस्य करणकाल एव यूपान्ने प्रतिषोचन-
मप्युक्तम् ।

संयुतानां पिष्टानां विभागमन्त्रेण पौष्ण-
मपस्त्रिंशच्च चरुकल्पेन भ्रपयति ।

कृतव्याख्यानम् । मदन्तीनां कृतकार्यत्वात्पाकार्थमन्यदेवोत्कं ग्राह्यम् ।

उत्तरं परिमाहं परिसृष्ट्य संभेषेण प्रतिपद्यत आश्वेन

दध्ना चोदेहीति संभेषस्वान्तः संनपति ।

पशौ कृतव्याख्यानम् । अश्रोत्करे वेदिधर्मा इत्युक्तम् ।

फाल्गुन्यां यथा पशावेवं पृषदाज्यं गृह्णाति ।

पशुवदिति वक्तव्ये भुक्षनिर्देशेनोक्तं यथा पशौ श्रुत्वा विहितमेवमेव फाल्गुन्यां
विहितं नन्वतिदेश इति ।

चैत्र्यां तु द्विराज्यस्योपस्तीर्य द्विर्दधि

गृहीत्वा सकृदाज्येनाभिघारयति ।

तत्र संसृष्टं पञ्चगृहीतमुक्तमत्र पुनर्द्विराज्येनोपस्तीर्यत्वादिना दध्न एव हविष्मन्ना-
ज्यस्योपस्तरणाभिघारणार्थत्वमिति तत्र पूर्वोक्तेन विरुध्यते पृषदाज्येनानुयाजानुयज-
सीति श्रुतेरविशिष्टत्वाद्घ्नाऽनूयाजा इत्यनभिधानाच्च । तस्मान्नुपस्तरणाभिघारणशब्दौ
व्याख्येयौ । आज्यस्येति कर्मषष्ठी । तेनाऽऽज्यमुपस्तीर्येत्ययमर्थो भवति पृषदाज्यघान्या-
माज्यमुपस्तरणे न संस्कारकं संस्कार्यत्वाच्चत्रेत्यर्थाद्विर्दधि गृह्णाति तसे प्रातर्दोहं इति-
वदधिकरणस्यापि संस्कारो भवत्याज्यस्य । तथाचोपस्तीर्णमाज्यं द्विर्दधिग्रहणेन

संस्कृतं तृतीयाभिर्द्विष्टेनाऽऽज्येनाभिधारणेन संस्कृतस्याऽऽज्यस्यैव संस्कारः । एवं
मनसि निधाव भुतिरेव क्वडिताऽऽज्यस्योऽस्तोर्वेति तत्राऽऽज्येनाभिधारयतीति च । ततस्तु
पञ्चभिर्नैर्गृह्णाति ।

सदासनमभृतीनि कर्षाणि प्रतिपद्यते ।

मःरुतमुद्रास्याऽऽमिक्षमुद्रामवति ।

अन्वस्मिन्वात्र एककपालमुद्रास्य मभृतेन

सर्षिषाऽऽभ्यानीयाऽऽविष्पृष्टं करोति ।

अपूर्वत्कल्लौकिकेनाभिपूर्वं पात्रे यथा पुरोश्चाश आभिर्भूतं प्रकटममर्षं पृष्टं वस्येति
तथा । अल्लेकस्याकाल इत्यापस्तम्बः ।

व्याहृतिभिर्हवींस्व्यासादयति तथा संवत्सरे ।

हवींस्वीभ्युक्तत्वाद्वाजिनं तूष्णीमेवोत्करे तथा संवत्सरेऽनति व्याहृतिभिरेव हवींकि
आतुर्मास्येष्व्यासादयेत् । एतद्द्वयस्तथातुर्मास्यविषयम् ।

निर्मन्थस्याऽऽवृता निर्मन्थयेन मचरति ।

गतार्थम् ।

वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः संमेष्यति ।

क्रमानुवाद उत्तरविविक्तया ।

नव मयाजान्यजति चतुर्थे समानीयाहमे सर्वं समानयते ।

कृतव्याख्यानं पशौ नवमोऽन्त्यविकारः । समिधे यजेति प्रथमं यत्र यजेत्सुत्तरान् ।

सर्वत्रोपाशु सावित्रैककपालयोर्द्वैवत्तं कञ्जति ।

अत्रान्यत्र च यत्र यत्रैतौ । स्पष्टमन्यत् ।

कुन्स्रमेककपालमवदायाऽऽश्रयमनुप-

र्षस्यर्जुं प्रतिष्ठितमपर्यावर्तयञ्जुहोति ।

आश्रयेनैवोपस्तरणं सर्वमवदायोपरि पूरितमाज्यं सेवयित्वाऽर्जुमुक्तं पूर्वदिशि प्रतिष्ठितं
प्रसेषोत्तरकाले यथा हृत एव तिष्ठेत्तथाऽपर्यावर्तयञ्जुतानमकुर्वञ्जुहोति । आश्रयमेक
पुरस्तादुपरिष्ठाच्च प्रतिपति ।

यदि हृतः पर्यावर्तेत वरे दत्ते जुषोऽग्नेण कल्पये-

त्सत्यादाव वा पुनर्जुहुवाच पाणिनेत्येकेषाम् ।

आश्रयवे वरे दत्ते जुषोऽग्नेण समं कुर्याद्धस्तेन वाऽवदाय पुनर्जुहुवास्तु वा वेत्ये-
केषां पुनर्होम आश्रावणादिना ।

मधुश्च माधवश्चेति चतुर्भिर्मासनामभिरैककपाश-
मभिर्जुहोति मध्वे स्वाहा माधवाय स्वाहेति वा ।

मन्त्रान्ते स्वाहाकारः । शास्त्रान्तरीयाः स्वाहाकारान्ता एव पाठिताः । मासनामभि-
रित्यागामिभिस्तेन कस्मिन्नीपूर्णमासे दीक्षेत्स्मृतं वा एतस्संवत्सरस्येति त्रिमापूर्णमासे
दीक्षेत्स्मृतं वा एतस्संवत्सरस्येत्पुमयत्र संवत्सरप्रवृत्तिदर्शनान्मन्त्रादिसंज्ञाः कास्मिन्
वैश्रं वाऽऽरभ्य ज्ञेयाः ।

पृषदाज्येन नवान्वाजान्यजति ॥ ३ ॥

पशौ कृतव्याख्यानम् । देवान्यजेति प्रथमम् । यज्ञ यजेत्युत्तरान् । अयस्य एकै-
कस्य विकारा इति याजमाने वक्ष्यति । प्रथमाष्टमनवमानां प्राकृतस्याद्वितीयस्यः
क्रमेण अथाणां विकारा द्वौ द्वौवैकैकस्य मान्यवर्गिकयो देवताः । देवतापदानां पञ्चम-
नानामन्तेऽहं देवयज्ययेत्यादि यथाप्रकृतिविकारं ज्ञेयम् ।

संवत्सरीणां स्वस्तिपाशास्ते दिव्यं धामाऽऽशास्त
इति सूक्तवाकस्याऽऽशीष्णु होताऽनुवर्तयति ।

वैश्वेदिकमिदं दिव्यं धामाऽऽशास्त इत्येतश्चात्पूर्वं संवत्सरीणां स्वस्तिपाशास्त
इति होताऽनुवर्तयति दिव्यमित्यनुवृत्तं करोति ।

महतेषु परिधिषु सस्त्रावेणाभिदुत्य वाजिनेन मचरति ।

यत्र परिधिप्रहरणं तत्र संस्त्रावेणाभिहोम इति वक्तुमुक्तं प्रहृतेष्वित्यादि । तेन
प्रहृत्य परिधीऽनुहोतीति वाजिनवाहणेन न विरोधः । समिद्धोमस्य प्रहरणाङ्गस्यादि-
त्यर्थः । वाजिनयागस्यात्र काल इत्यर्थः ।

वाजिनपात्र उपस्तीर्य बहिषि विषिञ्चन्वा-
जिनं गृह्णाति पूरयित्वा नाभिघारयति ।

उत्कर आसादितं तस्मात्पात्रारक्षणेन गृह्णाति विषिञ्चन्स्कन्दयन्वाह्वीवीति वैसा-
मसः । अन्तर्वेदीस्थापस्तम्भः । तेन वाजिनपात्रेऽन्तर्वेदि स्थिते पूरयतीत्यनेनोक्तं भाव-
दानधर्म इति पात्रपूर्णं यावद्भवति तावद्गृह्णाति । अत्र याजमानं पञ्चहोता ।

वाजिभ्योऽनुब्रूहि वाजिनो यजेति संश्लेष्यति ।

यथाक्रमम् ।

ऊर्ध्वं सुरासीनो होताऽनवानं यजति ।

ऊर्ध्वमानुर्न पातितमानुः । तिष्ठतोर्ध्वं ज्ञुत्वं वा भूदित्यासीन इत्युक्तम् । सर्वत्र
होत्रकर्मरूपापनं याजुषहोत्राभिप्रायेणाऽऽचर्यवकाण्डपठितस्वाद्यत्र व्याख्यानं भुतेः कृत-
मित्युक्तं न विस्मरणीयम् । अनुब्रूहमन्यनति यात्रपापुरोनुवाक्ययोरर्ध्वं विरामम-
कृत्येत्यर्थः ।

वषट्कृते विधिच्यमानया जुहोति ।

विधिच्यमानया स्रुचोपलक्षण चमस्यपि । चमसेन स्रुचा वा कावयञ्जुहोतीति
 क्लृप्तानसः । वाजिभ्य इदम् । वाजिनामहं देवयज्ययेन्द्रियावी म्यासं जेमानमिति वा
 षड्विकारत्वात् । अनुवषट्कृते तु स्विष्टकृद्याजमानं न भवत्विति त्रयाणां ह वै
 हविषां स्विष्टकृते न समवयन्ति सोमस्य वर्मस्य वाजिनस्येत्य पस्तम्बोक्तश्रुतेः ।

वाजिनस्थामे वीहीत्यनुपजति ।

पूर्ववदेव वाजमानम् । अन्नय इदम् । वाजिनामहं देवः ।

वाजिनोद्रेकेण दिशः प्रतिपद्यति यथा वसाहोमोद्रेकेण ।

नायमतिदेशः समानश्रुतित्वेन दर्शितमिति गुरुनिर्देशोक्तम् ।

समुपह्वयं सर्वे वाजिनं भक्षयन्त्यन्योन्यस्मिन्मुपह्वयमि-

च्छन्त उपह्वयंस्वेत्यामन्त्रेण उपहृत इति प्रतिवचनः ।

आमन्त्रणप्रतिवचनाभ्यामन्योन्यस्मिन्मुपह्वयमिच्छन्तः कुर्वन्तो वाजिनमुपह्वयानु-
 ज्ञाप्य वाजिनं भक्षयन्तीत्यर्थः । शेषमिति भरद्वाजापस्तम्बौ । तत्रेष्टम् । वाजिनमिति
 निर्देशादुत्करस्येव । मन्त्र इति शेषः । कर्मनामधेयेत्यापस्तम्बः । तेन होतरुपह्वय-
 स्वेत्येवमन्येषामामन्त्रेण ब्रह्मध्वर्योऽग्नीष्यमानेत्यादि स्वव्यतिरेकेण होयम् । ऋषोऽ-
 प्ययमेव भारद्वाजिनोक्तः । प्रतिवचनमुपहृत इत्येतावतैव । उपहृतोऽनुज्ञात इत्यर्थः ।

वाजिनां भक्षो अवतु वाजो अस्माद्वेतः सिक्तपमृतं

बलाय । स न इन्द्र इन्द्रियं द्रविणं दधातु मा रिषाम

वाजिनं भक्षयन्तस्तस्य ते वाजिन्वाजिभिर्मक्षं कुतस्य

मधुमत्तं उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति भक्षयन्ति ।

प्रत्येकं मन्त्रः ।

यजमानः प्रथम उत्तमो वा ।

भक्षयतीति शेषः । प्रथम इत्यत्र तमारभ्योपह्वोऽन्येषाम् ।

श्रोभूते पौर्णमासेनेष्टोदवसायानुदवसाय वा ।

प्रतिपदि पौर्णमासेनेष्टा ततो गृहेभ्योऽन्यत्र तेष्वेव वा वक्ष्यमाणं कर्तव्यम् ।

प्रसूना देवेन सवित्रा दैव्या आप उन्दन्तु

दीर्घायुत्वाय वर्चस इति शिरोऽभ्युनत्ति ।

मन्त्रलिङ्गादद्विरुन्दन्ति क्लेदयन्तीत्यर्थोऽनगम्यते । तत उदिघातोः अभिकरण-
 स्थस्यैतद्रूपमभिपूर्वस्याभ्युनत्तीति ।

ऋतमेव परमेष्ठ्यृतं नास्येति किञ्चनर्ते समुद्र आहित
ऋते भूमिरियञ्च श्रिताऽभिस्तिग्मेन शोचिषा
तप आक्रान्तमुद्वेगहा शिरस्तपस्याहितं वैश्वानरस्य
तेजसर्तेनास्य निवर्तये सत्येन परिवर्तये तपसाऽ-
स्यानुवर्तये शिवेनास्थोपवर्तये शग्मेनास्याभिवर्तय
इति त्रेण्या शल्लभेषुशलाकया वा केशान्विनायन् ।

श्रमिणि श्रितानि यस्यां सा तथा शल्लकी मृगविशेषो येन बाणैः स्वशरीराच्छूलाकारैः
पिच्छैर्विमुक्तैः प्राणिनो विध्यन्ते तच्छूलाकारोऽवयवोऽपि शल्लकी तादृश्येषुपश्चान्तः-
शल्लकया वा शिरोगतान्केशान्विनायन्विनीतान्क्रान्कुर्वन् ।

लौहेन क्षुरेणौदुम्बरेण केशाभिवर्तयति ।

पूर्वोक्तमन्त्रेण निवर्तनलिक्षेन निवर्तयति तूष्णीं विनायत्निवर्तनं छेदनं कतिपयाना-
मेषाम् सर्वमिति विकल्पदर्शनात् । लोहं कालायतं तस्य विकारेण क्षुरेण ताम्रयुक्तेन
लोहितायत्नेन निवर्तयति इति श्रुतेः । लोहितं ताम्रं तेन युक्तमायसमिति श्रुत्यर्थः ।
तद्वत्तमिति याजमानम् ।

वपति इमंश्रुणि सर्वे वा वापयते ॥ ३ ॥

इति सत्पाषाणहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चमप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

वपति वापयतीतिश्रुतिद्वयगतोऽनूदितो न भिन्नार्थो नापि परस्मैपदात्मनेपदानि-
योगैरन्योऽर्थोऽभिधीयते । शक्तोऽध्वर्युरेवाशक्तौ नापिनो वपति ।

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां पञ्चमे

चातुर्मास्यप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

इति वैश्वदेवपर्व ।

अथ पञ्चमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

ततश्चतुर्षु मासेष्वपाषाण्यां श्रावण्यां वा वरुणपद्यासैर्यजते ।

आरम्भानुपारेण व्यवस्थया विकल्पः । चतुर्ष्वेव मासेषु व्यतीतेषु वरुण उज्जैः
विहार आमिक्षाया देवता दक्षिणे मरुतस्त एव प्रकृष्टो घातो येषामिति कर्मण्यथास्त्वेन
प्रघातशब्देनोक्तः । प्रघास्थान्द्वामह इति मन्त्रलिङ्गाच्च । ताभ्यां देवनाम्बामुभयत्रि-
हारगतकर्मसमुदायो लक्षितस्तदेव नामधेयं ज्ञेयम् ।

तेषां वैश्वदेवेन कल्पो व्याख्यातः ।

यथा वैश्वदेवे पूर्वोत्तरन्वाधानादिविधिरेवमत्रापि सार्वदीहान्त एतद्वाङ्मन्येन पञ्च
हविरपीति ब्राह्मणेनातिदिष्टो व्याख्यातो वैश्वदेवकर्मणो यः कथ्यः स वैश्वदेव एतत्त-
वतिदेशोभेत्यर्थः । तेषां बह्वणप्रघासलक्षणानां कर्मणां पूर्वत्र समुदायमार्गं वाच्यमित्येक-
वचनमत्रोद्भूतावयवाः समुदायिनः सप्त बहुवचनान्तदेवत्वापत्कथा इति बहुवचनम् ।
उदवसावानुदवसायेति पूर्ववाट्टिकलोचन ।

द्वाधाहवनीयाकुभयत्राऽऽवापः कृत्स्नीमुत्तरे
विहारे तत्रं कियते तथा दक्षिणे ।

आहवनीय एक एवाऽऽधानेन साधित इति तस्यैव द्विस्थानावस्थित्या द्विस्थमाह ।
तेनाजले प्रणयनं विमज्ज्य स्थापनम् । उत्तरवेदिस्तत्संस्काराश्च न स्युः । तथाऽऽहवनी-
यवाट्टितीय इति वाच्यम् । एकैवैव प्रातिपदिकेनोभयोरुभयवत्वावयवतेः । प्रणयनकाळे
प्रेणयत इति शेषः । आहवनीयासु प्रणयनपक्षे द्वौ भाविसंज्ञयाऽऽहवनीयावपुरुषावेष ।
अत्र प्रदर्शनं विहारद्वयकरणहेतुस्वरूपावयवार्थम् । उभयत्राऽऽवाप उभयोरआहवनीययोर-
वापः प्रथानयागो यस्मिन्कर्मणि तत्तथा तादृशं कृत्स्नं साङ्गमुत्तरे विहारे तत्रं कर्म
करोतीत्यर्थः । नञ्च विहारद्वयमस्ति । त्रेताभ्यायतनानि शाखाविहारः । बहुभयमु-
षयत्र साकश्येनास्ति । तस्मान्मुख्यं गार्हपत्यमवच्छम्भ्यैकविहार एवोत्तरदक्षिणार्थ-
सागाख्यां विहारद्वयं वाच्यम् । न च गार्हपत्यस्याग्रे कृत एक उत्तरो भवति । कस्या-
दुत्तर इति ज्ञानुमशक्यत्वाद्दक्षिणविहारस्याद्यापि स्थानानिर्देशात्परस्परपक्षेभ्य ।
सम्बन्धित्वेनैव विहारौ तादृशमेव दक्षिणे विहार इत्यत्रापि संन्यते । यः प्रथान-
स्यापि सोऽङ्गानां स देशः स कर्तेति द्वयोः प्रथानानां क्रियमाणत्वादाग्निदेशकर्तृभेदा-
दुपवर्थाप्यङ्गानि कर्तव्यानीत्यर्थः । उभयत्र दक्षिण उत्तरे प्रक्रमयेते इति वक्तव्ये
तथा दक्षिण इति निर्देशो येनाध्यर्घ्यकृतेनैव प्रेषादिना तन्त्रेण सिद्धिस्तत्रोभयत्र वा
भूदिति वक्तुं सादृश्यमतिदिष्टम् ।

अध्वर्युर्गार्हपत्यसंयुक्तानि ।

कर्माणीति शेषः । उभयोरपि विहारयोगार्हपत्यस्यैकत्वात्कर्तृभेदेऽपि वचनात्प-
त्नीसंयाना अपीत्यर्थः । परार्थान्येकेनेति न्यायात्साधारणानीति वक्ष्यमाणत्वाद्वाधान-
परिस्तरणे तु सकृदेव कर्तव्ये ते मुख्यत्वादध्वर्युणेति प्राप्ते सूत्रारम्भसामर्थ्यात्पत्नीसं-
याजाः संपत्नीयहोमश्च । तर्ह्यध्वर्युर्गार्हपत्य इत्येवास्तु तन्त्रमित्यनुवर्तनीयमिति चेत् ।
कपालोपधानादि सर्वं च प्राङ्मुखात्तन्मा भूदिति । तर्हि पत्नीसंयानसंपत्नीयधेयम(वा)स्तु
किमर्थं ज्ञानगौरवमिति चेत्, उच्यते—संयुक्तवचनेन यानि संयुक्तानि तान्वापि कैमिनि-
न्यायविरोधे सत्यपि वचनस्य बलीयस्त्वात्पत्नीसंयानाकारुणान्यप्यध्वर्युरेव कुर्यादि-

स्युक्तं वचनं वाचसनेभिनामयाध्वर्युरेव प्रतिपरंतेव पत्नीः संयानपत्युपास्त एव प्रति-
प्रस्थातेति । संरत्नीयमपि पत्नीसंयानग्रहणेन धृह्यते । भरद्वाजोऽपि—अध्वर्युरेव पत्नी-
र्वाजयतीति । न्यायमताश्रयणेनाऽऽपस्तम्बेनोक्तमुमयोः पत्नीसंयाजा इति ।

यानि साधारणानि ।

साधारण्येकरूपाणि साधारण्यदार्पणस्य संवन्नेति तानि चाध्वर्युरेव । तानि च
वारिगणितानि कात्यायनेन—प्रणीतापत्नीसंनहनाग्निवन्धनाश्रुतप्रत्यक्षश्रुतप्रेषवज्रमां वरचन-
होतृपदनवरणप्राशिप्राक्कुलिपर्वीज्जनाचान्दरेडाभागापराम्बवभृथान्न प्रतिप्रस्थातेति । तत्र
वन्धनाशिपराग्निहोमवज्रधास्तु वननादन्वे विनतादिति व्याख्यातमभियुक्तैः ।

सन्नपङ्कानां हीत्रं तद्ध्वर्युः संमेव्यति ।

इष्टोऽधिकः पूर्वस्थापि ग्रहणार्थत्वेनार्थव्यन्धानि साधारणानि तत्र सकृत्कृतेनोमय-
पदार्थोपकारस्तन्मम् । अङ्गानां होतुः कर्म तन्मं सकृदेव विमतात् । अङ्गेति प्रधान-
हीत्रन्यावृत्त्यर्थं तत्र चाख्यायन्यत्वादसंभवात्तन्मस्य । तद्ध्वर्युरेव संप्रेषयति न प्रति-
प्रस्थाता । प्रधानं प्रतिप्रस्थाताऽपि । यः प्रेषाहृतसंस्कारस्तस्यैकस्यैव तत्कार्यमप्येक-
मेवतस्तस्य प्रेषस्य कृतत्वान्नान्येन कृतस्यापेक्षा । प्रधानामिसान्युत्पादनार्थं तन्ममहा-
नामिष्युक्तं तत्र कर्मवाचपृथग्देवताप्रकाशपुरोनाख्यावाक्ययोः प्रतिप्रस्थातिव ।

एकवदशिसंयुक्तानि ।

आग्निराहवनीयः । तत्संयुक्तानि वाचकानि एकवदशिसंयुक्तानि प्रयोक्तव्यमिति शेषः । एक
एकोऽर्थः प्रतिपाद्यत्वेन विद्यते यस्मिन्कर्मणि तत्तथा, कृतविशेषणं नर्पुमकलिङ्गं,
हीत्रे तन्नेत्रे प्रेषो यत्र प्राप्तस्तत्राश्रये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्यत्राग्निद्रवविषयत्वमुप-
याभिधानायाग्निभ्यामिति प्राप्त उक्तमेकवदिति । एक एताप्यत्रेत्युक्तं तस्य च
द्विस्थानावस्थितत्वेऽप्येकत्वमेवेत्यर्थः ।

पर्यायभूतान्यपि तद्वाचकानि सर्वत्रैकत्वयुक्तानि प्रेषाण्याह—

साभिधेनीष्वग्निमणयनेऽग्निंसंमार्जने च ।

प्रथम उदाहरणे प्रसङ्गाद्द्वौत्रतन्त्रे चाग्नीप्रैषमात्रे कृतीयम् । एकवदिति त्रयसाधारणे
प्रथमनोदाहरणस्य प्राथम्येऽपि भरद्वाजोदाहृतस्याग्निभ्यां समिध्यमानाम्बवमनुब्रूहीत्ये-
वमग्निंसंमार्जने इत्यस्याऽऽदौ बुद्धिस्थस्य निराकरणतया प्रथममुदाहृतम् । न्यायसूत्र-
निदम् । तेन साभिधेनीष्वितिवचनारसाभिधेनीविषये सर्वत्र । तत्र नैर्वपुहेत्रिणी
प्रतिषेधोऽप्यनुगृहीतः । प्र वो वाजा इत्यादावग्निपदं नोत्तं द्विवचनान्तत्वेनेत्यपि ।
याजम्यने च समिद्धो अग्निरित्यादौ चोदाहरणत्वम् । द्वितीयोदाहरणेऽग्नये प्रणीयमानाय

प्रदेशं देव्या इत्यादावित्यपि ज्ञेयम् । नचाग्ने वाजनिदित्यत्रापि प्राप्तिरिति । उभयत्र स्फुटकर्तुमशक्यत्वात् । प्रदेशभेदान्मन्त्रावृत्तिश्च ।

उभौ ब्रह्माणमाम्बयेते द्विवह्मसाऽनुजानाति ।

उभावध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामीत्येवंप्रकारेण । अत्रायमाशयः—यद्यपि ब्रह्माऽध्वर्युणाऽऽमन्त्रित उभावपि प्रसवेनानुजानाति तथाऽपि अध्वर्युः कथं भविष्य-
स्क्रियाकर्तारं प्रत्यङ्गाभाषणमेकमेव प्रेषित्वेनोपस्थापयेत् पुरुषैकवचनेन । तत्र प्रोक्षित्वेव प्रसवः स्यादुभयोर्न स्यात् । अथ प्रोक्षिष्याव इत्येवमाम्बयेते तथा च स चाहं चेत्यावां प्रोक्षिष्याव इत्येव स्यात्तत्रास्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्शब्दुत्तम-
पुरुषविधानम् । तत्र द्विवचनेन सर्वादीनां यत्परं तच्छिष्यत इति परांचप्र(राक्षप्र)त्य-
क्त्वेन द्वयोरभिधानेऽपि परस्मिन्प्रत्यक्त्वमारोप्योत्तमपुरुषद्विवचनप्रयोगं कुर्यात् ।
यच्चाऽऽहुरन्वोऽपि प्रत्यक्त्वेन वक्तुं न शक्यते तस्मान्मुहुरेव प्रत्यक्त्वेन एवं स्वमा-
रमानमभिदधात्येकवचनेन । ततश्च नोहोऽपि । वैदिकेनैव पदेनाऽऽमन्त्रणमपि सिध्य-
तीति द्वावपि ब्रह्माणमाम्बयेते । द्विवह्मसाऽनुजानाति । प्रणयतं यज्ञं देवता वर्षयत-
मेतावधत्तमित्यादिसंन्यासेनैव युगपत्क्रियथेरुभावप्यनुजानाति । समानन्यायानामुपलक्षण-
मेतत् । निर्वपस्यामीति निर्वपणम् । अगतम् ।

**यत्राग्नी प्रणोष्यन्तौ भवतस्तस्मिन्देसे समे प्राची
वेदी कुरुतो ब्रह्मगुलेन ज्यस्सुलेन चतुरस्रसुलेन
पृथमावेष्णा वा भोग्यस्वेष्वसंधिने भवतः ।**

परिमाण्येदानीं वैश्वदेवेर्द्विशेषमाह गार्हपत्याम्पूर्ववदेवाग्निप्रणयने प्राप्तेऽपवादः
प्रणयनकाले यत्र देशोऽष्टादिप्रक्रमेषु मध्ये येन प्रमाणेनाग्नी प्रणोष्याव इत्येवंकृतसं-
कल्पौ स्यातां तेन मानेन तस्मिन्देसे तं देशमभिव्याप्य वेदी कुरुत इति संमन्थः ।
नष्टेकस्मिन्देसे वेदिद्वयं कर्तुं शक्यम् । तथा प्रणयनं प्राचीनमेवाग्निदेशेन प्राप्तं तत्र
मूर्खं संभवति द्वयोराहवनीययोरैकत्र तस्मान्मुहुराहार्हत्यात्प्राचीन एरुस्मिन्नेव देशे
विश्रयौ कृत्वथ यथासंभवं वेदी कुरुत । न चैक एव मूर्खोऽन्यस्त्वमूर्ख इति । मूर्ख-
गौणप्रदेशयोरैकत्वेन अह्निनुमशक्यत्वात् । वैश्वदेवे हि प्रकृतानेदिरायतनं चात्रोत्तरदि-
हार उत्तरवेदिर्दक्षिणे चाऽऽयतनं तदुभयं वेद्योर्मध्य एव प्राप्तमतस्तयोरकरणे तत्र संभ-
वतीति वेदिकरणमादौ प्राप्तम् । तत्र प्रकृतिवदिति वक्तव्ये तस्मिन्निति तद्देशसंभवे कर्तव्ये
तत्र दक्षिणोत्तरविहारद्वयव्यवहारसिद्धयर्थम् । आहवनीययोरायतनं तु प्रकृतौ यद्यपि
पुरस्ताद्देशेर्दक्षिणं तथाऽप्यत्र वास्तुकणयनं प्रणोष्याग्नेरुत्तरवेद्यभेव प्रतिष्ठापनं प्राप्तं तत्रोत्त-

रस्यां वेद्यामुत्तरवेदिमृषं वपतीति भुनेर्दक्षिणस्यां पारिसंख्यातोत्तरवेदिस्तंशो यज्ञोत्पत्ती
 प्रतिपिद्ध इत्युक्तत्वात्वेन मोत्तरवेदिधर्माणां वितादीनां त्रिवृत्तवद्वेद्याः करणमपि निवर्तते
 तदर्थमुक्तं तमे प्राची, इति । देशेण प्र.भागसमाख्या च तमे तथाऽऽवतने यदि पुर-
 स्तास्क्रियेत तथा गार्हपत्यस्य तावदन्तरालमुत्तराहवनीयस्य ततोऽधिकं दक्षिणाहव-
 नीयस्य स्यादिति मुख्यो दक्षिणोत्तरभावोऽपि न स्याद्गोराहवनीययोस्तस्माद्देवा-
 नेवाऽऽवतनमुपखेद्याः पश्चिमनिरक्षीन्रेखासमपश्चिमनिरक्षीन्रेखायावत्तर्न कृपांइत एव
 समान्तरालमिच्छार्थं द्वयोर्देवोर्गार्हत्यान्मुख्यप्र कर्षासंयथार्थकविहसिणोत्तरवेद्यायां
 गाभ्रवणेन करणं युक्तमेव च न हृषंस्ततोऽप्युपेजो भवति । तस्माद्भ्योः प्रणयन-
 मप्यह्नादिप्रक्रमैः किंचिदुपवतस्तिर्यगेव । न च दक्षिणवेदिरायतनात्पश्चादपि कर्तु-
 शक्यते प्रकृतदेशसिद्धयर्थमिति वाच्यम् । पृथमागद्धेरी असंभिते मपंतस्तस्मा-
 त्पृथमात्रं श्वरतामिति ज्ञास्यगमनुसृत्य श्रोण्वोरसयोश्च आङ्गुलेनैत्याद्यन्तरालमुक्तं
 तस्मात् श्रोण्वंसेषु स्याज्जाव्यपेति दर्शयितुं तस्मिन्देहो तमे प्राची, इति चोक्तम् ।
 आङ्गुलादिप्रमाणेन परस्परमसंभिते असंभिते कर्तव्ये । पृथस्तु व्यासवातकयोद्-
 द्याङ्गुलः । श्रोण्वंसाच्छेदेण द्वे वाङ्गुली दक्षिणा दक्षिण्युत्तरा वाङ्गुलीति वीथावक-
 वैलानसाङ्गुलमनविमतामिति दर्शितम् । पूर्वाहवनीयाधिरयुक्तं तत्र गार्हपत्यात्प्रथमं
 तत्र स्थित आहवनीयो द्वेषा कार्यः । आहवनीयात्प्रणयनंऽपि पशुबन्धवदेकरयाऽऽ-
 हवनीयकार्यकरस्य प्राप्ती तस्यैव द्वेषा करणं विधीयते । आसि च वहनप्रभासेषु
 प्रथमद्वयं यद्गार्हपत्याद्वाहवनीयाच्च प्रणयनं सूत्रागतेषु तथा दर्शनात् । आकार्यस्य
 तद्व्यपिष्टं, कृतमिति तु न भूगर्भदेशोऽपि तु पर्वमाणनिर्देशः । तेन च प्राची प्रणयन-
 स्तामिति वचनान्प्रणयनान्वाभ्रवत्वेन वेदिकरणमुक्तम् । अन्ते प्रणयनं प्राग्दक्षेरी उत्तरवे-
 दिश्च वाधिता एव । पशुबन्धवत्पूर्वं प्रणयनं विधीयते तत्रभवे कर्मरोगुणं स्यात् । न च
 द्वाराभावाद्वाधेऽपि न दोष इति अपूर्णं प्रणयनं, पशुबन्धवत्वाहवनीयात्प्रणयनं तत्र
 द्वाराभावाः । न्यायविशारदा बहुवार्या अप्याहुस्तथा च ज्ञानमुदाहरन्तः । यदिति
 गार्हपत्यात्प्रणयनं नाऽऽप्यस्येत्येकोक्तं तदनुगृहीतं, यत्परस्वामिभ्य तदपि व्यास्यत्वादेव ।
 तस्मादुपवमप्यस्माकमिष्टम् ।

कर्तव्यैः करोति तस्मिन्प्रस्थाता करोति ।

अत्र कृतानुकरः प्रतिप्रस्थातेति कात्यायनव्याख्यायां प्रामुक्तं तस्मिन्प्रस्थाते कर्मणा-
 मुनौ प्रमाणमाश्रयेते इत्याद्युक्तं स्यादतः कृतानुकरणं प्रतिप्रस्थातुः पूर्वकाद-
 कर्तृत्वपरिसंख्यानार्थमुक्तं यदेव कर्माध्ययैः करोति तदेव प्रतिप्रस्थाताऽपि ननु
 स्वयं स्पेष्टया पूर्वं वा पश्चाद्वा कृपादित्यर्थः । एतस्य वाचो वचनदेव तत्र
 तत्र वक्ष्यते ।

उत्तरे विहारऽध्वर्युः कर्माणि करोति दक्षिणे प्रतिमस्यात् ।

निवमस्य पूर्वमनुक्तत्वादत्र नियम्यते । १७९म् ।

दक्षिणस्या वेदेरुत्तरस्याः श्रोणेरुत्तरस्या वेदे-
र्दक्षिणमस्त २ स्फयेनैकस्फयामनुसंभिनत्ति ।

दक्षिणविहारवेदेरुत्तरश्रोणिमारम्भोत्तरवेदेर्दक्षिणासपर्यन्तं स्फयेन कृतामेकस्फयाने-
करेत्साम् । अनुस्मृतीयार्थे । रेखाया वेदिद्वयविश्लेषमध्वर्युरेव करोति । अत्र वेदिकरणं
सूण्यां मानेन संनामान्तमेवोक्तम् । न संमार्जनाद्यपि, समान उत्तर इत्यनन्तरमेवा-
विभास्यमानत्वान् । अतः संनामान्ते कृते स्फयेनानुसंभिस्य पश्चाद्वेदी कृत्वा वेदी
कुरुत इत्यर्थः ।

अत्रेव दर्शयति—

समान उत्करो ब्रह्मा होताऽऽमीध्व ।

चातुर्मास्यानां वृत्तकरोः पश्चिञ्ज इति वचनासोमयत्र ब्रह्माद्योऽन्येऽन्ये वृत्त-
मतिप्रस्थातेषु । उत्करस्यावकाशाभावात्पुत्तरत एवैकः । द्विपदे भरमिते चेति मानान्त-
रेणापि यानि साधारणानीत्युक्तमेवाध्वर्युकृत एवोपयोः ।

अग्नेजोत्तरं विहारं प्रतिमस्यातोत्कराय संचर-
ति (* यस्मानुत्तरस्मात्परिग्राहत्तत्कृत्वा) ।

१७९म् ।

उत्तरवेद्याः कल्पेनोत्तरस्यामुत्तरवेदिं करोति ।

उत्तरवेद्याः कल्पेन विधिना निरूढ उत्तेनोत्तरविहारवेद्यामेव न दक्षिणाविहात्वेद्या
करोतीत्यर्थः । तत्रार्थं प्रयोगः—यद्यमाने दक्षिणविहारं दक्षिणेन स्थिते सति उमी
स्वीयां स्वीयां वेदिं कुरुतः । वेदेन संयुज्यमानत्वोर्ध्वममाणः सकृदेव वेदेन वेदिं गृहती-
मिस्थादि करोति संसृष्टद्रव्यस्यैकत्वात्प्रोहः । प्रवेशपेदे सत्यपि याजमाने वेदिमिश्र्येता-
वतैव निर्देशात् । संसर्गेषु चार्थस्यास्थिरपरिमाणत्वादिति श्रीमांसकाः । तस्माज्जात्यभिप्रा-
येणेकत्वोपपत्तौ सत्यां नाऽऽगमप तथा उद्वेन कार्यः । प्रायोगिकाः कुर्वन्ति च । एव-
मन्यप्राचीमां नराः प्रोक्षणारासाद्य मां दोहपत्रिणे रज्जुमित्येतस्योच्चारणमात्रेण विप-
वालोमनोः । आशीध्वः स्तम्बयज्जुरुमवमभिगृह्णाति । ऋतमसीति पूर्वपरिग्राही ।
शुद्धन्तो गृहस्पत इत्यादि याजमानमनुद्देन । एवं कृते सत्युत्तरवेद्यामुत्तरवेदिः शस्या-
दीनादिनोत्तरवेदिचात्वालविमाननिषपनादिसंज्ञादानात्पूर्वं कृत्वा ।

* धनुर्विद्वान्तर्गतपाठः केवलमनुक्तकल्पः ।

१ च. द. ज. छ. म. इ. 'री होता ब्रह्माऽऽमी' ।

उभयत्र संभाराः पाशुकमग्निप्रणयनम् ।

दक्षिणायतनेऽपि संभारान्मुक्तमुक्तमुभयत्रेति । उभयत्र पाशुकं प्रणयनमित्यपि संशयते । प्रणयनप्रकारस्तु गार्हपत्येऽग्निप्रणयनानीत्यादि विभज्येधममुषी प्रणयतो मोघनहोषो नित्यधार्थेऽपि चाऽऽहवनीयादेव प्रणयनम् ।

अग्नीनन्वाधाय ।

उभौ गार्हपत्यदक्षिणाग्नी अध्वर्युरेवाधिकृतं सर्वं याजमानं च ।

आमिक्षयोर्षत्सानपाकुरुतो माहृत्यै प्रतिप्रस्थाताऽ-
ध्वर्युर्वाकुर्यै सायंदोहस्याऽऽहता दधिनी कुरुतः ।

शाखाहरणाद्विधिना माहृत्या यागस्व पूर्वमाविस्वात्पूर्वं प्रतिप्रस्थाता वस्तानपाक-
रोनीयुक्तम् । वैश्वदेवेन कल्प इत्युक्तेऽपि पुनः सायंदोहस्येत्यादिपुनर्विधानं सद्यस्का-
लाऽऽमिक्षेति केषाचित्सूत्रकाराणां मतं तन्मा भूदित्येवमर्थं दधिनी कुरुत इत्युक्तम् । अत्र
शुद्धा अपः० शतं मरुद्व्यः । शतं वरुणायेत्येवमन्यत्र । उपवेशोऽसि । एता आचरन्ति ।
अप्रत्यक्षा० कामधुतः० बहु० दुग्धि० सोमेन त्वा० इन्द्रस्य त्वा० । एवमष्टौ मन्त्रास्त-
सद्विभक्त्यन्ताभ्यां मरुद्वरुणवशाम्बुजाः । एतागृच्छेत्तं विमज्वाऽऽतश्च्योपरि
निधानं परित्तरणानि गार्हपत्यदक्षिणाग्नेोरध्वर्युरेव श्वो भूने कर्मणे वा पक्षस्येत्यादि-
कमुषी मक्षयजमानासने अध्वर्युरेव दक्षिणेन दक्षिणविहारम् ।

पात्रसंसादनकाले यथार्थं पात्राणि मण्डूः
अग्नीमध्यः क्षुवो भवन्ति ॥ ४ ॥ हिरण्यद्वयो वा ।

यथार्थमौषधसंज्ञाव्यवात्राणीत्यर्थः । शश्या वृक्षस्य रजतस्य सुवर्णस्य वा क्षुवसं-
हिताः क्षुवः । दक्षिणविहारस्येति मरुद्वाजः । उभयत्रेति बौधावनः । अविशेषादुभ-
यत्रेत्येव सूत्रार्थः । क्षुवां महणास्तुवस्थापि महणमुक्तमेव । उत्तरस्मिन्नेवाग्नी मणीता
आसादयत इति मरुद्वाजः । कात्यायनेन तु साधारणत्वादध्वर्युरेवेत्युक्तम् । तत्र
साधारणतापक्ष एवाऽऽश्रयणीयः । मणीताप्रणयनमदृष्टार्थतया विभजति तन्मदित्यु-
क्तम् । अग्निताप्यं हि यत्र प्रवानं तत्राह्वानीति नियमात् तन्मता । न चैता अग्नि-
साध्या दृष्टार्थतयाऽऽध्वर्युसंस्कृता उभयत्र विनियोक्ष्यन्ते । अतो मक्षयज इत्यध्वर्यु-
रेव । मक्ष्याऽऽध्वर्युसंस्कृतमेवानुजानाति । कस्त्येत्यन्तं याजमानमधिकृतम् । यथार्थं
पात्राणीति वचनादौषधपात्राण्यपि वृत्तमेव । स्फवादीनि प्राकृतेभ्योऽभ्यान्वेव तत्तद्वृ-
क्षजानि ।

निर्वपणकालेऽध्वर्युः पञ्च संचराणि

निरुप्येन्द्राम्रपेकादक्षरुपालं निर्वपति ।

आग्नेवादीनि पूर्वोक्तान्येषाञ्च सचरितानि निरुप्य वैशेषिकमैन्द्राञ्च निर्वपति ।

माहृत्यै मेघ्यै प्रतिप्रस्थाता यवाभिर्निर्वपति ।

मेघीप्रतिक्रान्ते यवानां निर्वापो निष्यते । मरुद्भ्यो मृष्टमित्वादि स्वशूर्प एव ।

अध्वर्युर्वर्णरुणं शेषं निरुप्य कायमेकरुपालं निर्वपति ।

यवानेष मेघार्थम् । मेघमेघीप्रक्रीडवां यवाभिर्निर्वपतीति मरुद्भ्यः । अध्वर्युर्वर्णरुणाय
मेघाय यवाभिरुप्येति वैश्वानसः । कायस्तु श्रीहीणामेघं । निरुप्य निर्वपतीति पृथगा-
रम्भसानुवर्थात् । नानाबीजधर्मेणाध्वर्युः ।

मेघप्रतिक्रान्तयोर्वेद्यनियमादन्येषां ऋहिनियमो मा सूचिति दर्शयति—

सर्वे वा यवा भवन्ति ।

ऋहिनियमोऽन्येषां नास्ति यथाप्राप्तविकल्प एवेत्यर्थः ।

प्रोक्षन्मुद्रेकेण यवान्संयुत्याषहन्ति ।

येषां शुष्कणामवधुनर्न न भवतीति यस्मिन्कारिवाभिदुरके प्राप्ते प्रोक्षणीशेष-
येति नियमः ।

येन्द्राम्रपर्यन्तेध्वरहितेषु प्रतिप्रस्थातः दक्षिणार्धे गार्ह-

पत्यस्यैकादश द्वादश वा कपालान्युपदधाति ।

दक्षिणार्धे दक्षिणभाग येन्द्राम्रधर्मेण ।

अष्टौ मेघस्योपधायाध्वर्युः कांस्योपदधाति ।

दक्षिणार्धनिवृत्तय उपधापोपदधातरियुक्तम् ।

मातर्दोहत्याऽऽहुता मातर्दोहो दोह-

यत्र आभिसे कुरुतो यथा पुरस्तात् ।

अतिदेशप्राप्तेऽनेकानि वचनानि प्रापकामि सूत्रान्तरे सद्यस्काळाऽऽविष्टा ऋक्-
केन दधेत्याद्युक्तनिरासार्थानि । यथा पुरस्ताद्वैश्वदेव्यामित्वावत् ।

येन्द्राम्रपर्यन्तेध्वभिहितेषु मेघप्रतिक्रान्ती कुरुताः ।

मेघीसदृशाकृतिं निरुप्तानां यवानां संयुवानां पिष्टानां प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्युस्तथैव
मेघप्रतिक्रान्तिम् । एकबीजे स्वञ्च विभागः ।

भारतीं मेघीं प्रतिप्रस्थाता करोत्यध्वर्युर्वर्णरुणं मेघम्

स्त्रीव्यञ्जनानि स्त्रियाः करोति पुंल्यञ्जनानि पुंस्तः ।

एते सूत्रे पूर्वोक्तानुवर्थाः । स्त्रीव्यञ्जनानि योनिलनाः । पुंल्यञ्जनानि शिभवृषण-
कुर्याः ।

एकादशसु द्वादशसु वा कपालेषु प्रतिमस्याता मेधीमधि-
यस्यसु मेधमधिभित्वाध्वर्युः कायमेककपालमधिभ्रयति ।

विविच्य विविच्य विधानं तु केचित्कपालोपधानान्तरं हीहभात्रमाहुरामिसाकर-
णमधिभ्रयणानन्तरं केचिदधिभ्रयणानन्तरमेव दोहामिसा इत्याद्यनेककर्मदर्शनव्यावृ-
त्त्यर्थम् ।

कुम्भीषण्यौ वा मेधौ भ्रयतः ।

कुम्भयोः पाक्यौ पचनीयौ मेधौ मेधश्च भवतः । अत्र कपालानां स्थाने कुम्भयोर्विधानं
मा भूदिति कपालोपधानसमये नोक्तं कुम्भ्यौ बोधस्त इति स्थास्यया कपालधर्मो इत्युक्तं
अपि मा भूदिति कुम्भीपाक्याभिव्युक्तमिति भाति । तत्रावश्यं भवितव्यं धर्मैः प्रदेव-
द्रव्यस्वेन निर्वापदेः कृतत्वादतोऽप्यस्तिन्द्रव्येण तेनार्थेन संयुज्यमाने धर्मादेश इत्यु-
क्तत्वात् । यथा चरोः प्रसिद्धा स्थाली प्राप्ता तथाऽत्र धृत्या कुम्भी प्राप्तेति वर्षी-
वितुयेव श्रुतिरेव दर्शिता । तथा पिष्टेष्वक्षीणास्तताः प्रणीताः प्रकृताः प्रयोजिता
अत्र पाकार्थमपि पुनः प्राप्नुवन्तीत्यन्वाभिरद्भिः श्रवणं चरुवरेवोपधानोदिना कर्तव्यं
शुभ्री कपालैः सह विकल्पानभिधानात्पाकमात्रविधानेन तद्धर्मा उन्नेषा इतिप्रदर्शनार्थ-
मेवमुक्तम् ।

अन्वेषां लौकिकानामामेषाणा-
मीषण्युपतप्तानां यवानां करम्भ-
पात्राणि कुरुतो यजमानः परमी च ।

शमीकराणि करम्भस्तदाऽऽधारपूतानि पात्राणि तानि यवानामेषाऽऽपस्तम्भमार-
हाभोक्तेः । यवाश्च तूर्णीकृत्य विष्ट्वा पञ्चदशदिग्दूतानि दक्षिणाग्नी तथा यानसने-
यिवाह्वयं तेषां पात्राणि दंपती कुरुतः । लौकिकग्रहणेन सिद्धान्वेषं प्र. छ. गि ।

यावन्तो यजमानस्य मेध्यामात्याः
सस्त्रीकास्तत एकाधिकानि ।

मेध्याश्च तेऽमात्याश्च मृत्युपुत्रपौत्रशिष्यारयः सस्त्रीकाः पुत्रपौत्रा इति भार-
द्वाजः । तत्संरूपतोऽधिकभेकं येषां तावन्तीत्यर्थः । सर्वथा तदभावे शीष्येषोक्तानि
काल्यायनेन ।

उत्तरं परिग्राहं परिष्टम् संश्लेषेण प्रतिपद्यत
आज्येन दध्ना चोद्देहीनि संभेषस्यान्तःसंनमतः ।

अत्र यानि सःधारणानीत्यनेनाध्वर्युनेन संभेष्यतीति वाच्यम् । आत्मैवात्र संस्कारं
इत्युक्तमतो मन्त्रि प्रत्येकम् । स्पष्टमन्वत् ।

आषाढ्यां यथा फाल्गुन्यामेवं पृषदाज्यं गृहीतः ।

गतार्थम् ।

आवण्यां तु सकृदाज्यस्योपस्तीर्थं द्वि-
र्दधि गृहीत्वा सकृदाज्येनाभिचारयतः ।

स्पष्टम् ।

ब्रह्मसनमभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ।

गतार्थम् ।

येन्द्राप्रपर्यन्तेष्वलंकृतेष्वनैदकीभिरूर्णा-
भिर्मेषप्रतिकृती लोमशौ कुष्ठतस्तास्या-
स्वविद्यमानासु कुशोर्णानि श्लेषयतः ।

अथ वाजसनेयिशास्त्रेणऽभिहितं च । एककपालं पूरयति ।

मारुत्यां मेषमत्रदधाति वाकण्यां मेषीम् ॥ ५ ॥

आमिक्षयोर्मध्येऽवधत्तो व्यत्ययेन ।

अक्षरस्यां वेद्यामन्थानि हवींश्चि सादयति
दक्षिणायां मारुतीं करम्भपात्राणि च ।

सर्वाण्याज्यपृषदाज्यानि दक्षिणविहारोपयुक्तान्यपि हवींष्युत्तरेषामेवाऽऽसादय-
त्यध्वर्युरैकवचनाद्व्यस्यामेकां मारुतीनामिक्षामेव करम्भपात्राणि च प्रतिपत्स्यात्
वाजिनमुत्कर उभावासाय ।

आसाद्य मेषप्रतिकृती विपरिहरतो मारु-
त्यां मेषीमत्रदधाति वाकण्यां मेषम् ।

क्रमप्राप्तेऽपि पुनरासाद्येति वचनं य आसदयति स एव ततो गृहीत्वाऽव्यस्या-
मामिक्षायां व्यत्ययेनावदधाति । स्पष्टमन्यत् ।

तयोः परःशतानि परःसहस्राणि वा शमीपर्ण-
करीराण्युपवधतः करम्भपात्रेषु चाऽऽवधति ।

मेषयोः पुरस्ताद्दक्षार्थमुपौ तान्येव ।

निर्मन्थयस्वऽऽवृता निर्मन्थयेन मक्षरतः ।

पशुष्वोक्तेन निर्मन्थयस्य विधिना निर्मन्थयेनेति चैकवचनाभ्यामेक एव निर्मन्थयः ।
शास्त्रान्तरवचनाच्चतु साधारणत्वादिनि भावः । तदुक्तं कात्यायनेन मन्थनमात्रमध्वर्यो-
रेवेति दर्शितं पश्चाद्दिभज्योपौ मक्षरतो द्विवचनात्पक्षेऽध्वर्योरिव मक्षर इति मारुतः-
धेनोक्तं प्रत्युत्र निर्मन्थयौ त्वादिभ्यापस्तम्बोक्तं च ।

वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः संप्रेष्यति ।

अध्वर्युरेवानूहेनेत्युक्तं साधारणत्वात्प्रेषेरं वाऽऽग्नीध्रसंप्रेषश्लेष्युक्तम् ।

संसृष्ट उच्यतेऽग्नावसंसृष्टे दक्षिणे भतिप्रस्थाता

पत्नीं पृच्छति पतिं कति ते आरा इति सा

यावतः मशूयात्तान्वरुणो गृह्णात्विति निर्दिशति

यच्चार* सन्तं न मशूयात्प्रियं ज्ञाति* रुन्ध्यात् ।

पत्नीसमीपं गत्वा प्रतिप्रस्थाता ता पृच्छति कति ते आरा इति पत्नीत्यतिरिक्ता-
स्तस्यां मैथुनेन संसृष्टास्तान्वरुणो गृह्णात्वित्यध्वर्युरेवाग्ने पुनः प्रतिप्रस्थातुमहणात् ।
आरेकत्वद्वित्वयोस्तं ताविति वक्तुमुक्तं सा यावत इति । सति आरे यदि न कथयेत्तर्हि
तस्या प्रियं ज्ञातिं गोभ्रजं रुन्ध्याद्याध्यादिना वरुणोऽवरोधं कुर्यात् । अविद्यमाने न
सन्ति आरा इति प्रज्ञात्तदा तामिति नास्ति । आरेकधने तु तेनैव प्रायश्चित्तमिति
केचित् । कर्मान्ते कार्यमित्यन्ये ।

प्रधास्यान्हचामह इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानवति ।

स्पष्टम् । समोषस इत्यन्तः ।

द्वेषीके शूर्पे करम्भपात्राण्युत्तानि पत्नी शीर्ष-

प्राधि निधायान्तरा वेदी गत्वाऽग्नेण दक्षिण-

गामिं प्रत्यञ्चाववतिष्ठेते यजमानः पत्नी च ।

उत्तरेण विहारमग्नेणोत्तराहवनीयमन्तरेण च वेदी गत्वा पूर्वमेवासाऽऽदितानि
करम्भपात्राण्येषीके शूर्पे उत्तानि तानि सह शूर्पेण शीर्षेण स्थापयित्वाऽन्तरा वेदी
दक्षिणाहवनीयस्याग्नेण गत्वा दंपती तत्र प्रत्यङ्मुखाववतिष्ठेते ।

मो घू ण इति यजमानः पुरोनुवाक्यामन्वाह यद्ग्राम

इत्युभौ संनिगद्य शूर्पेण दक्षिणेऽगौ जुहुतः ।

तिष्ठन्नेव पुरोनुवाक्याधर्मेण मो घू ण इति । गौरित्यन्तः । पुरोनुवाक्यामन्वाह तत
उपौ दंपती यद्ग्राम इत्यादि स्वाहान्तमुक्त्वाऽन्तेनोभावपि जुहुतः । प्रधास्या मरुणो
देवता । स्पष्टमन्यत् ।

अध्वर्युर्वा जुहोत्यन्वारभेते इतरौ ।

मन्त्रावपि पठित्वाऽध्वर्युरेव जुहोति दंपती अन्वारभेते ।

अकृन्कर्म कर्मकृत इति विपरायन्तौ जपतः ।

मुदानव इत्यन्तं उपत्ययेन स्वं लोकं यथेतं प्रतिपठन्तौ गच्छतः ।

१ ण. 'प्रणरं' । २ च. उ. 'वरं वाऽऽग्नी' । ३ उ. उ. 'रं त्यामी' । ४ उ. 'कत्या तेनो' ।

संमार्ष्टि दक्षिणमग्निम् ।

पूर्वमसंमृष्टमिदानीं संमहर्षांस्तथा ।

वेन्द्राग्रपर्यन्तैः मर्चरिते ।

आधारादितम्बमाग्न्यमागान्तमुभयोराग्नेयात्रिकमध्वर्योस्तस्मिन्वेन्द्राग्रपुरोडाक्षप्रधारान्ते
सति, तावत्सूत्रपाणिरास्ते प्रतिप्रस्थातेति कात्यायनः ।

प्रतिप्रस्थाता मारुत्याः पूर्वेण सहावदानेन

कृत्स्नां मेषीमवद्यत्युत्तरेण शमीपर्णकरीराणि ।

पूर्वमुक्तान्येवोत्तरावदानेन सहावदाय प्रचरतीत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

अध्वर्युर्नारुण्याः पूर्वेण सहावदानेन कृत्स्नं

मेषमवद्यत्युत्तरेण शमीपर्णकरीराणि ।

अवदाय प्रचरतीत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । अत्राऽऽमिक्षयोः सांनं च्यविकारस्त्वाद्यान-
सानं सांनान्च्यवदेव । भाष्यकृता तु वैश्वदेव्यामिक्षाविकारस्त्वान्मरुतामहं देवधन्वया
प्राणैः सायुज्यं ममेयमित्येवं वारण्यामपीत्युक्तं तद्ब्रह्माप्यविरोधाद्गुणेश्वरम् । नहि
वशादेवानुमन्त्रणप्राप्तौ विकृतेरनुमन्त्रणं प्रहीतुं शक्यम् । न च तत्स्था धर्म आग्नि-
क्षाया वैश्वदेव्यास्तत्प्रकरणेऽनधीतत्वाद्द्विक्षेषां देवानामिति मन्त्रस्य । स हि मन्त्रोऽना-
रभ्याधीतो यत्र विश्वे देवा देवतास्तत्राऽऽमिक्षायां चरावाज्यहविषि वा प्राप्नुयाद्वि-
क्लेन । ततस्तु वैश्वदेवचरौ यदुक्तमग्नेर्वोमानुमन्त्रणं तदप्यमुक्तम् । आनुमानिकाद्वा-
क्याद्विक्लेस्य बलीयस्त्वात् । एवं च वैश्वदेवहविर्मात्रस्य मन्त्रो न वैश्वदेव्यामिक्षाया
एव स्वधर्म इति ताऽऽमिक्षान्तरेण तस्यानिदेशः । किञ्च भरद्वाजेनोक्तमाद्यगणेशावेव
वैश्वदेवचरौ विश्वेषां दे० प्राणैरित्यादि, तस्मिन्नेककपाले द्यावापृथिव्योरित्यादि । ततः
पुनराहायो एवात ऊर्ध्वं वैश्वदेव्यष्टाभ्येषानामनुमन्त्रयेदिति । तथाचैते देवताप्रयुक्ता
एव मन्त्रा मान्यदेवताकहविरन्दरं प्राप्नुवन्ति । तस्मात्कस्याप्यनुमन्त्रणं न द्यावापृथि-
व्यादीत्यापि सिद्धम् । तच्च कस्याहं दे० जाद इदमेव । कात्यायनेऽप्येवमेव सूत्रे ।

प्रकृतमनुत्तराग्निम्—

कापानुब्रूहि कं यजेति ॥ ६ ॥ एककपाले संमेष्यति ।

शास्त्रान्तरीया श्रुतिरियं प्रायेण देवताभिर्णय उराहृताऽन्यथाऽपि निर्वापि एव
सूयात् । सर्वनामाऽपि सर्वशब्दो देवतावाच्यस्ति कस्मै स्वाहेत्यादिदर्शनात् । तदर्थं
काय जुष्टमित्येव हेयमिति दाशितम् । कस्याहं दे० जाद इत्येतदनुमन्त्रणम् ।

नभश्च नभस्यश्चेति चतुर्भिर्पासनाभिरैककपालम-
भिजुहोति नभसे स्वाहा नभस्पाय स्वाहेति वा ।

पासनाभिरित्यनेन सर्वत्राऽऽनुराणिकपर्वणां मासा एव देवतास्येन गृह्यन्ते ।
तेन कार्म्यं वैश्वदेवमग्नं पर्व यत्र तत्र च न पूर्वोक्ता मासहेमा एवमत्रैककपालेऽपि नेति
ज्ञेयम् ।

परिवटसरीणाश्च स्वस्तिपाशास्त इति
सूक्तवाकस्याऽऽशीःषु होताऽनुवर्तयति ।

कृतव्यारुधानम् ।

महूतेषु परिधिषु सञ्ज्ञावेणाभिहित्य वाजिनेन मचस्तः ।

मतार्थम् ।

यथा पुरस्तात् ।

वाजिनस्य कर्मनामधेयत्वाभावाद्यपेत्युक्तम् । अयमाशयः—एतद्वाङ्मन्येष मन्त्र
हवींस्वीति सार्धवादासङ्गातिदेश इति न्यायमतमिति ।

यन्मे रेतः प्रसिच्यते यद्गं आजायते पुनाः । यद्वा मे प्रतिष्ठति तेन मा
वाजिनं कुरु तेन सुप्रजसं कुरु तस्य ते वाजिन्वाजिभिर्भक्षं कृतस्य
मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति दक्षिणे विहारे भक्षयन्ति ।
सर्वेऽपि वाजिनाश्रावणप्रैषकर्तृत्वाद्ध्ययोरपि भक्षः ।

आ मा विशन्तिवन्दव आगच्छा धमर्मीनाम् ।

रसेन मे रसं पूण तस्य ते वाजिन्वाजिभिर्भक्षं

कृतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीत्युत्तरै ।

भक्षयन्तीत्यनुवर्तते । नात्र प्रतिप्रस्थाताऽनुपयोगात् ।

सञ्स्थाप्य वारुण्यौ निष्कासेन तुषैश्चावभृथमव-

यन्ति तस्य सौमिकेनावभृथेन कल्पो च्यारुपातः ।

निष्कासः कुम्भीगतः । अत एवोक्तं भरद्वाजेन स्थाळीगतं निष्कासं प्रज्ञातं निष्-
चातीति । प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमिति सूत्रकारोऽपि तथैकतो नक्षदान-
शेषे निष्कास इति । एष वै दर्शपूर्णमासयोरेवमृथ इत्यादानवमृथशब्दो गौण एवमतो
सुरुषः सौमिकावमृथ एव तस्यैव स्वधर्मत्वात्तेन व्याख्यातोऽयमवमृथः ।

न साप भीयते ।

प्रतिवेधादित्यर्थः ।

१ घ. अ. अ. न. द. आस्ते दिव्यं धामाऽऽस्तात् । २ ग. अ. व. ग. व्या-
मिषःनि° ।

तूष्णीमेव परेत्य ।

उदकमिति शेषः ।

वारुणस्य धर्मेण निष्कासं प्रतिपाद्य ।

यत्र वारुण एककपालो विहितस्तस्य स्थाने निष्कासेन तुषैश्चावभृथमवयन्तीति श्रुतेर्वारुणस्य पुरोडाशस्य धर्मेणेत्युक्तगन्वस्मिन्प्रश्ने तेनार्थेनेत्युक्तत्वात् । ननु निष्कासः शेषः स कथं वरुणाय हविष्टेन देय इत्याशङ्क्योक्तं प्रतिपाद्येति । प्रतिपत्तिरपि वचनास्त्विष्टकृष्णागोऽपि भवतीत्याशयः । तथा च यावदुक्तमवभृथे प्रयानादि तस्त-
र्भवति भवति ।

तुषानृजीर्षधर्मेण प्रतिपाद्यति ।

तुषैश्चावभृथमित्युक्तत्वात्तुषानित्युक्तम् । तेन यत्ते प्राञ्जा विच्छिद्युः सोमेति मन्त्रेषु यद्गो मुसलेन विच्छिद्युर्गोहयो यथा शानानः । श्रियाण्यङ्गानि०मुसलेन परु०शीत्येवमादिकमुहनीयम् ।

अवभृथादुदेत्य वाससी यस्मै कामयेते तस्मै दत्तः ।

परिहिते वाससी । स्पष्टम् ।

शो भूते पौर्णमासेनेष्टोदषसायानुद्बसाय

वा मर्मता देवेन सविभेत्युन्दति ।

गतार्थम् ।

यदूर्ध्वमः पर्ववर्तयदन्तान्पृथिव्या दिवोऽग्निरीशान भोजसा

वकणो धीतिभिः सहन्द्रो मरुद्भिः सस्त्रिभिः सहाभिस्त्रि-

ग्नेन शोचिषेति निवर्तनं वापनं यथा पुरस्ताद् ॥ ७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकौमुदी पञ्चमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अत्रापि संज्ञाया अमावास्यायेत्युक्तम् ।

इति सत्याषाढहिरण्यकौमुदीक्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां

पञ्चमे वरुणप्रधासमश्ने द्वितीयः पटलः ॥ १ ॥

अथ पञ्चमप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

सप्तशतुर्षु मासेषु कार्तिक्यां मार्गशीर्ष्यां वा अहः साकमेधैर्वजते ।

साकमेधा मेधा यज्ञास्तन्मेण क्रियमाणाः साकं सहेत्युक्ताः । समासे साकमित्यस्य

१ य. क. ज. छ. न. क. 'वकल्पेन प्र' । २ य. क. च. अ. झ. न. ठ. ड. ड. 'मास्येष्टो' ।
च. ड. 'मासेष्टो' । ३ छ. ग. च. ड. ठ. ड. न. 'सूतेत्यादि गी' । ४ ज. 'न्दन्ति य' ।

मद्योपश्लान्दसः । पञ्चम्यां वीर्णमास्यां क्रियमाणानां महाहविष एव चतुर्षु मासेष्वती-
तेषु क्रियमाणत्वात्तस्यैवाङ्गेष्विभिः सह गृहकालता । साकमेधाः साकं सूर्येणेत्यादिना
विहिताः । अतः साकमेधप्रधानान्यङ्गैः सह गृहसाधवानीत्यर्थः । ततश्चतुर्दश्यां सूर्यो-
दयात्प्रागुपकमः ।

अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति साकं
सूर्येणोद्यता साकं रश्मिभिः प्रचरन्तीत्येकेषां मरु-
द्भ्यः सातानेभ्यो मध्यंदिने चरं न बाह्विरनुमहरती-
त्येकेषामपराङ्गे गृहमेधीयाय वत्सानपाकरोति याव-
न्तो यजमानस्यायजुष्केण वत्सानपाकरोतीत्येकेषाम् ।

उद्यतोदयमागच्छता निर्वापोऽथवा प्रधानप्रचारः । उद्यद्भिः प्रथमरश्मिभिरिति
यावत् । यावन्तो यजमानस्य वासास्ताम्सर्वानपि पुंस्त्वमावित्रक्षितमेकशेषात्सिद्धमिष्टिः ।
अपराङ्गे स्पष्टं गृहमेधीयकर्मणे चरते वा गृहमेधितो देवता यस्य तत्तथा । यद्यपि
विशिष्टा देवता तथाऽपि विशेषेणैव नामना वैमृशवत् । अतो न देवतायै पयसे
वत्सापाकरणं किंतु चरुश्रवणार्थं यत्र क्रियते तत्र लौकिकवत्सापाकरणमित्युक्तम् ।
अयजुष्केण वत्सानपाकरोतीत्येकेषाम् । इषे त्वेत्यादि यजुर्यत्र न क्रियते कर्मणि
तादृशेन तूष्णीकेन कर्मणा वत्सापाकरणमात्रं दृष्टार्यमेव कर्तव्यम् । तत्र न शास्त्रा
नित्वा पूर्ववदिकतु सातान्ययजुर्भिर्विना तूष्णीं शास्त्रामाहृत्य तूष्णीमपाकरोति । एत-
स्माज्जापकात्केचिदाहुः पक्षे मन्त्रैरिति तच्च दर्विहोमत्वाद्यावदुक्तमेव नहि लिङ्गेना-
तिदेशानुमानं दर्विहोमेऽस्ति ।

सायं हुतेऽग्निहोत्रे गृहमेधीयस्य तत्रं प्रक्रमयति ।

स्पष्टम् ।

तत्र यावत्क्रियते तद्व्याख्यास्यामः ।

तस्य दर्विहोमत्वस्य न्यायशास्त्रे निर्णीतत्वात्प्रातिदेशेनाङ्गप्राप्तिरतोऽन्यशास्त्रोपदे-
शातो यानि प्राप्तानि तानि व्याख्यायन्ते । उक्तं चैतदर्थं दार्शयौर्णमासिकानि प्रधाना-
न्युत्तरस्यां ततो बोधन्तेऽन्यत्र सोमाद्धर्माद्दर्विहोमेऽय इति, तानि स्वधर्माणीति च ।
तस्मात्प्रातिदेशोऽपि तु यावदुक्तस्वधर्माप्येव ग्राह्याणि ।

अग्नीन्वाधाय वेदं कृत्वाऽग्नीन्परिस्तीर्य पाणी प्रसा-
त्योलपराजीं स्तीर्त्वा यथार्थं पात्राणि मयुनक्ति ।

औषधपात्राणि ।

पवित्रेण दोहपक्षे चरुश्रवणकृन्मीमपि दोहपात्रं वा कपालस्थान आह—

कुम्भीं तिस्रश्च पात्रीः ।

पाकार्थं कुम्भीमुद्धरणपात्रीः । अत्रेध्मः नर्हैः परिधरुष्या प्रणीतानां च न प्रणीताः प्रणयतीति भरद्वाजः । आक्षं वरणं च । अत्र स्तीर्त्वेत्यन्तमुपदेशेनान्यस्तामर्थ्येनेति हेयम् ।

निर्वपणकाले मरुभ्यो गृहमेधिभ्यः मभू-
तान्ग्रीहीभिर्वपति यावत्पयो मन्वते ।

पयोनुसारेण ग्रीहीणां निर्वपः । अतुरो मुष्टीभिरुप्य प्रभूतानन्वावपतीति भरद्वाजा-
पस्तामौ । अतुर्व्यन्तदेवतापदेन मन्त्रोऽप्यनुज्ञातो देवस्य रवेति ।

पवित्रेण गां दोहयति ।

वस्तापाकरणार्थमानीतेन शाखापवित्रेणेतरधर्मनिवृत्तिश्च परिसंख्यानात् । तथा चैत-
दुक्त्याऽऽपस्तम्बः पस्तान्तरमाह सांनार्यवदिति । स पत्तोऽस्मादस्ति । वस्तापाकरण-
मन्त्रममन्त्रो दोहः । पवित्रेण कुम्भ्यामन्तर्गाहैपरयेऽविश्रितायावित्यर्थः ।

न तण्डुलानुत्पुनाति यजुस्तृप्तेनैव पयसा अपयतीत्येकेषाम् ।

अरुधर्मेत्वेन प्राप्तत्वात्प्रतिषेधो नोत्पुनातीति । तृष्णी शाखाहरणवैसे तु पवित्रेणे-
स्थं विधिरेकेषां शाखिनां यदा न शाखाहरणं तदा यजुस्तृप्तेनेति विधिरेकेषाम् ।
एवकारः प्रणीतानिवृत्त्यर्थः । पवित्रेण दोहनिवृत्त्यर्थेऽत्र पयः क्षयणार्थं श्रूयते
तथाऽपि प्रतिषेधात् पयः प्रणयतीत्यर्थः । यजुषा देवो वः सविनेत्यनेनोत्पृतेन । अत्र
हि श्रूयते सवसां दुग्धे सायं अरुमिति । तत्र कुम्भस्य अपणार्थस्त्वेन श्रूयमाणत्वात्
प्रदेशद्रव्यतेति लौकिकं वस्तापाकरणं लौकिको दोहः । तत्र प्रणीताप्रतिषेधाय यजुह-
रृप्तेनेति पत्तो न्यायसिद्धः । शाखान्तरे तु शाखया वस्तानवाकृत्य पवित्रेण संदोह-
त्वं चहं अपयतीति । तथा तमेव प्रकृत्य श्रूयते तस्य द्रव्यावृद्धिति द्विःप्रकारा कृपा
सांनार्यनदीषधवदिति श्रुनेरर्थः । तत्रास्यापूर्वकर्मत्वाद्यावदुक्तमेव ग्राह्यम् । औषध-
धर्मास्तु युक्ता एव दर्शिताः । सांनार्यधर्मास्तु यचनात्पक्षे यावदुक्ता एव ग्राह्या ननु
तेषां मन्त्रा अपि मन्त्रा ह्यतिदेशात् भवन्ति । दोहविकारत्वाभावात् । तस्माद्दोहोऽप्य-
मन्त्र एव । यदपि श्रूयते यजुषा वस्तानवाकरोतीति तदपि प्राप्तये ननु प्राप्तनिषेधेन
तस्य यजुषोऽतिदेशोपदेशाभ्यामप्राप्ते, नचात्र वाचानेकोऽतिदेशोऽस्ति । अतिदेशात्पदं
सामानाधिकरण्येनेति श्रुतिः साधमाग्निहोत्रमिति संज्ञा तथैतद्ग्राह्याणीति वैश्वयम् ।
नचैतन्नित्यवत्कर्तव्यमिति विधिरस्तु किन्तु कियानौषधधर्मः कियानौषधधर्मोऽत्र दृश्यत

इत्यर्थः । सादृश्येन वस्त्रापाकरणादिना तु दक्षिणोमत्वात्स्वधर्मस्यातिदेशो निराकृतः स्वधर्मैव । अत्राय प्रयोगक्रमः—यजमान वाच्यच्छेद्यकत्वा वाच्यतः पात्राणीत्यादि । ततो यथार्थनिर्वापादि त्रिष्फलीकृत्य प्रक्षालनं त्रितीय ध्रुवाऽतीति स्थालीमुपधायाधिश्रयण-
काले तु न तण्डुलानुत्पुनाति स्थाल्यां शाखापवित्रयत्यां तूष्णीं दोहयित्वाऽनुत्पुतानेव तण्डुलानोप्य श्रपयति । श्रपणपक्षे तु न शाखाहरणं न शाखापवित्रकरणमुपधाया स्थालीं लौकिकेन कर्मणा गौं दुग्ध्वा तस्यो दर्भपवित्राभ्यां यजुषोत्पूय तत्स्थाल्यां निक्षिप्यानुत्पुतानेव तण्डुलानोप्य श्रपयति । आपस्तम्बस्यैव समश्रदोहपक्षस्तृतीय उक्तो मान्यैर्भरद्वाजादिसूत्रकारैर्नाप्यस्मदाचार्येण प्रथमं शाखाहरणादिपक्ष एव सर्वं समश्रं केषिदाहुस्तच्चिन्त्यम् ।

दक्षिणाग्नौ प्रतिवेशमोदनं पचति ।

पत्ये स्त्रीकुमारस्यश्च प्रतिवेशमोदनं पचतीत्युक्तं वैलानसेन प्रतिवेशमोदनं दक्षि-
णाग्नौ लौकिकेन कर्मणा पचति ।

स्वपमादाय स्तीर्णाया वेदेल्लोमध्योऽपिस्तम्बयजुर्हरति ।

सांतपनेष्टौ न बर्हिरनुप्रहरतीत्युक्तमतस्तास्मिन्स्तीर्ण एव बर्हिषि लोमयोऽप्यधे-
ष्योऽपि उपरि स्तम्बयजुर्हरति ।

उत्तरं परिग्राहं परिगृह्य संश्रयेण प्रतिपद्यते ।

स्तम्बयजुर्हरणेन वेदिकरणमुक्तम् । स्पष्टं, गतम् ।

पदन्यदिधमावर्हिषः पत्नीसंनहनाच्च तरसंश्रयेण्यति ।

न पत्नी संनश्यति न साविपेनोरन्वाहेति वचनाद्बर्हिषः स्तीर्णत्वादिधमस्यापामा-
दित्यर्थः ।

यस्मागाज्यग्रहणात्तत्कृत्वा ध्रुवायामेव गृह्णाति ।

न प्रयाजा इत्यन्ते नानूयाना नाऽऽधाराविति वचनाद्भ्रुवायामेवेत्युक्तम् ।

शोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्र्य वेदिं

शोक्ष्य शोक्षणावशेषं त्रितीय पवित्रे

अपिसृज्य ध्रुवां स्तुवं च सादयति ।

दक्षिणोमत्वात्पूर्वकर्मान्तरविधानार्थमेवमुक्तं वेद्यामेवाऽऽस्तीर्णायामेव शोक्षण्यव-
शेषमित्यादि ।

एवाऽसददिति मन्त्रं संनमति ।

एता असददिति मन्त्रम् ।

विष्णवसि वैष्णवं धाम माजापत्यामित्याज्यमभिमन्त्रयते ।

विष्णुनित्यस्य संनामः ।

यदानीकवतस्य वहिस्तरसांतर्पणीयस्य

तद्गृहमेधीयस्य तत्स्तीर्णमेधेत्येकेषाम् ।

सातपनेऽपि पूर्वमेव वहिरानीकवतस्यापि न वहिरनुमहरेदित्यर्थः । मस्तरमहरणं
तूभयपक्षेऽप्यस्ति ।

उद्गासनमभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ।

एवम् ।

मृतस्य हविषा म्हरमुच्यते म्हातं निधाय ।

गृहमेधीयस्योपरि स्थितस्य हविषः सकेनं मण्डं शरम् । गतम् ।

पानीषूपस्तीर्य भीनोदनानुद्धरति ।

मासादितासु पानीषूपस्तीर्य तास्वेष त्रिसंख्याकान्कुम्भीत उद्धरति ।

निष्कासिता कुम्भीं निदधाति ।

अन्तर्भृत्तरीदनशेषछेतां स्थापयति ।

अनिमृष्टं द्रव्युदायुवनमवभाष ।

दर्शी ययौदन उद्भिषते सा प्रसिद्धा । तस्या वोऽग्निमहागो विश्तीर्णः स उदा-
युवनं पच्यमानं ओदनो येन दर्शीप्रदेशेनावस्ताद्विषमान ऊर्ध्वमा समन्ताच्च पूयते
मिश्रः क्रियते तद्द्रव्युदायुवनं तदप्यनिमृष्टं बहुतरलेपमुक्तमनिष्कासितछेदं निधाय
तस्यां कुम्भ्यामेव ।

अभिधार्योत्पूयालंकृत्यौदनानासादयति ।

मेधाम् ।

ओदासु देवतास्वग्निमुपवाज्याऽऽज्यभागाभ्यां प्रचर्य ।

सामिधेनीनां प्रवराभारप्रयाजानां निवृत्तिः । देवतावाहनानन्तरमग्नीदार्शं त्रिः
सैमूस्त्वित्युक्त्योपवाज्याऽऽज्यभागाभ्यामेव प्रचरेत् ।

सुहामुपस्तीर्य सर्वेभ्य ओदनेभ्यः समव-

दायाभिधार्य मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽनु-

मृहि मरुतो गृहमेधिनो यजेति संश्लेष्यति ।

सर्वेभ्यस्त्रिभ्य ओदनेभ्यः सकृत्सकृदेवावदायाभिधार्य वषट्कृते ब्रूहोतीति शेषः ।

स्विष्टकृत्प्राश्निमिडा च क्रियन्ते प्राशितापामपा-
त्येभ्य ओदनानुपहरन्ति ये हविर्भोजना भवन्ति ।

प्राशितापामपात्येभ्यो ददाति ये हविर्भोजना हविर्भोजनार्हा अनुपनीतस्त्री-
व्यतिरिक्ता इत्यर्थः ।

प्रतिवेशपकस्य परम्यक्षाति ।

परनीतीकुमारा इति वैखानसः ।

इद्वान्तो गृहमेधीयः संतिष्ठते ।

पूर्णादग्निहोमस्तु भैतस्याङ्गपथि नु प्रीडिनेष्टेः । कैडिनस्य तन्त्रं प्रक्रमयति पुरा
प्रातरग्निहोत्रात्पूर्णादूर्ध्वेण प्रचरन्तीति भरद्वाजोक्तैर्नतस्य इति संतिष्ठत इत्युक्तम् ।

आञ्जतेऽभ्यञ्जतेऽनु वत्सान्वासयन्ति ।

अञ्जनं चक्षुषोः सर्वेषामनास्याना दंपत्योर्ऋत्विजा च । सतोऽभ्यञ्जनं तदुच्यते
पादाभ्यञ्जनं योभिर्नातृभिर्वत्सानां संसृष्टतया वास एतानि कर्तव्यानि ।

प्रतिवेशाश्च पचन्ते ।

अन्यानपि ।

शाश्व इति ।

व्यञ्जनाय चचिन्ति ।

सुहिता एताः रात्रिं वसन्ति मतीता अनवर्तिमुखिनः ।

सुहितास्तृसाः । प्रतीताः प्रणयिनः । न विद्यतेऽर्वातिः खिन्नता यत्र तन्मुखमन-
वर्तिमुखम् । तदस्ति येषां ते तथा । अखिन्नमुख्या इष्टा इति यावत् ।

पराचीनरात्रेऽभिवान्यवत्सायाः अग्निहोत्र्याश्च वत्सौ वप्राति ।

अभिवान्यो वत्सो यस्या या मृतवत्साऽन्येन वत्सेनोपःप्रस्तुता सा तथा तयोर्न-
स्तयोर्वचनं दृष्टव्यं वत्ससङ्गे यन्वार्थमग्निहोत्रार्थं च दोही न स्तः । पराचीनोऽपरो
भानो रात्र्याः पराचीनरात्रम् ।

पुरा प्रातरग्निहोत्रोत्पूर्णादूर्ध्वेण प्रचरन्ति ।

पूर्णा दूर्वात्पनेन मन्त्रेण क्रियमाणो होमः पूर्णादग्निहोमः ।

दृष्टव्यामुपस्तीर्य अरनिष्कासस्य दूर्वां पूर-
यित्वा निमृष्टं दूर्वुदायुवनमवदायाभिषार्थं ।

अरेण युक्ता निष्कासा स्थालीगतस्य मिश्रस्य तेन दूर्वां पूरयित्वा निमृष्टं निमृश्य
गृहीतं दूर्वुदायुवनलेपं दृष्टव्यामेवावदायाभिषार्थं दूर्वाम् ।

१ क. ग. घ. ङ. च. ङ. कियते । २ घ. द. 'प्राशितापामपा' । ३ च. द. 'पूर्णाव' ।
४ घ. द. ज. झ. ञ. ट. 'ण च' । ५ ग. ङ. च. ङ. प्रचरति । ६ घ. झ. द. 'अभिवान्य' ।

पूर्णा हवींस्त्यनुवृत्त्वर्षममाहूय देहि ष
इति तस्य रवते गार्हपत्ये जुहोति ।

शतक्रतो इत्यन्तं मन्त्रमुच्चार्य तत ऋषभं बलीवर्दनाहूयाऽऽकार्यं । प्रसिद्धमेतच्छौके
भार्यया गौराकारितो रीति शब्दं करोति तस्मिञ्शब्दे कृते सत्येष निहरामि त
इत्यन्तेन स्वाहान्तेन मन्त्रेण गार्हपत्ये जुहोति । इन्द्रो देवता । ऐन्द्रं शर इति ध्रुतेः ।

षट्पथो न रूपाद्भक्षणमामन्त्र्य तेनानुज्ञातो जुहुयात् ।

प्रधान्होष्यामीत्यामन्त्र्य ।

मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडासः सप्तकपालं निर्वपति
साकं सूर्येणोद्यता साकं रश्मिभिः मन्वरन्वीत्येकेषाम् ॥ ९ ॥

गतार्थम् । पौर्णमासं तन्मं संतिष्ठते ।

तदानीमेष महाहविर्भिर्यजते ।

प्रजाप्तायामिष्टौ महाहविर्नामकैर्हविर्भिर्यजते । तत्र तान्यपि हवींषि साकमेवशा-
ब्दवाच्यानि । तथा चानीकवत्प्रभृतिषु पञ्चस्वपीष्टेषु साकमेवीवं हविरित्येव ।

तेषां चारुणप्रधासिकेनोत्तरेण विहारेण कल्पो व्याख्यातः ।

उत्तरविहारकर्मणा व्याख्याता गतार्थता । अत्रानुदवसानपक्ष एव बहुनुग्रहाय ।

एष संचराणि निरुध्यैन्द्राग्रमेकाहसकपालं
निर्वपत्यैन्द्रं चरुं वैश्वकर्मणमेककपालम् ।

गतार्थम् ।

असंख्यमैन्द्राग्रमनइत्य तस्य प्रजाप्तास्तुषाभिदधाति ।

नामादीनवत्पृथङ्निर्वाषाणहननं तस्यैन्द्राग्रस्यैव तुषानवभृत्पर्यं निदधाति । अन्ये-
षामेव तुषैरुपवापः ।

कार्तिश्रया यथाऽऽषाढ्यामेवं पृषदाज्यं
सृष्टाति मार्गशीर्ष्या तु यथा भावण्याम् ।

गतार्थम् ।

अग्ने वेर्होत्रं वेर्हृत्यसूध्वो अश्वरेष्ठा अवतां त्वा
द्यावापृथिवी अव त्वं द्यावापृथिवी अव
स्निष्टकृदिन्द्राय देवेभ्यो भव जुषाणो अस्य हविषो
श्रुतस्य वीहि स्वाहेति स्तुक्वमाघारमाघारयति ।

द्वितीयाधारे वैशेषिको मन्त्रो गतार्थः । इन्द्रो देवता वा देवता ।

सहस्र सहस्यथेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालमभि-
जुहोति सहस्रे स्वाहा सहस्राय स्वाहेति वा ।

गतार्थम् ।

इदामस्सरीणां स्वस्तिमाज्ञास्ते दिव्यं घामाऽऽ-
शास्त इति सूक्तवाकस्याऽऽसीषु होताऽनुवर्तयति ।

गतार्थम् ।

ऐन्द्राद्यतुषैरवभृयमवयन्ति गमनसंयुक्तं

तुषमतिपादनं च क्रियवे ॥ १० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चमप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथावभृयशब्दो गौणः पूर्ववद्भ्रमनिभिधानादतः परिसंख्येतरकर्मणामिति दर्शयितु-
मुक्तं गमनसंयुक्तं यावत्तावदेव कृत्वाऽवभृयं गत्वाः तुषांस्तुष्णीमेव प्रतिपादयतीत्यर्थः ।
इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवै-
जयन्त्यां पञ्चमप्रश्ने साकमेवस्तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ पञ्चमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

तदानीमेव महापितृयज्ञेन यजते ।

पिण्डपितृयज्ञान्महापितृदेवताको यज्ञस्तेन साकमेवैः सहैतस्य त्रैयम्बकस्य च
समानप्रधानता । साकमेधान्पितृयज्ञं त्रैयम्बकानिति पृथक्निर्देशात् ।

दक्षिणतः पुरस्तादक्षिणाग्नेर्यजमानमार्त्रां चतुरभ्रां वेदिं करोति ।

दक्षिणाग्नेर्दक्षिणतः पुरस्तादिति विदिक्षाग्नेयकोष्ठाभिमुत्सां चतुरभ्रां न दीर्घां
शाकृतवेदिवाधेन ।

तस्याः प्रतिदिशं सक्तयो भवन्ति ।

तस्या वेदेः लक्तयः कोणा दिक्षु भवन्ति । तत्रैवमूलां दक्षिणाग्निमध्ये शक्कुं
निस्राय चतुरस्रं कृत्वा मध्ये शक्कुौ पृष्ठपायाः पार्श्वं निधाय तां रज्जुं चतुरस्रमध्ये-
कोणेन नीरवा मितस्य ततो दक्षिणाग्न्यायतनभ्रमणरेखा रज्जुसंयोगे शक्कुं विहरय
तत्र यजमानमाळा रज्ज्वा उमयतः पाशायाः पार्श्वं निधाय द्वितीयपार्श्वं मितस्य
पृष्ठपां निहितशक्कुौ निक्ष्वाति सा प्राची । पृष्ठायामेतया चतुरभ्रं यजमानमार्त्रं
पिष्टस्य समानसंनानां कुर्यात् । सा च विदिक्षु संनता दिवस्त्रक्तिः पितृमेधीयवेदिः ।

अत्रान्तरदेशां चतुस्रमध्यानि ।

विदिशः प्रति तनुनि संनतानि मध्यानि मध्यमागाश्चतुरभ्राया भवन्ति । विदिशं

१ अ. ग. च. ट. ठ. ड. ण. 'न किं' । २ च. ट. 'संनानं कुं' । ३ अ. क. ड. 'शानमु' ।
अ. घ. ण. 'शातमु' । ४ अ. ट. 'दिवस्त्रप्रति' ।

आग्नेय्याद्या एव कर्मणि तु स्वभावतः सिद्धा एव प्रागादिदिशो मन्वन्तीति ज्ञेयम् । दक्षिणसर्किं दक्षिणेन ब्रह्मयजमानस्थान उत्तरस्मृत्तरस्त्रक्तिप्राचीनस्त्रक्तिमध्यदेश एव । तृतीयभागे द्विपदेन पश्चिमस्त्रक्तिसमीप उत्तरतो होतुः स्थानं तरनुरूपतया यजमान-
होतृपदनानि भवन्ति ।

सर्वत्र देवप्रवादमन्त्रं देवपितृवत्संनमति ।

सर्वेषु सर्वग्रहणमापस्तम्बमतव्युदात्तार्थं तदग्रे वक्ष्यते । देवान्प्रकृष्टतया प्रयोगतया प्रधानकर्मसमवेततयेति यावत् । तथा यो वदति मन्त्रः स देवप्रवादः । एकवचनं ऋतिरुपापमार्थं, तं मन्त्रं, देवपितृवत्, देवाः पितरश्च प्रतिपाद्यत्वेन विद्यन्ते यस्मिन्-
भिधानकर्मणि तद्वत्त्वं संनमति तथोहति क्रियाविशेषणं नर्पुंसकम् । अथवा देवपितृप्र-
वादं मन्त्रवत्संनमति उपपद्युक्तान्करोति ।

विकृतस्य प्राकृतानन्तरं समावेशं दर्शयन्तुराहरति—

यथा पृथिवि देवपितृयजनि देवानां पितृणां
परिपुत्रमसि देवपितृवार्हिर्मा स्वाऽन्वन्वा तिर्य-
कर्मणे वा देवेभ्यः पितृभ्यः लोकेपामिति ।

संनामेन देवपदस्य त्यागो वा भूदिति द्रव्यमन्त्राः पठिताः । अत्र हि श्रूयते—
उपवे हि देवाश्च पितरश्चेत्यन्त इति । तत्र सोमाय पितृमते पुरोडाशश्च षट्कपाळं
निर्वपतीति सोमो देव इज्यते स पितृणां राजेति पितृत्वम् । पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो० मासा
वै पितरो बर्हिषद् इति मासाभिधानिनां देवानां तथात्वम् । एवमुत्तरत्वापि तेषामपि
पितृत्वं श्रूयते—ये वै यजमानस्ते पितरोऽग्निष्वात्ता हनि । सर्वेषां देवत्वं पितृत्वमस्तीति
देवाश्चेति भवति बहुवचनेन निर्देशलक्षणाद्व्यवहारोपि षड्योर्महणापेति यावः । अत्र प्रथमं
देवस्य स्वेति मन्त्रमुपेक्षितवान् । तत्रायमभिवाचः—इज्यमानदेववाचिनो देवपदास्पितृमद-
भूहनीयमुक्तं श्रुनेरेवं स्वधमप्युक्तवः स्वधार्थमूह इति । तत्र पितृणामिज्यमानानामेष
चात्र प्राप्तिसत् इज्यमाना एव देवा यत्र मन्त्रे प्रतिपाद्या देवपदेन तत्रैव पितृपदमूह-
नीयं देवस्य स्वेति मन्त्रे देवपदे नेज्यमानदेवप्रकाशकमपि तु धीतनात्मकस्यासमवेतस्य
सर्वस्य ततो नोहः । उपसर्जनेन देवपदे नोह इत्यापस्तम्बः । ये के च देवसंयुक्ता मन्त्रा
देवेभ्यः पितृभ्य इति तान्संनमति । यथा भवति पृथिवि देवपितृयजनीत्यविकारो वा
परवाकवश्रवणादिति देवपित्रे(त्रि)ष्ट्यामिति पृथिवि देवपितृयजनीत्युक्तं समवेतदेवप्र-
काशकत्वं यथा देवेभ्य इत्यत्र तथाऽत्रापीति यावः । बहिराहरणे प्रथममुदाहरणमनुप-
सर्जनं देवानां प्रतिपादकं द्वितीयमुपसर्जनं देवानां तनस्तु मध्येऽन्वाधानमन्त्राणामूहो

मोक्तः । तत्र विह्वयानामसमवेतार्थप्रकाशकत्वात् छिन्नानुरोधो नानाकर्मसु
 विनियोगस्तु श्रुत्या, उपस्थानेऽग्निहोत्रे कश्चिदन्यवयवेनैव । तस्मात्साऽऽसां
 वर्शपूर्णमासदेवताप्रतिपादकत्वमतो मोहः । अग्निं गृह्णामीत्यादीनां च देवतापदेषु
 नोहस्तस्य हविर्भागिदेवपितृसाधारणत्वात् । देवपदं हि प्राकृतजातिवाचि न देवतापदे
 तस्य संप्रदानवाचिन्त्वात् । तथा च यो वै देवताः पूर्वं परिगृह्णातीत्युक्त्यैतद्वै देवाना-
 मित्यादिना देवपितृमनुष्याणामुपसंहारोऽग्निं गृह्णाति । एव एवाऽऽयतने देवताः परि-
 गृह्णातीति सर्वे देवमनुष्यपितरो देवतापदेन गृह्णीताः । सूत्रकारोऽपि देवप्रवाद्भिमिन्वे-
 वाऽऽह देवशब्देनैव प्रवदन्तीत्यर्थरूपमाय । तान्देवान्पितृनिति भवत्येवामे च वक्ष्यते
 देवेभ्यः पितृभ्यो जुष्टविहेति । देवानां पि० देवपितृप०र्हिरित्युक्त एव । देवपितृवाहिः
 शतवृक्षमिति देवपितृगममसि । तत्रापि देवान्यमेत्यत्र न भवति । यत्र प्रधानाङ्गदे-
 वतासाधारण्येन प्रधानपरतया वा देवशब्दः स एवेष्टो नस्वभ्य इत्याख्यम् । प्रयोगे
 स्पष्टं भवेत् । वेदे देव वेदेत्यधिकृतं देवेभ्यो वेदेति च नोक्तं भूतार्थस्तुत्या प्रवृत्तत्वात् ।
 वेदोऽसि विसिरसि विदेभ्येत्याहेत्यत्र देवनामोक्तिवदयितृत्वेन भूतार्थो गृहीतोऽप्राप्त्य-
 भव इति भूतप्रत्ययात् । यो वो देवाः पितरश्चरतीति त्रिविधानि कर्माणि प्रधानहवि-
 र्मात्रसंस्कारकाणि । यथा साङ्गनिर्वाणप्रोक्षणावहननारिकान्यासादनान्तानि ततस्तान्येवं-
 मातीयकानि ज्ञेयानि कानिचित्प्रधानस्येत्यङ्गभूतान्यदृष्टार्थानि आद्यानि, द्वितीयाप्यङ्ग-
 द्रव्यसंस्काररूपाणि । यथाऽऽन्यग्रहणं जुहुवभूतोः । तृतीयानि अङ्गप्रधानार्थद्रव्यसं-
 स्कारकाणि । यथाऽऽन्वाधानवाहिःवाणिपक्षात्तनवेदिकरणाज्यनिर्वाषादीनि । तत्रादृष्टा-
 र्थेषु नोहस्तथा च समवेतप्रकाशकेषु यथा देवान्यनेति तथा देवस्य स्थेत्वादि । इतरेषु
 समवेतदेवतावाचकपदेषुहः कार्यः । अत्र केचिदाहुः-प्रधानद्रव्यसंस्कारेषु देवपदस्थाने
 पितृपदमिति, तेषामभिप्रायः-सोमादयः पितृरूपा एव । यद्यपि श्रुतौ-उपवे हि
 देवाश्च पितरश्चेज्यन्त इति तदङ्गप्रधानाभिप्रायमिति तदतिमन्दम् । सोमादीनामेकैकस्यै-
 वोभयात्मकत्वमाह श्रुतिः । कुतः, इक्षिणतः प्राचीनादीतो निर्वपतीति तथोत्तरत एवो-
 पनीय निर्वपेदिति विकल्पेनोभयधर्मदर्शनात् । संस्कारो वै सोमः पितृमानित्याविना च
 प्रधानदेवतासामेव द्विरूपतोऽप्यतेऽऽस्तं देवानामित्यावाचपि सत्येव देवपदे पितृपदमपि
 द्वितीयमावपनीयमिति संक्षेपः ।

अथाऽऽदौ वेदं कृत्वा वेदिमेव करोतीत्याह—

उद्धननान्तं कृत्वा सर्वतः परिभ्रित्योत्तरां स्तंक्तिं द्वारं कृत्वा ।
 उद्धननान्तैव वेदिरज्जाता भवतीति श्रुतेः । इमां नरा इत्यादि न लुप्यते । अदृष्टार्थ-

स्थादत्र प्रैवस्य । अतमतीति पूर्वपरिग्राहः । सर्वासु दिक्षु कटादिना परिश्रवणं वेदेरे-
वाऽऽवरणम् । उत्तरा सर्कि द्वारं कृत्वा ।

दक्षिणाधेरङ्गारानाहृत्य मध्ये वेदेर्न्युप्योपसमादधाति ।

मध्यतोऽङ्गिराधीयत इति श्रुतेः ।

यसोऽत्राऽऽहवनीयः ।

गतम् ।

आहवनीयं गार्हपत्यं दक्षिणार्धं चान्वाधाय ।

अमुमेवाऽऽहवनीयं प्राकृते प्रणीतेऽपि नान्वाधानमिति वक्तुमुक्तः क्रमः । नो वेदमी-
नन्वाधायेति न्यायतः सर्वेषामन्वाधानं प्राप्नुयात्तदनङ्गे प्राकृत आहवनीये मा भूदिति
अयाणामेव ग्रहणम् । देवाऽपितृन्परिगृह्णातीति माहापितृवहं हविः ।

इध्माबर्हिःराहरति द्वाधीर्यः प्राकृ-
त्सारसमूर्त्तं बर्हिर्दात्युपमूललूनं वा ।

इध्माबर्हिः प्राकृतादीर्यम् । वर्षीयानिध्म इध्माद्भवतीति श्रुतेः । बर्हिस्तु सह मूले-
रुपाटितं मूलसमीपे क्षिप्तं वा पूर्वत्र न च्छेदनं तन्मन्त्रश्च ।

द्वौ परिधी सर्वान्धोपसंनद्धाति ।

इमे द्वौ धीन्वा संनद्धाति । यथा द्वौ तथा विंशतिवेद्युहः । न वेत्त । समानामु
सामिधेनीषु संरक्ष(तीथ्व)सी यथाप्रकृतीन्मुक्तत्वात् ।

पात्रसंसादनकाले यथार्थं पात्राणि ययुनक्ति ।

गतम् ।

सोमाय पितृभ्यो वदकपालानि पितृभ्यो
बर्हिष्यो धानार्थं कपालम् ।

स्पृष्टमित्यर्थः ।

पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्थार्थं वारणं पात्रं सुरार्थं वा ।

वरणवृत्तस्य पात्रं मृन्मयं शारावम् ।

निर्वेषणकालेऽध्वर्युर्दक्षिणतः शक-
टमारुह्य प्राचीनावीती यवाभिर्वपति ।

अध्वर्युरेव प्राचीनावीती, अग्ने सर्वेषां प्राचीनावीतित्वविवान्मत् ।

उत्तरतो वा यज्ञोपवीती ।

उत्तरतः शकटमारुह्य यज्ञोपवीती निर्बपति ।

सोमाय पितृभते पुरोडाशश्च षट्कपालं निर्वपत्याज्यं वा ।

आज्यं तु पागकाल एव नस्विदानीम् । आउधेन यजतीत्यर्थः ।

पितृभ्यो षाँहपदूभ्यो धानाः पितृभ्योऽग्नि-

ध्वाणेभ्यो मन्थं यमाय मन्थमित्येकेषाम् ।

मन्थस्य विकल्पेन देवताद्वयम् ।

मोक्षण्मुद्रेकेण यमान्संपुत्यावहन्ति ।

गतम् ।

शिल्पकलीकृतेषु विभाममन्त्रेण षट्कपालमपच्छिद्य पिनष्टि ।

सनेव पिनष्टि ।

उपधानकाले—

दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्य षट्कपालान्युपधाय प्रथमेन

कपालमन्त्रेण दक्षिणार्धो भर्जनार्थं कपालमुपदधाति ।

एवानां भर्जनयोगदं कपालं, प्रथमग्रहणकंमूहुप्रतिषेधार्थम् ।

षट्कपालमधिभित्वाधिभयणमन्त्रेणोप्य धाना भर्जयति ।

धानार्थन्यवान् ।

अनुपदद्यामानाः परिशेरते ॥ ११ ॥

धानाः कपालस्था एव यथा न दग्धा भवन्ति तथा करोतीत्यर्थः ।

अत्वात्ता वेदिर्भवत्युत्तरं परिग्राहं परिच्छत् ।

गतम् ।

संप्रयेण प्रतिपद्यते अदन्वत्पत्नीसंनहनात्तत्संमेष्यति ।

गतम् ।

न पत्नी संनहति नान्धास्ते गृहेष्वेवाऽऽसीनाऽऽज्यमेष्यते ।

स्पष्टम् ।

यत्प्रामाज्यप्रहणात्स्कृत्वा प्रतिहृत्य गार्हपत्य आज्यानि गृह्णाति ।

आज्यानि गार्हपत्यं प्रत्यानीय गृह्णाति । पुनरानीय ग्रहणम् ।

* ग. घ. ट. ठ. पुस्तकविषयम् 'अमन्यत्र' इति पाठः ।

१ ठ. ट. 'न धाना' । २. 'न धानार्थं द' । ३. घ. ट. ग. 'मौ धाना' । ४. घ. ग. ठ. ट. 'न धानार्थं' ।

सर्वाणि चतुर्गृहीतानि द्विवोपभृति ।

अपवर्हिषः प्रयाजान्माजा अतश्चतुर्गृहीतानि द्विवोपभृति गृह्णाति ।

मोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमायन्त्येधं वेदिं वर्हिष मोक्ष-
प्यवशेषं निनीय पवित्रे अपिसृज्याग्नेषु वर्हिर्गृहीत्वा ।

इदमेव विधातुं पूर्वोक्तः ।

त्रिः प्रसृज्यपार्श्वे धून्वन्वर्धेत्यौर्ध्वः प्रस्त-

रस्तं धारयमाणस्त्रिरधून्वन्प्रतिपर्येति ।

सर्वं वर्हिर्गृहीत्वा विधून्वन्किरन्स्तृणालिति यावत् । अप्रदक्षिणपार्श्वे परितो गच्छति ।
और्ध्वो यो भागो मुष्टिना यावान्गृहीतस्तावन्तं परिशेषयेत्तमेव प्रस्तरं धारयमाणस्तथैव
प्रदक्षिणमसृज्यजेधं प्रतिपर्येति । इदमेव वेदिस्तरणं स्तरणमग्नेः सङ्कृतं प्रस्तरं भवति
प्रकृतवाधेन ।

द्वौ परिधी सर्वांश्चा परिदधाति ।

गतार्थम् ।

प्रतिषिद्धे विधुनी तूर्णीं प्रस्तरं न्यस्य-

त्युद्गासनमभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ।

प्रस्तरस्थाने विना विधुनी तूर्णीं तूर्णीमेव न्यस्येदिति ध्रुवेस्तं मुष्टिं प्रस्तरत्वेन
न्यस्यति ।

यत्प्रामलंकरणात्तत्कृत्वा ।

गतम् ।

विभागमन्त्रेण धाना विभज्य पिष्टानामावृताऽर्धांश्चकृत्कृत्वा ।

कपालस्था धाना भृष्टास्तण्डुलास्तासामर्षस्तर्धो भागो(१)यथामर्गं व्याकर्तेयामिति
विभज्य सक्तून्पिष्टानि करोति । पिष्टानामावृताऽधिकपनाद्विभिन्ना । पिष्टानामावृतेति
अन्नं न्यायोपलक्षणार्थं व्यवयेन क्रियमाणयोः परकपेवणयोः प्राकृतधर्मछामार्थं वार्ति-
ककृता साधितम् ।

अभिवान्यवस्सावै वृग्धे वारणे पात्रेऽर्धशरावे वेष्टु-

शलाकया दक्षिणासीनोऽनारभमाणस्त्रिः प्रसन्धं

मन्थमुपमन्थति शलाकास्तम्भं मन्थं करोति ।

सक्तून्भिन्नान्यत्रस्तया वृग्धे वारणवाग्रस्थिते त्रिरप्रदक्षिणमुपमन्थति दक्षिणामुल्ल
आसीनो मन्थमनारभमाणः साक्षादसृशम्मन्थति । कथं तर्हि मन्थति तत्राऽऽरेक्षुश-

आकषा रज्जुकृतयाऽन्वेन शङ्काकासमुदायेन मन्थरूपेण वारणे पात्रे शरावस्य विकल्पः
सूत्रविशेषस्तच्छरावमर्धपूरितं दुग्धेन तत्र मन्थति पूर्ववदन्त्यत् ।

दक्षिणाग्नेरेकोत्सुकं धूपायत्पराचीनमपरेण गार्हपत्यमत्याहृत्या-

ग्नेयाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य दक्षिणेनाऽऽहवनीयमन्तर्बेदि निदधाति

पराचीनं प्रत्यगानीय पश्चाद्गृहपत्यमतिक्रम्योत्तरतो विहारस्याऽऽनीयं प्रकृताह-
वनीयस्याग्नेण परितो नीत्वा दक्षिणाहवनीयस्याप्यग्नेण नीत्वा तस्यैव दक्षिणत उरुमुक्तं
निदधाति ।

अलंकृत्यैकैकञ्च आजयानि हवींश्चि चाऽऽसादयति ।

एकैकमेवाऽऽजयमैकैकमेव हविश्च गृहीत्वा दक्षिणाहवनीयस्य पश्चाद्गामे स्तीर्णे
वर्हिष्यैकैकमेवाऽऽसादयति यथाप्रकृति ।

दक्षिणत आज्ञानमभ्यञ्जनं कशिपुप-

वर्हणमुदकुम्भं च प्रतिष्ठापयति ।

हविषो दक्षिणभागे कज्जलमञ्जनं नस्तु तैलं वाऽऽम्यञ्जनं कशिपु तूष्णिकोपवर्हणं
शिरउपधानमुदकपूर्णं कुम्भं च स्थापयति ।

यज्ञोपवीतं कुरुते यदि प्राचीनावीती भवति ।

हविर्निर्गणकाळे यदि यज्ञोपवीत्येव हि तदस्त्येव । यदि तत्र प्राचीनावीतं स्यात्-
देतावकाळं तथैवेदर्शा यज्ञोपवीतं कुर्यात् ।

अग्रये देवेभ्यः पितृभ्यः समिधमनायानुमूहीति संप्रेष्यति ।

वाचनिकोऽयं प्रैषो न तूहेन तस्योहस्याप्राप्तेः ।

उग्रमत्स्त्वा हवामह इत्येतां समाधिधेनीं त्रिरन्वाह ।

एकामन्वाह त्रिरन्वाहेति याजुषहोत्रमिदमाध्वर्षवकाण्डगतं व्याख्यातम् । अत्र
याजुषे होत्रे तु मध्ये पूर्व्याऽर्धसंतानो न नाऽप्युत्तरया । वक्ष्यति स्वयमेव-अध्वर्षवेवेति ।
ये हि ऋषिदक्षे ऋषौ तयोर्देव(?)संतानेनामुवचनमप्यथा नास्तीति ।

त्रैषमिधमं प्रतिविभक्षय सर्वमाद्धाति ।

पञ्च पक्षैकैकस्मिन्प्रणव एकैकामस्ते सर्वास्माद्धाति ।

ओदासु देवतास्थमिमुपवाज्य सुत्राधारमाघार्याग्नी-

स्परिधींश्चार्धि च त्रिस्त्रिः संमूहतीति संप्रेष्यति ।

अधि द्वौ परिक्षे यदि प्रयो यथाप्रकृति प्रैषः । स च प्रयमाघारानन्तरमेव ताव-
दन्यथाऽऽहप्रकृतम् ।

संभृष्टे मवरं प्रवृणीते ॥ १२ ॥ सीद् होतरित्येतावान्मवरः ।

ब्रह्मणा प्रसूत आश्राव्याऽऽह सीद् होतरिति तथैव भरद्वाजापस्तम्बोक्तस्त्विदं
चक्षुमेतावानेवेत्युक्तम् । स्पष्टमन्यत् ।

सूच्यमाधार्य—

अपपरिह्वः मयाजान्यजति नोपभृतः समानथते ।

गतार्थम् ।

जीवास्तुमन्तावाज्यभागौ ।

गुणविशिष्टान्यभागौ ।

साभ्यां मध्वर्यम् ।

गतम् ।

विस्त्रस्य यज्ञोपवीतानि प्राचीनावीतानि कुर्वते ।

सद्यमाना ऋत्विजो यज्ञोपवीतग्रन्थीन्विस्त्रस्य क्षिपिलान्कुर्या प्राचीनावीतानि
सर्वेऽपि कुर्वते ।

आश्रयानि हवीरधि च विपरिहरन्ति ।

व्युत्क्रमेण स्थापयन्ति ।

विपरिक्रामन्त्पृत्विजः ।

व्युत्क्रमेण तिष्ठन्ति ।

दक्षिणतो जुहामु(ज)पभृतः सादयति ।

जुहूर्वेषार्थेनगतं(ता) । तथा दक्षिणभाग उपभृतम् ।

दक्षिणत उपभृते जुनाम् ।

तदुत्तरतः ह्रुवेण सहितां स्पालीम् । गतम् ।

दक्षिणतः पुरोवाशं धानाः सादयति दक्षिण धानाभ्यो मन्यम् ।

गतम् ।

होताऽध्वर्युराग्नीध्रश्च दक्षिणा विपरिक्रामन्ति ।

उत्तरस्वक्तौ स्थिता दक्षिणस्वक्तिमागत्य तिष्ठन्ति ।

उत्तरतो ब्रह्मा यजमानश्च ।

दक्षिणस्वक्तौ स्थिताऽुत्तरस्वक्तौ तिष्ठतः । आहवनीयाभिमुखाः सर्वेऽपि ।

समानत्र जुम्ः षट्कपालश्च ।

एतयोर्न व्यस्ययोऽपि तु समानत्र पूर्वस्थान एव तिष्ठतः ।

अथ यजमानावित्येकेषाम् ।

अनयोः पूर्वं व्युत्क्रमणमुक्तं तत्र विकल्पः । पूर्वत्रैकं तिष्ठत एकेषाम् ।

सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवदार्यैकैकां देवतां यजति ।

सर्वेभ्यस्त्रिभ्यः सकृत्सकृदवघतीत्यापस्तम्बमरद्धानोक्तेः । एकैकामेव देवतां यजति ।
तदेवाऽऽह—

जुहामुपस्तीर्य पुरोडाशादवदाय
धानानाम्मसंगृहीतेऽयं पन्थस्य ।

अवदानं सकृदेव । उरसंग्रहणं संस्कारार्थं वचनात् । अन्यथाऽन्यस्यै त्रिभिर्पिऽ-
न्यस्या अपि दानं कथं स्यात् । अत उक्तमुपसंगृहीत इति ।

द्विरभिधारयति चतुरवदानस्य धिः पञ्चानिधिनः ।

चतुरवदानस्य यजमानस्य वचनादत्र षडवर्तं द्विरभिधारणेनान्यस्य त्रिरभिधारणेन
+सप्तावसम् ।

सोमाय वितृपतेऽनु स्वधेति संभेष्यति द्वे पुरोनु-
वाक्ये अत्रार्हैकैकां वाज्याः समणवे स्याताम् ।

द्वे पुरोनुवाक्ये प्रणवान्ते स्याताम् । इहि, आवय, औषद, ये यजामहे, वीषद,
एतेषामपवादत्वेनान्ये स्वधेति पञ्चानां स्थाने विधीयते षडङ्कारस्थाने स्वधा नम इति ।

परिधीश्रपोर्णिवर्युक्त्यमाने दक्षिण-
मुत्तरं परिधिं मध्यमैस्तुपसमस्यति ।

सह निदधाति । हीने स्वधा हि नः पितरः सोमपूर्वं इति वाज्यायां दन्वज्जवातः
परिधीश्रपोर्णिवति षडमये श्रूयमाणे ।

उदङ्कृत्तिक्रम्याऽऽस्वधेत्याश्रावयति ।

दक्षिणतः स्थित उदङ्कृत्तिक्रमगत्याऽऽस्वधेत्याश्रावयति, दक्षिणामुक्त इत्येव ।
तथैव सूत्रान्तरेष्वपि ।

अस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावयति सोमं वितृम-
न्तः स्वधेति संभेष्यति ये स्वधामह इत्या-
गूर्भवति स्वधा नम इति षडङ्करोति ।

इतस्तु यथाप्रकृति विकारेष्वपि जेवः । वृत्रहा भूयासम् । एवं पितरो माह्वेषदः
पितरोऽग्निष्वात्ताः प्राज्ञोषोमोऽविकारौ विशेषणैः स्वधिकासरत्वात् । गतार्थमन्यत् ।

+ अत्राश्रावसमित्यपेक्षितं न वेति विचारणीयम् ।

एतेनैव कल्पेनोत्तराभ्यां मन्वरति ।

धानामन्थाभ्यां हविर्भ्याम् । एतेनेति चतुरस्रतिनः पञ्चास्रतिनश्चोक्तावधानकल्पेनेत्ये-
तावदिति दिश्यतेऽन्यस्त्वयमेव दर्शयति ।

दक्षिणाऽतिक्रम्य जुह मुपस्तीर्य धानानामवदाय पुरोडा-
शावुपसंगृहीतेऽथ मन्थस्य पितृभ्यो षड्विंशत्योऽनु-
स्वधेति संमेष्यत्युदहृत्कृत्तिक्रम्याऽऽस्वधेत्याभाषयत्यस्तु
स्वधेति मत्याभाषयति पितृन्षड्विंशदः स्वधेति संमेष्यति
ये स्वधामह इत्यागूर्भवति स्वधा नम इति वषट्करोति
दक्षिणाऽतिक्रम्य जुहामुपस्तीर्य मन्थावदाय पुरो-
डाशावुपसंगृहीतेऽथ धानानां पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो-
ऽगुस्वधेति संमेष्यत्युदहृत्कृत्तिक्रम्याऽऽस्वधेत्याभाषय-
त्यस्तु स्वधेति मत्याभाषयति पितृनाग्निष्वात्तान्स्वधेति
संमेष्यति ये स्वधामह इत्यागूर्भवति स्वधा नम इति
वषट्करोत्येतेनैव कल्पेनाग्निं कल्पवाहनं स्विष्टकृतं
यजति दक्षिणाऽतिक्रम्य जुहामुपस्तीर्य पुरोडाशाद-
वदस्य धानानामुपसंगृहीतेऽथ मन्थस्याग्रये कल्पवा-
हनाय स्विष्टकृतेऽनुस्वधेति संमेष्यत्युदहृत्कृत्तिक्र-
म्याऽऽस्वधेत्याभाषयत्यस्तु स्वधेति मत्याभाषयत्यग्निं
कल्पवाहनं स्विष्टकृतं स्वधेति संमेष्यति ये स्वधा-
मह इत्यागूर्भवति स्वधा नम इति वषट्करोति ॥ १३ ॥

अत्राऽऽश्रुत्सिर्मध्ये सूत्रान्तरद्वयैकशिवकपलनिरासार्थमिदमेवं शेषम् ।

मन्थमेके-स्विष्टकृतं समापनन्ति ।

मन्थं-स्विष्टकृतमेव निरूप्य नैव देवता पितृणापग्निष्वात्तानां विकल्पेन यमस्तु
विकल्पेन पूर्वं दर्शित एव । एवं च देवताप्रयं मन्थस्य विकल्पेनैव शेषम् । अत
एषाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—यथासवाज्ञायमग्रये कल्पवाहनाय यथाथ वा मन्थयति ।
तथाच स्विष्टकृत्यागाय पुनरग्निं तमेवाग्निं स्विष्टकृतं तु यमत्येव स्विष्टकृत्युत्पत्तयति यजे
स्वाने तस्याग्निधानात्तच्छेषो वा भूदित्यस्येव स्विष्टकृतम् ।

न मांशिमवधयति ।

प्रतिषेधात् ।

१ च. क. ज. घ. ङ. 'जलेन यथादेवतमुत्' । २ च. क. ज. घ. ङ. 'के शीविह' ।

३ क. 'शिववाच निर्वाण एव के' । घ. ङ. 'वृ निर्वाण एव के' ।

एवमेवेदामवद्यति ।

सर्वेभ्यो हविःशेषेभ्यश्चतुरश्रत्तिनः पञ्चावत्तिन उक्तावदानधर्मेण ।

मन्थमिदामवद्यति मन्थादिदामवद्यतीत्येकेषाम् ।

सर्वं मन्थमिदामेवावद्यति नान्यत् । मन्थादेव वेति विकल्पौ ।

मन्थमवघ्राणार्थं परिशिष्य ।

सर्वहविःशेषात्सकाशान्मन्थावशेषं पृथक्कुर्यावघ्रातुं प्रज्ञातं निदृष्ट्वात् ।

इडायाश्च हविःशेषान्संश्लिष्य ।

ये हविःशेषा अवघ्राणातिरिक्तास्तानपीडायामेवावघ्राय मर्दनैकीकुर्यात् ।

एतत्ते ततेति तिसृषु सक्तौषु त्रीन्विण्ण्टाभिरुच्यते ।

एतत्ते तत् ये च स्वामन्विति । एतत्ते विभक्त्यह ये च स्वामन्विति । एतत्ते प्रविता-
मह ये च स्वामन्विति । अत्रैतत्ते तन्मासाभित्वापस्तम्भ आचार्योऽपि विण्ण्टपितृयज्ञे
तमेकोक्तवानिति आशास्यति नोक्तः । ततस्तु विण्ण्टपितृयज्ञवरेण मन्था शेषा इति
केचित् ।

विण्ण्टस्यामान्याह—

पूर्वाध्यायां दक्षिणाध्यायां पश्चाध्यायाम् ।

पूर्वो भागस्तत्र भवा पूर्वाध्याया । तस्यां सक्तौ प्रैत्यद्यमेव क्रमेण त्रीन्विण्ण्टाभि-
रुच्यते । आध्वर्यवर्षेभ्येदम् ।

सप्तमुत्तरस्यां निमाह्वि ।

उत्तरस्यां सक्तौ हस्तं सिद्धं निमाह्वि ।

अथ पितरो यथाभ्यागं मन्ध्वमिरमुत्तरोदधौ निष्कामन्ति ।

दक्षिणतो विद्यमानाः सर्वे सप्तमना ऋत्विजाः । यदि ब्रह्मा यममानश्रोतरी
स्यातां तदाऽन्ये ।

तत आहवनीयमुपायन्ति ।

सप्तमना ऋत्विज आहवनीर्यं दक्षिणं समीपमागच्छन्ति । तत उत्तरतः ।

मुसंहस्रं तथा ययमित्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते ।

हरी इत्यन्तेन ।

आतमितोस्तिष्ठन्ति ।

आसं निरुध्य यावत्पुतिः स्यात्तामसिष्ठन्ति ।

अक्षसमीपदन्त हीति मार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते ।

हरी इत्यन्तेन ।

अक्षन्पितरोऽभीमदन्त पितर इति मतिपद्यन्ते ।
उत्तरत आगच्छन्ति मदन्तीत्यन्तेन ।

मन्थ* होताऽवजिघ्रति ।

हविःशेषात्पृथक्कृतं मन्थावदानं होताऽवजिघ्रति ।

अथाध्वर्युरथ ब्रह्माऽथाऽऽसीधोऽथ यजमानः ।
तमेव मन्थमागमेतेऽपि क्रमेणावजिघ्रति ।

मन्थ* होताऽवघ्रायान्तर्वेदि मिनयतीत्येकेषाम् ।
मान्येऽवजिघ्रति ।

उदकुम्भमादायाया विष्टा जनयस्कर्क-
राणीति मिः मदक्षिणं परिषिञ्चन्पर्येति ।
वेदिपरितः । स्पष्टम् ।

निधाय कुम्भं त्रिरपरिषिञ्चन्मतिपर्येति ।
गतार्थम् ।

अथाञ्जनाभ्यञ्जने वासोदानं मयस्कारानुत्थापनीयं प्रवाहणी*
संसाधनीं मनस्वतीं पशुक्तिमाजापत्याञ्च संभामन्ति ।
असाववनेनिष्प्रेति, असावभ्यपशुक्प्रेति, एतानि च इति, मनो वाः पितर इति, उासि-
ष्ठत पितरः प्रेतपूर्व इति, परेत पितर इति, यन्तु पितर इति, मनो न्वाहुवामह इति,
अक्षन्भीमदन्तेति, प्रमापत इति, एतेर्यथापिहितं कार्यमित्याह ।

यथा पिण्डपितृयज्ञे ।

गतम् ।

व्यवच्छादयन्ति परिभितम् ।

आवरणं निष्काशयन्ति ।

संप्रसादयन्ति परिधीन् ।

यथास्थानं कुर्वन्ति ।

विस्तरूप माचीनाधीतानि ।

अनुवादोऽयम् ।

विधत्ते—

यज्ञोपवीतानि कुर्वन्त आश्यानि* हवीरपि च विपरिहरन्ति
त्रिपरिक्रापन्त्यृत्विजोऽपवर्हिषाननृपाजी यजति देवौ

यज यजेति पूर्वमनुयाजः संभैष्यति यजेत्युत्तरः सूक्त-
शाकं प्रति होता निर्वातं कुरुते न परनीः संयाजयन्ति
न समिष्टपञ्जुर्जुहोति सर्वमन्परिक्रयते ॥ १४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

निमदभ्याख्यातानि । सर्वविष्टलेपकलीकरणहोमः सारस्वतहोमादि सर्वप्रायाशे-
त्तान्तं सर्वं करोति ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रभ्याख्यास्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां
पञ्चमप्रश्ने महाविद्युत्पञ्चमचतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

रौद्रास्त्रैषम्बकान्मतिपुरुषमेककपालाभिर्वपति ।

रुद्रा देवता निर्वापे त एव इषम्बकनामानः ।

यावन्तो यजमानं स्वामात्याः सस्त्रीकास्तत एकाधिकान् ।

गतार्थम् ।

तूष्णीषुपचरिता भवन्ति ।

वर्षिहोमंस्वाप्ताघातिदेशतोऽङ्गमातिरिति तूष्णीमित्युक्तम् । निर्वापमात्रे मन्त्रोऽ-
न्यतूष्णीं सर्वमपि ।

दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्य अप्यन्त्रे ।

पुरोडाशा इति शेषः ।

तानभिषार्यानिभिषार्य वा ।

तस्यश्रुतिस्वाह्निकस्यः ।

सूत्रे सूतपोर्मतेषु कोशाविधाने षोडाश्व ।

मूर्तं धान्याधानेन बन्धनार्थं तूष्णमयं ध्यास्यात्, तेषां संख्यतिभिकस्यः । कोशः
करण्डः पेटा वा तस्याविधानं पटलकम् । एतेषु कुम्भत्रिद्वयास्य पुरोडाशान् ।

दक्षिणाधरेकोत्सुकं चूपायत्पराचीनम-

परेण गार्हपत्यमत्याहृत्याग्रतो हरन्ति ।

चूपायद्दूपायत्पराचीनमवाहृत्युत्तं गच्छतां बहिर्भस्त्रिणां सपरनोकसामात्यवमथाना-
नमध्रे हरन्त्युत्सुकम् । स्पष्टम् ।

वाचन्तो वृक्षाः स्य इति गार्हपत्यमुपमृतिष्ठते ।
 अन्वयुरेव । द्वितीयाय तस्य इत्यन्तो मन्त्रः ।
 उत्तरपूर्वमचान्तरदेशं गच्छन्ति ।
 विहाराद्द्विहृत्तरपूर्वमीशान्यमाणं गच्छन्ति सर्वेऽपि । ततश्च यत्र चतुष्पथस्तत्र
 गच्छन्ति ।

आरमुस्ते रुद्र पशुरिति व्रजभैपाऽऽवृत्कर एकं पुरोडाशमुपमपति ।
 तं ज्वरस्वेत्यन्तो मन्त्रः । अःकुनोत्कीर्णसृदि निरुपाति गच्छन्नेव । तथा चतुष्पथं
 गच्छेद्यथा मध्य आसूत्करो भवति ।

चतुष्पथ एकोऽमुकमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य ।
 वार्षसंवोगश्चतुष्पथः । स्पष्टम् ।
 मध्यमेन पलाशपर्वणेनान्तिमेन वा सर्वेभ्यः पुरोडाशेभ्यः
 समवदायाभिघातैश्च ते रुद्र भाग इति जुहोति ।
 सर्वेभ्यः पुरोडाशेभ्यः सकृत्सकृत्समवदाय पलाशपत्रेण जुहोयुष्कुके । तं जुष-
 स्वेत्यन्तः ।

भेषजं गव इति द्वाभ्यामुपतिष्ठन्ते ।
 सर्वे तमग्निमुपतिष्ठन्ते व्यवसाययादित्यन्तेन ।
 प्रतिपूरुषं पुरोडाशानादाय ।
 प्रतिमनुष्वम् ।

अपस्वकं यजामह इति शिः प्रक्षिपिषी चतुष्पथं पेरियन्ति ।
 प्रत्येकं प्रतिप्रक्षिपे मन्त्रावृत्तिः ।
 सामान्यमुक्त्वा विशेषमाह—

तानूर्ध्वानुदस्य भगवः स्थ भगस्य वो लिप्सी-
 येति प्रतिगृह्य परीत्य यजमानाय समानपन्ति ।
 प्रथमं तूष्णीमादाय पुरोडाशं तत ऊर्ध्वानाकाश उदस्य पश्चाद्भगवः स्वेति मन्त्रेण
 भूमौ पतन्तं पुरोडाशं प्रतिगृह्य अथक्कमित्यनेन परीत्य प्रक्षिपिषीत्य चतुष्पथम् ।
 ततो यजमानस्याङ्गुली निक्षिप्य पुनरादायोर्ध्वमुदस्य प्रतिगृह्य परीत्य यजमानाङ्गुली
 निधाय । तथैव तृतीयपर्यायेऽपि ।

* चतुष्पथकेषु 'उपतिष्ठन्ते' इति वर्तते ।

१ अ. ग. उ. क. 'न्ति । आ° । २ अ. क. ज. घ. म. ङ. 'वाशानामु' । ३ अ. क. ज. घ. ङ.
 म. 'सान्त्वने' । ४ अ. ग. घ. ङ. क. ग. 'भ्यः क' । ५ अ. ज. घ. ङ. उ. पर्येति । ६ ग. क. घ.
 अ. घ. ङ. उ. ङ. 'क्षे परीत्ये च' ।

यादि यजमानस्य वृहिता पतिकामा स्यात्सा विपरीयात् ।
सा बक्ष्यमाणर्षेत्रे विशेषः । (?)

तं मन्त्रमाह—

उपञ्चकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम् । उर्वारु-
रुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मा पतोरिति परि-
क्रम्य जपति ॥ १५ ॥ पूर्वयोः परिक्रमण-
योर्यजमानाय समाषपन्त्युत्तमे पतिकामायै ।

पूर्वो मन्त्रः परिक्रमणे । एवं परिक्रमणरूपे यजमानाय समाषपन्ति उत्तमे पति-
कामायामाषपन्ति । तृतीये पर्याये पतिकामायै पूर्वयोः पर्याययोर्यजमानाय न तृतीये ।
तस्यामविद्यमानायाः सर्वत्र यजमानाय ।

तस्यामकामायां सर्वत्र तृतीयेऽपि पर्याये ।

तान्मृत उपनद्य पुरोगम्युक्तिं मरुषा ब्रह्म आसजति ।

मन्युतिः क्रोशद्रथं ततोऽपि परं गत्वा वृक्षे मूलेन सह पुरोडाशशेषान्मध्वन्ति ।
पुरोगोह्य आर्षेजन्तेति भरद्वाजः ।

एष ते रुद्र भागस्तं जुषस्व तेनावसेन
परो मूजधतोती श्वततधन्वा पिनाक-
इस्तः कृत्विषासोमिति भिद्वताभ्यन्ति ।

प्रणवान्तं मन्त्रमुक्त्वाऽनुच्छ्वसन्तो पावनिरोधं तिष्ठन्ति । विवारभेषमेवाऽऽवृत्तिः ।

अपः परिषिक्त्याभतीक्षमायन्ति ।

मूतेऽपः परिषिञ्चन्ति । अप्रतीक्षमायन्ति । आसजितं मृतमनवलोकयन्त आर्षर्तन्ते ।

पुरोगोष्ठे मार्जयन्ते ।

गोष्ठो गवां विश्रामस्थानम् । तस्य परतो मार्जयन्ते । सुमित्रा न इत्येतेभेति
भरद्वाजः ।

एषोऽरूपेभिषीमर्हीत्याह्वनीये समिधोऽभ्यादधाति ।

एकवचनादध्वर्युर्यजमानो वा ।

अपो अन्वचारिषमित्युपतिष्ठन्ते ।

सर्वेऽपि ।

एवं पत्नी मार्हपत्येऽभ्याधाद्योपतिष्ठते ।

गतम् ।

१ ख. 'मन्त्रवि' । २ च. ट. 'जपति' । ३ ख. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ण. 'नादितो मुक्षी' ।
४ घ. ज. झ. ञ. ट. पतिकामा । ५ ख. ग. च. ट. ठ. ङ. ण. 'पि' । पूर्वो ६ च. ट. 'सजयतीति' ।

प्रत्येत्याऽऽदिरपं भृते चर्कं निर्वपति ।

नम्यन्त्याभेषिकवत्करण इति भरद्वाजः । तत्राऽऽदित्यमेव चरुमिन्मुक्तम् । अतोऽदितिर्देवता । तथा सप्तदश सामिधेयः । इशाभामः सर्वोऽपि ब्रह्मण एव । चतुर्धाकरणेऽपिदं ब्रह्मण इत्येव । सर्वोऽपि भागा ब्रह्मण एवेति पूर्ववदित्यापस्तम्बः । प्रत्येत्येतिवचनात्स्वम्बकाः क्रमिष्टिरियम् । संतिष्ठन्ते स्वम्बकाः ।

श्वोभृते पौर्णमासेनेष्ट्रोदवसायानुदवसाय
चा प्रसूता देवेन सविधेत्युन्दन्ति । यो
अस्याः पृथिव्यास्त्वाचि निर्वर्तयत्योषधी-
रभिराशान ओजसा बहणो धीतिभिः
सहेन्द्रो मरुद्भिः सस्त्रिभिः सहामिस्तिग्मेन
शोचिषेति निर्वर्तनं वापनं यथा पुरस्तात् ॥ १६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

गतार्थम् ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रेऽष्टमप्रश्ने महादेवकृतायां प्रयोगवैज-
यन्त्यां पञ्चमप्रश्ने त्रयम्बकाः पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमप्रश्ने षडः पटलः ।

सतो ऋहे इयहे चतुरद्वैऽर्धमासे मास ऋतौ
अनुर्षु वा मासेषु गुनासीरीयेण यजते तस्य
वैश्वदेवेन कल्पो क्यारुयातः पञ्च संचराणि
निरुप्येन्द्राशं द्वादशकपालं निर्वपति वैश्वदेवं
चरुमिन्द्राय गुनासीराय पुरोडाशं द्वादशक-
पालं वायव्यं पयः सौर्यमेककपालं वायव्या-
वशागुः मतिधुग्नेन्द्राय गुनासीराय पुरो-
डाशं द्वादशकपालमुत्तममेके समामनन्ति ।

अहाशनीते पर्वणि प्रथोयो वचनाच्छुनासीरोपलक्षितत्वाच्छुनासीरीयं कर्म, उत्तर-
वेदेरभावाद्द्वैश्वदेवेनेत्युक्तम् । गतार्थम् । वायव्यपयसः स्थाने वायव्या यवागुः प्रति-

धूम्या पयोर्धे पूर्वेषुः शाखाहरणादि सायं वत्सानपाकरोति उपवेशं शाखापवित्रं च ।
 प्रातर्दोहस्याऽऽवृता काले प्रातर्दोहं दोहयति । तथैवोक्तमापस्तम्बभरद्वाजाश्व्याम् ।
 सानाः यवदनुमन्मणमेककपालस्याऽऽग्नेयवत् । यवागूश्वरुकरूपेन । प्रतिघृधारोष्णं पयः-
 तत्रैव रुडिळिङ्गं च । गौर्धा प्रतिघृक्तस्यै शूनमिति प्रसिद्धिः । तस्यामेव शृतं पक्वमि-
 र्ययर्थः श्रुतेः । प्रतिघृषाः प्रातःसवने, एतदस्मै शृतं कुरुतेति लिङ्गम् । तथा भरद्वा-
 जोऽपि प्रतिघृमिति वृग्धमाश्रयाद् इति । यावागूर्का प्रतिघृषा तदपि यामव्यमेक-
 तस्यापि द्रोहधर्मण कुग्धा न संशालनम् । आसाक्षैवावराय याम इति सर्वं कात्यायनेन
 पूर्वपक्षमिद्वान्ताभ्यां साधितं ज्ञेयम् । तथा सौर्यस्योत्तमस्थान इन्द्रापेत्याद्युक्तः
 पुरेऽशः शाखान्तरीयः । एवं च सर्वेष्वपि पक्षेषु दश हर्षाणि ।

सत्सर्पोऽरुपद्मस्वत्यायः स्वेत्युच्यते मासनाञ्जैककपालमभिजुहोति ।
 एकमेव नामेष्टमापस्तम्बस्यापि तथैव ।

अनुवत्सरीप्याः स्वस्तिमाशास्ते दिव्यं भ्रमाऽऽज्ञास्त्र इति
 सूक्तवाकस्याऽऽशीष्णु होताऽनुवर्तयति वत्सरीणामिति वा ।
 गतार्थम् ।

अपरपक्षे समस्यन्स्वकाले पौर्णमास्ये(सेने)द्वोदशसायानुद-
 वसाय वा प्रसूता देवेन सविभ्रेत्कुन्दन्त्येकं मासमुदसृ-
 जत्परमेष्ठी प्रजाभवस्तेनाऽऽश्वो मह आबहदमृतं मरुर्वा-
 श्व्यः प्रजामनु प्रजयस्ते तद् ते पर्यामृतं येन मासा
 अर्धमासा ऋतवः परिषत्सरा येन ते ते प्रजापत ईजा-
 नस्य न्यवर्तयन्तेनाइमस्य ब्रह्मणा निवर्तयामि जीवसेऽग्नि-
 स्तिग्मेन शोचिषेति निवर्तनं चापनं यथा पुरस्तात् ॥१७॥

अपरपक्षे कृष्णपक्षे शुक्लसरीयहर्षाधि समस्येसौर्यजेत्स्वकाल आनावास्येन इतिवेष्टा
 स्वकाले पौर्णमासेनेष्ट्वा तत उदवसायेत्यादिक्रिधिः । कृतं व्याख्यानम् ।

संतिष्ठन्ते चातुर्मास्थानि ।

शुनासीरीवान्तैक संस्था चातुर्मास्थानां सोमादेरकृत्वात् ।

नैनमनीजानः सोमेन फाल्गुनी प्राप्नुयात् ।

एवं यत्रमानं सोमेनानीजानं फाल्गुनी पौर्णमासी न प्राप्नुयात् । फाल्गुन्यां पौर्ण-
 मास्यां सोमेनावश्यमेष्टव्यमित्यर्थः । चतुर्थं वा मासेषु शुनासीरीयेण यजत इत्यर्थं
 पक्षो यदा पुनःप्रयोगं निर्वर्षति तदैव संप्रवति नान्यदा तत्रापि फाल्गुन्याः पूर्वेषु-

श्वतुर्दश्यामेव शुनासीरीयेण यजेत ततः फाल्गुन्यां पुनःप्रयोगश्चातुर्मास्यानां वैश्यां प्रथमोपकमे तस्या अपि फाल्गुनीत्युपकरणे सर्वमेतत्कात्यायनेन स्पष्टीकृतम् । सोमोऽग्निष्टोमः ।

सोमाभावे पशुना ।

अशक्तौ पशुना निरूढकरूपेनानन्तरे पर्वणि ।

पशुभावे पुनःप्रयोगश्चातुर्मास्यानाम् ।

इष्टिरप्युक्ता कात्यायनबौधायनाश्रलायनैः । तदकरणे पुनःप्रयोगः । तान्यकृत्वैव पुनःप्रयोगोऽभ्यास इत्यर्थः । ततोऽपि सोमेन पशुना वा समाप्तिः । इष्टिराग्नेयी फाल्गायनीयानाम् । अन्यैः सर्वनेष्टिरित्युक्तम् । आग्नेयोऽष्टाकपाळ ऐन्द्रास्य एकादश-कपाळो वैश्वदेवो द्वादशकपाळो वैश्वदेवश्चरुर्वा समानतस्या भिन्नतस्या वैका ।

नित्यानि चातुर्मास्यानि उक्त्वाऽन्वान्वाह—

वैश्वदेवेन पशुकामो यजेत यस्मिन्नस्य वसन्ते भूमिष्ठं पयः स्यात् ।

यस्मिन्वसन्ते यजमानस्य गोषु विपुलं दुग्धं भवति तत्रोपक्रमः ।

वैश्वदेवेन पशुकामो यजेत यावत्सहस्रं पशून्प्राप्तुयात् ।

सहस्राण्युप्राप्तिपर्वन्तं वैश्वदेवपर्वणि वैश्वदेवेनैव पर्वणाऽभ्यासः ।

प्राप्ते सहस्रे स्वस्थानैरितरैर्यजते ।

वरुणप्रवासकाल आगते वरुणप्रवासैरेवमितरैः सोमः पशुर्वाऽन्ते ।

शुनासीरीयेण यजेत ग्रामकामः प्रजाकामः पशुकामो वृष्टिका-
मोऽन्नायकामो वा वर्ष्यमुदकमन्ववसाय तत उदकार्यान्कुर्वाणः ।

वर्षामु मधं वर्ष्यमुदकं यत्रास्ति तत्र गत्वा यजेत तस्मादेवोदकादुदकप्रयोजनम् ।

पञ्चसंवत्सरानि व्याख्यास्यामस्तत्र पञ्चहोता वैश्वानरपार्जन्यौ

च फाल्गुन्यां प्रयुज्य द्वावृत् संवत्सरानि तृतीयस्य मासं न

यजेत चैत्र्यां तु प्रयुज्य श्रीवृत् संवत्सरानिष्ठा चतुर्थस्य मासं न

यजेतैवं विहितं यावदाध्यं उपधराध्यं वाऽभ्यस्येदभ्यस्येत् ॥ १८ ॥

इति सत्याषाढविरच्यकेशिसूत्रे पञ्चमप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

पञ्चसंवत्सरानि पञ्च संवत्सराः कालो येषां चातुर्मास्यानाम् । अथ प्रयोगो नित्यानां काम्यानां च फलभूयस्त्वकामनया स्यात् । तन्म्रेकारम्भत्वात् । प्रथम एव प्रयोगे पञ्चहोत्रादि । यदा फाल्गुन्यामुपक्रमस्तदा वाऽऽवृत्त्या द्वावृत् संवत्सरानिष्ठा

चातुर्मास्यानां द्विरावृत्तिः सर्वेषां भवति संवत्सरद्वयेन पुनश्च वैश्वदेवपर्वमात्रं
चातुर्मास्यमध्ये भवति । तत ऊर्ध्वमाषाढमासो भवति तस्मिन्प्राप्ते वरुणप्रघासैर्न यष्टव्यं
तं मासमतिक्रम्य श्रावण्यां वरुणप्रघासैर्यष्टव्यं वैश्यामुपकमे तु संवत्सरत्रयमभ्यस्य
पुनश्चैत्र्या वैश्वदेवेनेष्ट्या श्रावण्यां वरुणप्रघासैरेवं चैत्रमारभ्यर्तुत्रयं भाद्रपदे भवति ततो
मासमतिक्रम्य कार्तिके साकमेधैर्यजेत् । अनेन प्रकारेण पञ्च संवत्सरान्यजति ।
ततोऽपि फलभूतो द्विऋषी पञ्चसंवत्सराणि चातुर्मास्यानि यजेत । तथा च पञ्च दश
पञ्चत्रय वा त्रयः प्रयोगा विकल्पेन भवन्ति । अभ्यासः प्रश्नसमाप्स्यर्थः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रध्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवै-
जयन्त्यां पञ्चममन्त्रे शुनासीरीयः षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रध्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां
पञ्चमश्चातुर्मास्यमन्त्रः ।

अथ षष्ठः प्रश्नः ।

(तत्र प्रथमः पटलः ।)

अग्नेदायुषदिष्टेषु साङ्गकर्मसु कर्तृता ।
होत्रादेः परिमाण्याथाश्वर्योर्याजुषकर्मसु ॥ १ ॥
निरूपिता ब्रह्मणोऽपि हविर्यज्ञेषु तेषु तु ।
प्रधानकर्तृत्वंपत्न्योः फलाप्राप्तिं निवारयन् ॥ २ ॥
संकरणादेव कर्तृत्वमनयोर्मुख्यमादिशन् ।
फलं च सर्वकर्मस्वयैवान्यथ प्रसङ्गतः ॥ ३ ॥
किञ्चिदुक्त्वा हविर्यज्ञयाजमानं सविस्तरम् ।
होत्रादिवेदसंज्ञामिद्विहितेष्वपि कर्मसु ॥ ४ ॥
होत्रादिकर्तृनियमापवादेन निरूप्यते ।
छिन्नाद्वाक्याद्विशेषामिधानाच्छ्रुत्या च बाधने ॥ ५ ॥
सन्ति सामान्यसंज्ञायाः षष्ठे प्रश्ने प्रतिज्ञया ।
अनैतानिककर्माणि सव्यह्याण्यपि चर्त्विजाम् ॥ ६ ॥
साध्यानि तेषु चोत्सर्गात्कर्तृगामि फलं स्थितम् ।
न्वाथवेदग्व्यविज्ञेयं याजमानमितीरितम् ॥ ७ ॥

प्रतिज्ञाकरणं तावदादौ सर्वस्य तन्वते ।

हविर्यज्ञे दर्शपूर्णमासादौ तन्निरूप्यते ॥ ८ ॥

यजमानं व्याख्यास्यामः ।

यद्यपि यज देवपूनासंमतिकरणदानेष्वितिवात्वनुशासनसूत्रेण यजेर्धानोः पूजाद्यर्थस्य ऋतः शतृशानचाविति सूत्रेण छडादेशानन्वयप्रत्ययान्तरस्य इत्युत्पत्त्या यजमानशब्देन देवपूनादिकर्मणः कर्ताऽऽत्मनेपदार्थाच्च फलमोक्ता प्रतीयते तथाऽपि याग(यो)रुद्वय्य चत्विक्साध्वे कर्मणि फलमोक्ता यः स एव प्रतीयते । पूर्वेषु यजःसर्वेष्वपि यजमानशब्दप्रयोगात् । देवपूजाकर्तव्यदर्शनाच्च । तस्माद्दक्षिणार्धे प्रवृत्तासंस्कर्तृके कर्मणि यः फलमोक्ता स एव यजमानशब्दवाच्यः । नच कर्ममात्रफलमोक्तरि दृश्यते प्रयोग उपनयनादिषु सामयाचारिकेष्वपि च फलमोक्तरि प्रयोगाभावात् । तयोः फलमोक्त्रोः कर्म तद्याजमानम् । पत्न्या अपि फलं मोक्तव्येऽऽधानप्रश्ने निरूपितत्वात् । यद्यपि तत्तद्वेदविहितानि वैतानिकानि होतृपेदादिसंज्ञाभिर्होत्रादिवियतकर्तृकाप्येवेति स्थापितं तथाऽपि विशेषप्रमाणैस्तद्वाच्येन दंपत्योरपि कश्चित्कर्तृत्वं प्राप्तं तन्निरूप्यते इत्यर्थः ।

तत्र फलप्रापकं यजमानमात्रानुष्ठेयं प्रमाणमाह—

समस्ते क्रतावर्धं भूयमाणं यजमानः कामयते ।

समस्ते नियतेऽनियते च साङ्गे क्रतौ क्रतुशब्दपुरस्कारेणैविविधिभिर्विहितसंस्कर्तृके कर्मणि । दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज इत्यादिनाऽग्निहोत्रस्य यज्ञकर्तारेष्वप्यनेन दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपश्चिहोत्रेणामक्रतुरूपाणामपि क्रतुशब्देन गौणेनाप्युवात्तानामिह ग्रहणं, ज्योतिष्टोमस्य तु मूर्खत्वेनोपात्तस्य भागविशेष एव सप्तशुके सोमालये क्रतुशब्दो याज्ञिकप्रसिद्धा ऋतो वेदे च वाच्ये सर्वे यज्ञकर्तव्योऽवस्यन्त इत्यादौ ऋतोऽन्यत्र पञ्चमहायज्ञेषु यज्ञसत्रशब्दवद्गौणः । प्रकृते भूयमाणग्रहणे हविर्यज्ञयानमानकर्मविधानं विरुध्येत तस्माद्गौणमुक्तवानां ग्रहणम् । यज्ञं व्याख्यास्याम इत्यत्र विधिलक्षणानि कर्माणि कर्मभिर्निःश्रेयसमित्यादौ च प्रयुक्तयज्ञशब्दकर्मशब्दावपहाय क्रतुशब्दं प्रयुज्जानेनाऽऽचार्येणैवैवसाध्वान्येष्वपि कर्माणि क्रतुशब्देन गृहीतानीति गम्यते । अर्थे ममेवं भूयदित्यर्थेते तदर्थं फलमिति यावत् । क्रतौ प्रयोजनतया साधवत्त्वेन प्रयोजकोऽर्थः । तं क्रतौ साध्वं विधिभ्रूत्येष्टसाधनयोग्यपरया नियतेषु निःश्रेयसल्लिङ्गसहकृतया विश्वनिदादौ स्वर्गं रात्रिसत्रादौ प्रतिष्ठादिकं कामादिपदवद्वाक्यसहकृतया च वायव्यश्चेतमालमेत मृत्तिकाम इत्यादौ भूत्यादिकर्मत्वेनाऽऽवेदितं यजमानः कामयते । नच वर्तमानापदेशादनुवादः कामयेति वाच्यम् । निष्प्रयोजनत्वादानर्थक्यमेव स्यात् । तस्मात्कामयेतेति विधौ प्रयोगोऽप्राप्तत्वात् । नच फलकामनायां विधिरस्ति । कामनेच्छ

सा वस्तुसौन्दर्यज्ञानादेव जायते नतु विविधा । विविहि न फले प्रवर्तकः । अत एव फलाद्ये भावनायास्तु प्रत्ययो न विधायक इत्युक्तं तस्मात्फलासाधने विधिरिति वाच्यम् । तत्र वाचिको यः कामाभिनयोऽप्राप्तः स एव कामयतो विहितोऽतो यजमान एवेत्ययं नियमोऽपि युज्यते । नामानेदगतं फलं तथाऽपि चार्त्विग्नः संकल्पनीयं समाख्याया वाधात् । अत एव यो यक्ष्य इत्युक्त्वैत्यत्राऽऽत्मनेपदं श्रूयते । उक्तत्वेत्यनेन संकल्पस्य वाचिकत्वमुक्तं तदेव प्रथमं यजमानकर्म श्रुत्यैवोक्तं पुरुषरूपप्राप्तं तेन यज्ञे प्रवर्तमानत्वेन यजमानो नरनारक्ययज्ञो यजमानः स्थार्त्तिकतु यक्ष्यमाणः । कृतोऽमेन यज्ञेन यक्ष्य इति कृतवाचिकसंकल्पोऽङ्गप्राप्तवानो येन कृतुना यक्ष्य इति कृतसंकल्पः । तत्र श्रूयमाणं फलमपि कामविषयत्वेनानुशरेदमुक्तकाम इति तद्वाक्यशेषत्वेनान्यथा सिध्यतः फलस्यानन्वये संकल्पवाक्यमसमर्थं स्यात् । यागेन भावयिष्य इत्युक्ते किमित्वाकाङ्क्षा जायते तत्पूरणायामुक्तकाम इति वक्तव्यमित्यर्थः । अत एवान्यफलकर्मणि चार्त्विक्त्वविधानार्थं यजतीति परस्मैपदनिर्देशो नहि प्रयत्नपरिस्पन्दाश्रयत्वात् । यात्रेण मुख्यं कर्तृत्वं संभवति । स्वतन्त्रः कर्तेति पाणिनिस्मरणात्स्वातन्त्र्यं भोक्तृत्वस्य मुख्यं तत्प्रेरितेषु तु स्वातन्त्र्यं गौणं विवक्षितं इक्षयितुं यजतीति परस्मैपदप्रयोगः । सूत्रकृताऽप्युक्तत्वेन होता करोतीत्यादौ परस्मैपदप्रयोगेणान्यमोरितत्वं दर्शितं, नहि परार्थफले कर्मणि परेणाप्रवर्तितः प्रवर्तते । नतु स कर्म फलभोक्ता स्यात्प्रधानकर्मणोऽकर्ता यतो नच वैदिके कर्मणि स्वातन्त्र्यमात्रेण कर्तृता । तथा च त्रैविधिः पूर्वपक्षसिद्धान्तावाह शास्त्रकर्म प्रयोक्तारि तल्लक्षणत्वादिति सूत्रेण । सर्वं कर्म फलभोक्तृत्वं कर्तव्यमिति प्रा(त्यभिधा)य राद्धान्तितम्—उत्तमं वा प्रधानं स्वादिति । सर्वस्य साङ्गस्य कर्मणो हि ऋत्विक्त्वाध्वर्यवेऽपि वागमात्रप्रधानं तत्पत्त्या कर्तव्यमेतावता तत्फलप्राप्तिः । अत एव कात्यायनः—प्रधानस्वामी फलमागादिति । तेनापि द्रव्यदेवतात्यागो घाय इत्युक्तम् । तस्मात्प्रधानमात्रकर्तृत्वेन कर्मफलं तस्येति युक्तम् । भवत्यक्षे तु त्यागप्रधानता प्रथमपटले निराकृता । प्रधानं वागो होतुकृतको होमोऽध्वर्युकर्तृक इति होतुकर्तृक इति स्थितं स्वातन्त्र्यमात्रेण कर्तुः कर्मफलं स्वादिति चेत् । उच्यते—यः प्रधानस्य कर्ता सोऽङ्गानामिति परिभाषितत्वाच्चागस्य प्रधानस्य यजमानकर्तृकत्वे तु यजमानकर्तृकत्वमङ्गानामपि स्यादिति समाख्याभिर्निरिक्त्वैतानाऽपि स्यात् । अतो न प्रधानकर्ता यजमान इष्टः सूत्रकृता । तस्मादन्यतोऽप्रवृत्तः फलाय संकल्पेन प्रवृत्त एव स्वतन्त्रः कर्ताऽन्यो नेति सूत्रतात्पर्यम् । नचान्येन कृतस्यान्यः फलभोक्ताऽतिप्रसङ्गापत्तेरिति वाच्यम् । यथा यजमानेन त्यागे कृते प्रधाने यजमानपत्त्या अपि फलम् । तत्केन हेतुना संकल्पेनेति वाच्यम् । तत्राऽऽपस्तम्बसमाधिरिति समः समाधिभिधिः । यथाऽङ्गेषु कर्तुरन्यस्मिन्नपि यजमानेऽपूर्वमुत्पद्यते तद्वत्प्रधानं पूर्वमपि संकल्पकर्तार्येव स्यात्फलं चेति नातिप्रसङ्गः ।

यथा लोके राजादिः संकल्पमात्रेण राज्यं भुङ्क्ते प्रेरितै राज्यग्रहणाय प्रधानादिभिः कृत-
ग्रहणमपि विहितेष्वपि देवताप्रतिष्ठादिपूर्तेषु प्रतिष्ठाप्रधानेषु त्यागासंभवाद्ब्रह्मपादावपि
तथात्वारसंकल्पमात्रेणैव कृतस्य प्रधानकर्मणो यजमान एवापूर्वमेव तस्य फलं च मय-
तीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । एवं वा सूत्रयोजना—समस्ते साङ्गे कर्मकरी यो यक्ष्य
इत्यनुवादेन वचनाभिनयेन चोच्यतेन यक्ष्य इति संकल्पे यद्यपि फलं तथाऽपि विधि-
षाक्ये क्रतौ श्रूयमाणं यजमान एव कामयतेऽनेन यक्ष्य इति वाक्य इदमनेन फलं कामय
इति वाक्यशेषेण कामयते । तस्माद्यज्ञारम्भ एवानेन कर्मणा यक्ष्ये यावज्जीवमित्यादि
यथासंभवात्कृत्वाऽनेन निःश्रेयसं कामय इत्यादि तत्तत्काममानुसारेण वदेत् । यथोक्त-
मावस्तम्भेनापि कृत्वाद्यौ क्रतुकामं कामयेत यज्ञाङ्गाद्यौ यज्ञाङ्गकाममिति । समस्ते साङ्गेऽपि
क्रतौ साध्यत्वेनेष्टं ध्रावयेदित्युक्तं तच्च यज्ञारम्भे प्रधानफलमङ्गारम्भे चाङ्गफल-
मित्युक्तं भवति ।

ननु नियतेष्वङ्गेषु विधिभ्रूतिमात्रेण न फलं निःश्रेयसं कल्प्यं नापि रात्रिसप्तन्याये-
नाऽऽर्धवादिक् । नापि विश्वमिन्वयायेन स्वर्गफलम् । किंतु नियताङ्गानि प्रधानेन
स्वफलसिद्धयै कर्षभावाकाङ्क्षिगृहीतानि न पृथक्फलाकाङ्क्षाणि तथाऽपि श्रत्या
कामपक्षत्याऽनन्यार्थया च यत्रापि फलमङ्गेष्वनङ्गेषु चास्ति तथापि कामना
कचिदस्तिन्निष्ठाऽपि श्रूयते तत्र किमस्तिनां फलमथवा यजमानस्यैव । यजमानफलेऽपि
संकल्पोऽङ्गैर्वर्जा यजमानस्येति निर्णयार्थमाह—

तथा नित्येषु यज्ञाङ्गेषु यानि तु कामयतिः ध्रावयति ।

तुशाब्देनोत्सर्गभावो न सर्वत्राङ्गेष्वर्धवादैः फलकचना । नाप्यङ्गेषु फलश्रुतिरर्थवाद-
एवेति । किंतु नित्येषु फलनिरपेक्षया विधिभ्रूत्या फलव्यप्रधानाङ्गेषु तथा निय-
तेषु फलाभावेऽपि नियमेनानुष्ठेयेषु यज्ञाङ्गेषु यज्ञफलवत्तया फलवत्सु । ननु
किमर्थं नित्येष्विति यज्ञाङ्गेषु हि नियमेनानुष्ठानं तद्यज्ञाङ्गग्रहणेनैव सिद्ध-
मिति चेत् । न । वैकल्पिकं यज्ञाङ्गमस्ति तथाऽतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति
नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति पाक्षिके षोडशियागे फलार्थतयैव प्रवृत्तिर्नान्यथा यज्ञस्य
तेन विना ह्यवैगुण्यात् । तस्माद्वैगुण्यपरिहारार्थमनुष्ठीयमानं नित्यमित्यर्थः । तेष्वप्यन्य-
तःसिद्धस्य स्थानेष्वपि यानि चार्थरूपाणि स(पु)र्वसूत्रेऽर्थमिति पत्रं न्युत्पन्नमर्थत इति
फलमुक्तं तत्र नपुंसकनिर्देशेन जातिव्यतिथिनोपदिष्टस्याङ्ग(त्र) व्यक्तित्वाधिकेन ननुवच-
नान्तेन नपुंसकाल्लेकेन परामर्शो यानीति । यान्वयर्थमानानि पुरुषेण नित्याङ्गसाध्यानि
कामयतिर्धातुः ध्रावयति अधिधायैव बोधयति तान्येवाङ्गफलानि नान्यानि तान्येव
यजमान एव कामयते सर्वानुषङ्गः । अयमभिप्रायः—यज्ञाङ्गेष्वपि श्रुत्याऽनन्यपरया

बोधितानि फलान्येव न सा श्रुतिरर्थवाद एवानङ्गेष्वपि च किं वक्तव्यं यानि फलं
 विना नानुष्ठेयानि तत्रार्थवाद एवाननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्याद्विधेः । तस्माद्गुणव्यापि
 नार्थवादता किंतु फलार्थतैव । अत्र कामयतिरु(रु)पलक्षणमिच्छाविषयत्व(त्वे)नार्थप्र-
 तिपादकानां शब्दानाम् । बुभुव[नि] तितीर्वत्यनयोः साक्षादेकार्थकत्वात् । इतरार्थसं-
 प्रत्ययस्यापि समानार्थत्वात् । अभिचरत्नामयाठ्यादिशब्दानामनिच्छार्थानामपि विधिषु
 न श्रुत्यावेदितार्थस्यापूर्वस्फेदस्य साध्यस्याऽऽवेदकानामिच्छाविषयत्वं विना साध्यत्वा-
 संभवाद्भवदयमर्थास्तिरेच्छाविषयत्वमपि बोधयतामुपलक्षणम् । तान्यज्ञानरूपफलानि यज-
 नस्य कर्मणां स्वतन्त्रकर्तुरेव । तथाऽप्यध्वर्यादिकामना श्रूयते तथाऽपि नाध्वर्यादयः
 स्वार्थतया साधयितुमीराते शास्त्रफलं च कर्मणां स्वतन्त्रकर्तुरेवेति न्यायात् । नक्षत्रेन
 प्रवर्तितस्य कर्मणः फलमन्यस्य स्यात् । यदप्यन्यस्य प्रयाप्रवर्तनादिषु कर्मसु वृत्तिः
 फलमन्येष्वप्यस्ति तथाऽपि न तद्विधिफलम् । किंतु तदानुपक्रिकं विधिवत्त्वं कर्तुरेवेति
 न व्यभिचारः । तथा च यान्कामयेत यजमानानिति तथा च कामयेत सर्वमायुरियादिति
 यजमानकाम्यमेव फलं नाध्वर्युकाममनिच्छतो यजमानस्य फलं स्यात् । एषभृत्विजामपि
 कचित्स्वकामनाविषयत्वेन स्वफलता इत्यते । तत्रापि यदि यजमान एवानेन कर्मणा
 न ऋत्विजां फलं भूयादिति कामयेत तदैव नान्यदा । तदेतस्मिन् यानीत्यनेन दर्शितम् ।
 तथा च कामयेत प्रमायुकः स्यादित्यादेरपि न फलपरता मानस्वामावात् । अध्वर्युणाऽ-
 निष्टं काम्यमानमपि न यजमानप्रयुक्तेन कर्मणा भवतीत्युक्तम् । यथा यजमानायानिष्टं
 कामयेत तादृगेवेति । तथा न कार्यमित्यर्थवादः । यत्र तु कामनासमानार्थपदैरनौचितं
 तत्काम्यमानमपि नाङ्गफलमित्यपि कामयतिरित्यनेनोक्तम् । श्रावयतीत्यनेन कामादि-
 पदबोधितमपि यद्यभिधया न प्रतिपाद्यते किंश्चनूद्यतेऽभिधायाः पदान्तरेण प्रतिबन्धात् ।
 तत्रापि न फलताऽपि स्वार्थवाद एव । यथा त्रिष्टुभा परिदध्यादिन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रि-
 यकामः खलु वै राजन्यो यजत इति तथा जगत्येत्यपि । अत्र खलुवैपदानां हेतुत्वे-
 नाभिधाप्रतिबन्धादनुवादेनार्थवादतैव । यदि कामयेत ब्रह्मवर्चसमस्त्विति गायत्रिया
 परिदध्यादिति फलपरतैवात्र नार्थवादता । अत्र फलवन्त्यङ्गानि क्रियामातिद्रव्यगुणाः ।
 क्रिया तावत्—भाषानेऽस्ये भगिनेऽष्टाकपालेष्टिः । सा नित्या च काम्या च । तथा
 राका तिनीवाळी पत्नीसंयामभगौ । आतिर्यावत्पाळाशं ब्रह्मवर्चसकामस्य यूपं कुर्यात् ।
 द्रव्यमपि—द्रव्यमग्निहोत्रहोमे पयः । गुणः—यूपे त्रिरस्तिपञ्चारस्तिरसं च । एषां संयो-
 गपृथक्त्वन्माथेन यःगाङ्गता । तथाऽनङ्गान्यपि क्त्वाश्रितानि चतुर्धा कुह्यायः
 पत्नीसंयानेषु । आतिः—यदि कामयेत ब्रह्मवर्चसमस्त्विति गायत्रिया परिदध्या-
 दिति परिधानी[या]यां गायत्रीत्वम् । द्रव्यम्—कांस्यमृन्मये प्रणयनाश्रिते । गुणः—

आधार उच्यते ॥ एतेषां क्रत्वह्मत्वविदकं प्रमाणं नास्ति ॥ यदि मकरणेनाह्मत्वं तदा वाक्यभेदः स्यात्सकृच्छ्रुतस्य वाक्यस्य ॥

उदाहरति—

यथाऽऽधारस्योर्ध्वतायां नीचैस्तायां च ।

ऊर्ध्वमाधारयोस्त्वर्गकामस्य न्यक्षं वृष्टिकामस्येति यथा यजमान एव कामयते तथा यान्कामयेत यजमानान्तमावत्येनामिति व्याहृतिविधाने स्थानविशेषलक्षणो गुणो यजमानकक्षार्थं विधीयमानो यजमानेनैव कामयितव्यः संकल्पेनेत्यर्थः ।

एतत्सूत्रे नियमविधानेन फलितां परिसंरूपां दर्शयति—

अर्थवादा इहरे ।

आधारस्येत्यनुकर्षः । आधारगतगुणविधयर्थादा इतरेऽनन्यथासिद्धया श्रुत्यैवाऽऽवेदितार्थप्रापका विध्युद्देशान्तर्गतास्तेऽतोऽन्ये वाक्ययोषा विध्युद्देशानन्तर्गताः सन्तः पृथगपि वाक्यार्थं प्रतिपाद्यन्तो वाक्यैकवाक्यतां गच्छन्तोऽर्थवादाः स्तवका न फलप्रापका इत्यर्थः । अद्यपीमांसकानामिव वाक्यैकवाक्यताऽर्थवादानामिष्टा सूत्रकृतामवा-
न्तरवाक्यार्थेऽपि प्रामाण्यस्वीकारात्तत्तु(अतु)मैमिनोयानामिव पदैकवाक्यता ।

यथा संततमाप्रारयतीत्यत्र प्रायानामन्नाद्यस्य संतत्या इत्येवमादयोऽर्थवादा आधार-
योस्तथाऽन्येष्वपि नियतेषु यज्ञाङ्गेषु प्रकारान्तरसिद्धा अर्थवादा एवेत्याह—

तथाऽन्येषु यज्ञाङ्गेषु पुरीषधर्तां करोति यज-
यैवेनं पशुभिः पुरीषवन्तं करोति यघ्रुवं भिनोति
सुवर्गस्य लोकस्य मग्नात्या इषे रथोर्जे र्वेति
शास्त्रामाच्छिनत्तीषमेवोर्जे यजमाने दधातीति ।

शास्त्रान्तरीयं वाक्यम् । इतीति नादाप्रकाराणामर्थवादानां पूर्वदक्षितानां ग्रहणार्थम् ।

द्रव्यप्रकल्पनं यजमानस्य दक्षिणादानं ब्रह्मचर्यं जपाश्च ।

यथाङ्गाहभूतं द्रव्यं सिद्धं नात्यादिना पश्चाद्भक्त्वेन तत्तद्देवविहितमपि नस्विजिभः
सैकरूप्यं तत् । नहि तत्र तत्र वेदे संपादनं विधीयतेऽपि तु सिद्धस्याह्मताऽतो द्रव्यप्र-
कल्पनं पूर्वमर्थसिद्धं तत्तु स्वार्थसिद्ध्यर्थं यजमान एव कुर्यात् । नहि त अन्वित्तो दक्षि-
णाङ्गोनेन प्रवृत्ताः स्वयं व्ययं कर्तुं प्रभवन्ति । अत आन्वयमोद्दिपनुतपद्भ्रमोनाश्चादीनां
संपादनं यान्मानं यजमानः स्वद्रव्यव्ययेन साक्षाद्वाऽन्येन वा संपादयेत् । अत्र यज-
मानग्रहणं पुनः संकल्पे प्रवर्तमानस्य द्रव्यप्रकल्पकत्वं मा मूर्त्तिकतु संकल्पवात्पूर्वमेव
यक्ष्यमाप्स्येति । यजमानपदं द्रव्यप्रकल्पनपदेन न संबद्धमिति पुनरभिप्रेतव्यं संबन्धो

यथा स्वादिति सप्रयोजनं दक्षिणादिप्रयेण संबध्यत उत्तरप्रानुवर्तते च । दक्षिणादानं स्वस्वत्यागरूपं नास्वामिनः संबधति । सामर्थ्यमपि श्रुत्यां बाध्यतेऽनङ्गान्होत्रा इय इत्यादिना । अष्टाङ्गमैधुनत्यागो ऋद्धन्वर्थं तद्यनधानसंस्कार एव समारूपायाः सामर्थ्येन बाधात् । ऋद्धिर्जां हि ऋद्धन्वर्थमावेऽपि कर्तृत्वसंबधत् । तस्माद्दीक्षासंस्कार-वत्स्वामिनः संस्कार इति भवत्यदृष्टार्थः संस्कारो यन्मानस्यैव । अत एव छिन्नेन समारूपाभावे सति योऽस्याऽङ्गनाधारयमानो भवति स एतां रार्षिं ऋद्धन्वर्थं चरतीत्य-ध्वर्वोऽङ्गन्वर्थविधानम् । यत्र कुत्रापि वेदे पठितानां मन्त्राणां जपं परम्या अपि । नक्षत्राणि च धर्मेषु नाहि प्रवसति यजमाने पत्न्या भैविसिकेषु दानेषु स्त्रेयमुपदिशन्तीति तस्याऽपि स्वाभ्यमस्येवेति प्रवसति यजमाने दक्षिणादानं परम्याऽपि कार्यं करो देवः । छिन्द्यप्राणि दद्यादित्यादिना विहितं एकस्मदिनिमित्तं दानमपि दक्षिणाशब्देन प्रदेय-मात्रमहणात् ।

जपानां विधिमर्थसिद्धं दर्शयति—

प्रत्यगाशिषो मन्त्रानकर्मकरणाञ्जयति ।

यजमान इत्यनुवर्तते । मन्त्रप्रयोजुरारमानं प्रतिपाद्यस्वमागच्छन्तीति प्रतीच इष्टमा-र्धनास्ताः प्रतिपाद्यत्वेन येषां मन्त्राणां ते तथा प्रत्यक्षं मन्त्रं स्वादित्यात्मगाभित्त्वम् । आशिष इष्टमाप्तिपार्थनारूपार्थवादा उपलक्षणम् । तान्मन्त्रान्यजमानो जपति । यज-मान एव जपत्येवेति शोभयं नियम्यते । तेन जपलपाचादृष्टार्थं चातुरवर्थं पाणिनिस्मृ-तिन्वायेन सिद्धमसिद्धमितीत्यविहितानां जपार्थतया विधिर्जपतीत्येव कल्पो यजमान-कर्तृकः साक्षादित्यर्थः फलति । प्रत्यक्षमपि विहितानां विनियोगं जपतीति चेत्यनेन नक्षपत्यतो ज्ञायतेऽत्र विधिः कल्प्य इति । अयमाशयः—अद्ययनविधिनोस्पादितानां मन्त्राणां स्वार्थावबोधद्वारा फलवत्कर्मसाधनानां यज्ञकर्मायां मन्त्रा इति परिभाषासूत्रेण सर्वमन्त्राणां यज्ञानुष्ठानार्थत्वमुक्तम् । तत्र येषां विनियोजको विधिर्नास्ति ते केन प्रमाणेन यज्ञकर्मायाः स्युः । अतस्त्वध्यवनविधौ ते सामान्येन विनियुक्ता एव । तेषां विशेषविद्याकाङ्क्षिणां प्रत्यगाशीस्त्वलक्षणछिन्नेन स्वस्यानुपमर्दको जप एव विधेयत्वेन साध्यो चारण्यो नाम्यो योम्भः स्यात् । ननु शेषस्य विनियानमित्यादिमूत्रै-रविनियुक्ता सा विनियोगछिन्नेन वदता दशतयी सामान्यतिरिक्तानामपि मन्त्राणां तूष्णीकेषु प्राकृतेषु यजुरेति सूत्रेण विनियुक्तत्वाकैतेभ्योऽन्ये मन्त्राः सन्ति । येषां जपे विनियोगः कल्प्य इत्युच्यते । अत्राऽऽहाकर्मकरणानिति । कर्मवाक्या-भेदा तस्यां करणत्वेन प्रतीतास्ते कर्मकरणास्ते हि तूष्णीकक्रियामु प्राकृतास्तु

विहितान्त्वेव प्रत्यगाशिषोऽपि मन्त्रसाकाङ्क्षासु लिङ्गेन तत्र क्रियाप्रति-
पादनत्वलक्षणमेव गच्छन्त्येव । प्रत्यगाशीर्लिङ्गं च विधिकरूपकमभिभूय क्षुति-
विधेयक्रियामेव क्रियाप्रतिपादनलिङ्गेनाप्यकरुणात्वाभावात् न संनायेन गच्छन्ति ।
ये स्वकर्मकरणास्तेषां तूष्णीकाः क्रियाः प्रति गमने सामर्थ्यं नास्ति । यद्यपि
तदभावाकाङ्क्षास्तथाऽपि ते न केवलप्रत्यगाशीःपराः क्रियाया अप्रतिपा-
दकाः कथं क्रियामभिधया प्राप्नुवन्ति । नचात्र प्राधान्यविहितत्वमस्ति येन
यथोपदिष्टं प्राधान्यवन्त इति सूत्रेण लक्षणयाऽपि क्रियाप्रतिपादकाः स्युः । तस्मात्तेषा-
मध्ययनविधिभेदेन स्वसाध्यमपविधिकरूपकत्वमेव युक्तम् । महानुच्चारितस्य कर्माङ्ग-
त्वमध्ययनविधिनाऽऽवेदितुं किञ्चकारणेनोत्पन्नस्याभिव्यक्तस्यैव वा, इदानीं दृष्टे चास-
भवति तदुच्चारणेन विधेयेन साक्षादपूर्वमेव वाक्यं संस्कारार्थस्याप्रतीतेः । नच मर्त्यं
जपतीत्यस्ति द्वितीयानिर्दिष्टं संस्कार्यमिति वाच्यम् । मन्त्रस्थान्यत्र विनियुक्त-
विनियोक्यमाणत्वाभावाद्द्वितीयया नेप्सिततमस्यं किन्तु कारकत्वमात्रमवगम्यते षाकर्तारि
येति पाणिनिस्मृतौः । तस्मात् द्रव्यमात्रे चादृष्टमाधेयशब्दापरपर्यायं जनपत्तद्वा-
राऽपूर्वोत्पादकं किन्तु साक्षात्फलभोक्तारि स्वामिन्येवौत्सर्गिकं मन्त्रोच्चारणक्रियायाऽपूर्वं
जन्यते । वैभक्त्यर्थां फलाशासनं मुख्यं फलं स्वामिन्येव स एव मन्त्रमिष्टमिदं भूयादिति
कामयितुं योग्यो नर्त्तिकः । तस्यान्यफलशासने यद्यपि यां कालनाऽऽशिषमृत्विगशासते
तां यजमानस्येति तथाऽपि यजमानफलशासने मन्त्रवाक्ये महामिदं भूयादिति गौणमेव ।
नचाभिधायाधेऽन्पद्विगिगोभक्तं प्रमाणमस्ति । समारुवायास्तु लिङ्गेन बाधान्मुख्यवृत्त्या
भोक्तेशोच्चारणे कर्ता यजमानो यागेन फलं साधयितुं प्रवृत्तः फलापूर्वाभयत्वयो-
ग्यमात्मानं क्षीयत्येव करोत्यपूर्वेण संस्कृतम् । एवं च क्षीयणीयेष्टिवदेव जप-
स्याऽऽरावुपकारकत्वेऽपि यजमानसंस्कारकत्वमुपपद्यते । स्वसंस्कारव्यतिरिक्ते कर्मणि
प्रतिनिधिः प्रवसतो यजमानस्यैवभवत्येति । नपस्य संस्कारकत्वात् तत्र प्रति-
निधिरिति स्वस्यैव प्रवसतो जपो वक्ष्यते । तदेवं ऋपस्याऽऽरावुपकारकत्वे संपा-
दित एवोपपद्यत इति युक्तमुत्पद्यमानः । तस्माद्भवेदादिसमाख्याप्राप्तार्षि-
ष्यभावेन यत्र यत्र मन्त्रपाठस्तत्र तत्र कर्मसमीपे जपः कार्यः । द्रव्यप्रकाशनेन
प्रत्यगाशीःप्रार्थनं यत्र मन्त्रेषु स्यात्तत्र तत्र तत्तद्द्रव्यजन्यं क्रिययोपलक्षिते काले
कर्तव्यस्तत्तत्कर्माङ्गतया । तत्र पाठादुत्कर्षोऽपि मन्त्रेऽवान्तरलिङ्गेनानुज्ञातः पाठात्तस्य
प्रवृत्तत्वात् । ये च क्रियाकरणद्वारा प्रत्यगाशीःपरास्तत्र क्रिया विनाऽऽशीःप्राप्त्याभाना-
त्किञ्चालिङ्गमेव प्रवृत्तं तेन तूष्णीकेषु प्राकृतेषु तत्तद्व्यतिर्कर्मणु प्रत्यक्त्वमारोप्य
गौण्येऽपि वृत्त्या प्रवर्तन्ते । ये प्रत्यगाशिषः श्रुत्वा क्रियायां विनियुक्तान्तेषां लिङ्गं
श्रुत्वा सुतरां बाधितमिति गौण्या वृत्त्या क्रियापरत्वम् । तथाचानपन्यङ्गसामस्विति

वाग्निना वक्ष्यमाणन्यायमूलमाश्रित्योक्तमैकश्रुत्यमपि बाधितमिति जपे वातुः स्वर्धमपि सिद्धमस्याध्वर्युपाठेन ।

एवं च परिभाषिते यजमानकर्तृके जपे सति परिभाषितन्यायेन शब्दान्तरैर्बाधित-
कर्मभेदेऽपि तत्तद्विधिविहितेष्वपि केषुचिज्जपधर्मं यजमानकर्तृकत्वं चातिदिशति—

तद्योपदिश्यमानानुपतिष्ठतेऽनुपपद्यतेऽभि-
पद्यतेऽभिमृशति अपतीति च ।

अपतीति चेत्यन्तेन विधिनातेनोपदिश्यमानानपि प्रत्यगाशीषो मन्त्रास्तत्तदुपदिष्टविशेषे-
णेन विशिष्टकर्मान्तरविनियुक्तानपि तथा जपति यजमान एव । न तु तां क्रियां साधनतया
तत्तद्वैदविहितया तृतीयया श्रुत्या मासमानानाप्युत्थिज्जपं प्रयुज्जते(?) । अत्र वातुःस्वर्ध-
माशीःपरस्वेन यजमानकर्तृकत्वं चातिदिश्यते जपे विहिते यजमानकर्तृकमित्यर्थः । अर्थ-
भावः—यद्यपि चोपतिष्ठत इत्यादिना कर्मभेदोऽस्ति जपे तु प्रयोगभेदस्तथाऽपि न तेन तत्क-
र्मसाधनतया प्रतीयमाना मन्त्राः प्रत्यगाशीःपरत्वं जहति । क्रियामंशभूतां प्रति तृतीयया न
साधनत्वं मुच्यते किंतु प्रत्यगाशीःशासनं प्रत्येव प्राधान्यादशास्त्रद्वारा तेषामङ्गत्वात् ।
उपतिष्ठत इत्यादिना विशिष्टाभिधानेऽपि विशेषणांशानां क्रियारूपाणामपि मन्त्रोच्चार-
णेन सहपाणिनामयोऽयत्वाज मन्त्रसाध्यत्वम् । नहि हस्ताङ्गठिकरणमुपस्थानेऽनुसंधानम-
नुमन्त्रणेऽभिमृशतीवाचनमभिमन्त्रणे हस्तेन स्पर्शनमभिमर्शने मन्त्रान्ते च क्रियते किंतु
पूर्वमारब्धं सहमन्त्रोच्चारणेऽनुवर्तते तत्कथं मन्त्रसाध्यं स्यात् । मन्त्रप्रतिपाद्यत्वाच्च ।
नहि ताः क्रिया मन्त्रवर्णेषु दृश्यन्ते । तस्मान्मन्त्रप्रतिपाद्याशीःप्रतिपादनसाधनत्वेनैव
तृतीयोपपद्यते । अर्थस्तुतिरवान्तरवाक्यार्षोऽर्थं स्तुत्याऽऽदिषामाशासनं महावाक्यार्थः ।
तदेव विधेयं मन्त्रप्रतिपाद्यत्वेन । स्तुतिस्तदङ्गमिति न तेन विरुध्यते तेन चात्र तेषां
संस्कार्यत्वेन द्वितीयेति वाच्यम् । उपस्थाने तावद्वाच्यार्थानां द्वितीयातिदिष्टानामपि
कर्मात्मवेत्तत्वात् । अग्न्यादीनां कर्मसमवेतानामपि न संस्कार्यत्वं वैकल्प्यावृत्तेः । किंच
तेभ्यः कलाशासनप्राप्तये तेषामर्चानामुपस्थानं स्तुतिरेव स्तुतिविषयत्वेन द्वितीया
निर्दिष्टा । अपि च स्तुतिर्हे गुणकीर्तनं गुणिकीर्तनस्तोत्रशस्त्रवत् । उपस्थाने स्तुतिर्त्वं
स्पष्टमेव दृश्यते तेऽग्निमस्तुत्वंस एभ्यः स्तुतो रात्रियाः त्पोऽग्निमस्तौत्स एनश् स्तुत
इत्यादौ चाप्युपस्थानस्य स्तुतिरूपत्वेन स्तुतत्वात् । एतेभ्येवार्थवानेषु स्तुत्या फलप्राप्ति-
मपि दर्शयति पशुभिरार्जते देवाः पशुन्निरुत्त कामाश्च अकुर्वतेति । स एनश् स्तुतः
सुवर्गं लोकमगमयदिति । किंचाऽऽहिताग्नेराशीर्धेदाग्निमुपतिष्ठत इत्यत्रापि चाऽऽशीःप-
रमेवोपस्थानम् । तत्रार्थस्तुतिरङ्गं नतु द्वितीयया गुणी प्रतिपाद्यभूतेन संस्कार्यं
तत्प्रतिपाद्यं च गुणाश्रयत्वेन नतु प्राधान्येन । एवमनुमन्त्रणादिव्यपि स्तुत्यत्वेन
द्वितीया नतु संस्कार्यत्वेनेऽपि सततमत्वात् । किंचकथितं चेति विषयत्वेन

साधनत्वमात्रमाह । किञ्चानुमन्त्रणे द्रव्यं द्वितीयानिर्दिष्टं स्तुतिस्तु तद्देवतानामा-
 शीरर्षा इत्येते तेभ्य एव फलशासनत्—अग्रेरहं देवयन्मयाऽऽमादौ म्यास-
 मित्याहाग्निर्वै देवानामन्नादस्तेनैवान्नाद्यमात्मन्वक्त इति ब्राह्मणे च । पद्यप्यन्नादौ
 द्रव्यस्य संस्कार्ये[त्त्व]मपि संपाद्यते तथाऽपि न तन्मन्त्रप्रकाश्यत्वेनापि अपूर्वक्रिया-
 मंशपूर्तां प्रत्येव स्थाजतु मन्त्रप्रतिपादनं प्रत्यपि । आशोःपरत्वंमहात् । तदप्युक्तैर्नैवा-
 र्थस्य संस्कार्यत्वोपपत्तेः । ननु प्राधान्येन । अत एव प्रवसतो यानमाने जपनदेवोप-
 स्थानादीनामपि स्वसंस्कारकर्मत्वेन तन्मन्त्राः स्वयमेव जपतीति वक्ष्यति । संस्कार्यं
 यदि द्रव्यं स्यात्तदा परार्थानामध्वर्युर्कर्तृ[क]त्वेन प्रतिनिधिः स्यात् । नञ्जेतान्द्वारा-
 रूपकारकाभ्येवोपस्थानादीनि सन्ति न क्रियापराणि स्तुतिकञ्जपरूपाभ्येव । ननु
 कथमत्र विशिष्टो जपो विधेय उपतिष्ठत इत्यादिषु जपत्वाप्रतीतेः । प्रतीतौ च न
 तृतीयानिर्दिष्टमन्त्रमन्त्रः स्यात् । उच्यते—उपान्मन्त्रकरण इति पाणिनिस्त्रेणोपति-
 ष्टत इत्यात्मनेपदं विहितं मन्त्रसाध्यं करणं यस्य तत्कर्म मन्त्रकरणम् । उपपूर्वकस्ति-
 ष्टतिः परिधानवाची मन्त्रोच्चारणं विधेयम् । अर्थप्रतिपादनं तु सामर्थ्यात् । अथवाऽर्थ-
 प्रतिपादनं विधेयमुच्चारणं तु सामर्थ्यादिति न्यायादन्यतरस्यैकस्य विधायकत्वे
 प्राप्ते जप एव सूत्रकारेण विधीयते । प्रायस्यात्पुरुषयत्नसाक्षात्साध्यत्वाच्च । प्रति-
 पादनं न साक्षात्पुरुषव्यापारेण शब्दव्यापारत्वात्सत्येवोच्चारणे साक्षात्पुरुषयत्नसाध्ये
 विधिगोचरे सति पश्चात्प्रतिपादनपरम्परया पुरुषजन्यमर्थात् । अत एव सूत्रकृता संव-
 न्धार्यमेव मन्त्राणामुपदिश्यमानानां द्वितीयया निर्देशः कृतः । तत्र मन्त्रेणोपतिष्ठत
 इत्यत्र तृतीयाऽर्थप्राप्तप्रतिपादनसाधनतानुवादिकेति मत्वा मन्त्रामन्त्रस्य विषयत्वेन साध-
 नत्वं विना याऽऽक्षिप्ता द्वितीयोपदेशे दर्शितोपरि(!) निति । अकथितं चेति सूत्रेणैव
 विहिताऽपि । तथा चाप(!)उत्थायाञ्जलिपुटं कृत्वा मन्त्रं जपन्मन्त्रोऽङ्गावाचका(!)
 स्तुवन्नात्र प्रतिपादयेदिति । मन्त्रेणानुमन्त्रयत इत्यत्रापि द्रव्यमनुसंधाय मन्त्रं जपन्म-
 न्त्रेण द्रव्यदेशताः स्तुवन्नित्यादि समानम् । मन्त्रयतिधातुः स्वाभिप्रायानिष्करणप्रति-
 पादकवचने प्रसिद्ध उपसर्गभेदाद्विशिष्टो वर्तते । अभिमन्त्रयतेऽत्रापि अभिमुखो सूक्त
 द्रव्यं पश्यन्मन्त्रं जपन्मन्त्रेण द्रव्यमेव स्तुवन्नित्यादि समानम् । अभिमृदातीत्यत्रापि
 द्रव्यं मृदात्तमन्त्रमुच्चारयन्मन्त्रार्थं मन्त्रेण स्तुवन्नित्यादि समानम् । सर्वत्र प्रत्यगाशीस्थो
 मुरुषयैव वृत्त्या यजमानस्य जपतेरुपतिष्ठत इत्यादीनां च जपवाचकत्वेऽपि शब्दान्तै-
 र्थभेदात्कर्मभेदो ज्ञेयः । यथा चात्वनुशासनसूत्रेषु यज दाने हु दाने हुवाद्दान
 इत्यादिना समानार्थत्वविधानेऽपि रूढ्याऽर्थभेदादपयर्थत्वेन शब्दान्तैः कर्मभेद एव-
 मत्रापि । तत्र यजत्यादिषु कृतमेव व्याख्यातं प्रथमे परिभाषापटले । तद्दृष्टेवोपतिष्ठत
 इत्यादीनामपीति युक्ततरं सूत्रम् । जपोऽपि भुत्वैवेति सर्वमवदानम् । चकार इति-
 चरणस्य प्रत्येकसंवन्धार्यः ।

यावदुक्तं कर्माणि करोति ।

यजमान एव । उपस्थानादिजपानामङ्गभूतानि कर्माण्यपि यावदुक्तमनतिक्रम्य करोति । प्रत्यगाशीर्मन्त्रैरुत्सर्गेण जपस्त्रीः कर्माणि यावद्विहितान्येव करोति यजमानो ननु यत्र यत्रापि । तथा प्रणीताप्रणयनादीनां याजमाने श्रुतवाच्यमानकर्तृ[को]त्वे प्राप्ते पुनरधीतेन सूत्रं योज्यम् । अस्माभिर्यावत्कर्तव्यं यजमानस्योच्यते तावदेव तेन कार्यं न यजमानकाण्डविहिते सर्वम् । अयमभिप्रायः—प्रणीताप्रणयनादिकमाध्वर्यवेऽपि विधीयते नचोपाश्रयमेकं कर्म कर्तुं शक्यमतोऽध्वर्युणा कृते यजमानकृतमिव भवतीति न याजमानमाधोऽत्यन्तं भवति, यजमानेन कृते तु नाध्वर्युणा कृतमिति सर्वेषाऽऽध्वर्य-
वबाधः स्यात् । प्रणीतादिप्रणयने प्रणीतादिप्रकाशकमन्त्राणां जपेऽपि याजमानस्योप-
पत्तिः । आउवावेक्षणोदिसंस्काराणामुभयकर्तृ[क]त्वं विधानादिसिध्यतीति । ननु तर्हि
यथा भारद्वाजेनोक्तं यत्र क्व चोपतिष्ठतेऽनुमन्त्रयत इति चोदयेद्यजमान एव तत्कर्तृ-
दिति यथोक्तमेवैव वक्तव्यं अपतीत्यध्याहारेण किमर्थमुक्तमिति चेत् । उच्यते—एवमु-
च्यमाने करणमन्त्रैव स्यात् । अस्तु का हानिरिति चेत् । न । आध्वर्यवमेव तदा
स्यात् । ननु वचनाद्याजमानं भवेत् । न । तस्य न्यायमूलत्वावद्यायासंपन्ने याज-
माने न स्यात् । न्यायश्च फलमात्राशासनपरत्वे हि फलापूर्वाधानसामर्थ्यं जपपूर्वेण याज-
माने भवति दीक्षणीये वा यदि करणमन्त्रः स्यात्तदा न तथा । ततस्तु स्यादादिउच्यमपि ।
किंच प्रवसति यजमानेऽध्वर्योरैव स्यात्परार्थेषु तस्य प्रतिनिधित्वाङ्गीकारात् । स्वसं-
स्कारत्वे तु न प्रतिनिधिरिति याजमानमेव । तत्राङ्गमात्रलोपेऽनाज्ञातजपादिविष्णुस्मर-
णादिना समाधिर्भवेत् । प्रधानं च जपस्तु प्रवसताऽपि कार्यः । उपस्थानाद्यै तु
मानसी क्रियाऽङ्गं सा यजमानेनैव कर्तुं शक्येति युक्तमुत्पद्यमानः । जपत्वेन विधाने
चाध्ययनस्वरधर्मताऽपि साध्यते । तथाच पाणिनिनैकश्रुतिद्वारासंभुद्धौ यज्ञकर्मण्यजप-
न्युक्तसामस्वित्स्मरणात् । सूत्रकारेण तु न्यायादेव साधितमध्ययनस्वरधर्मत्वम् । कथम् ।
अधीतिपठत्योरिव जपतेरुच्चारणप्राधान्यात् । यादृशमध्ययन उच्चारणं तादृशेव जपति-
नाऽभिहितम् । करणमन्त्रत्वे तु यावताऽर्थस्मृतिर्जायते तावानेव करणत्वेनोपेक्षितो
विहित एकश्रुत्या चार्थप्रत्यायनानाङ्गं स्वराः । यद्यपि बहुजीह्वी प्रकृत्या पूर्वपदभि-
त्यादिषु स्वरस्याप्यर्थज्ञानेऽङ्गतोक्ता साऽपि पाठावसरेऽर्थनिर्णयार्थमुपायोऽपि नाङ्गम-
तस्तत्रैव निश्चितार्थेन मन्त्रेण क्रिया साध्या । अत एवोक्तं यज्ञकर्मणीति ।
शक्तेषु करणमन्त्रस्याभावेऽप्येकश्रुत्यं वचनत् । शंसतीति विधेदेवतागुणप्रकाश-
कत्वमात्रेण पर्यवसानम् । उक्तं चाकरणमन्त्रत्वम् । अपि वा स्तौतिशंसती

प्रधानकर्मणो स्यातामिति प्रधानकर्मता प्रकाशनमात्रप्राधान्यात्तौच्चारणप्राधान्यात् ।
शास्त्रेषुच्चारणमङ्गमेव करणमन्त्रेष्विव । स्तोत्रेषु साक्षा स्तुवोनेति गीतिषु साधा-
रूपेति नैमिनिकोक्तत्वाद्धाने च स्वरसाध्यमेवेति साक्षा गीत्या संस्कृताभिर्भक्ति-
र्देवतागुणान्प्रकाशयेदिति स्तौतेः पर्यवसानात्करणमन्त्रेषु मन्त्रसाध्यक्रियया स्तोत्रसा-
ख्योरर्थप्रकाशनेन अपे तूच्चारणेनापूर्वोत्तिरिति विशिषामर्थेन प्रकृतिश्रुत्याऽनुगृही-
तेनावगम्यत इति चनुरभ्यम् । सर्पत्रोपस्थानादिवु जपत्वे सत्यपि चासाधारण्येन
व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात्प्रागुहीतविशेषेण विशेष्ये मुद्धिरिति चोपसर्गविशिष्टैर्वातु-
भिर्धीशाष्टमेव वाच्यमिति विशिष्टानामेव व्यपदेश उपस्थानमनुमन्त्रणमभिमन्त्रणमभि-
मर्शनमिति केवलेऽपूर्वोत्पादके मन्त्रोच्चारणे तु जप इति व्यपदेशो धारणार्थेऽध्ययन-
मिति ह्यविकल्पणे च मन्त्रपाठ इत्युच्चारणप्रधानता तु सर्वत्र न व्यभिचरतीति
युक्ततरं सूत्रमिति ।

यावदुक्तं पश्याः कर्माणि ब्रह्मचर्यं जपाश्च ।

इत्युच्चारणविशेषेण प्राप्तानि यजमानकर्माणि पश्या नियम्यन्ते । कुतः । यदि
यजमानं कर्म सर्वं तस्याः अपि स्यात्तदा परम्यवेक्षत इत्यनर्थकं स्यादतो ज्ञायते
यावदुक्तमेव तथा कार्यम् । अत्र यावदुक्तमेव कर्माणीति नियमो नतु यावदुक्तं
कर्माण्येवेति न ब्रह्मचर्यनपपरिसंख्येति वक्तुमुक्तं ब्रह्मचर्यं जपाश्चेति । ब्रह्मचर्यं तद्यज-
मानस्य ब्रह्मचर्येणार्पात्तस्या अपि सिद्धमेव तथाऽपि मनोविहारमपि निरुध्या(न्ध्या)-
दिति वक्तुं पुनर्थननम् । पत्नीप्रत्यगाशिषां मन्त्राणां यजमाने च न विनियोग इति
तेषां छिन्नेन जपार्थोऽपमारम्भः । जपशब्देनोपस्थानादिकमपि स्वस्थाः प्रत्यगाशिषां
नियम्यते ।

दर्शपूर्णमासयोर्वाजमानं व्याख्यास्यामः ।

दर्शपूर्णमासादथ एव हविर्यज्ञा उक्तास्तेष्वेव यजमानं व्याखिरुयासितम् । तथाऽपि
पूर्वतनं यजमानं सर्वकर्मसाधारणमिति वक्तुं दर्शपूर्णमासयोरित्युक्तम् । पूर्वतनं
प्रसङ्गेन सर्वार्थमित्यर्थः । दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यास्याम इत्येतानता सिद्धे यजमान-
ग्रहणं दर्शपूर्णमासशब्देन कालग्रहणं मा भूदिति । तेन यजमानं विधीयमानं न काल-
मात्रे विधीयतेऽपि तु यजमानस्य सकल्पस्य सर्वाङ्गपूर्वमावित्तेनाभिधानाद्यष्टं
प्रवृत्तस्यैव तदङ्गतया कार्यं नतु दैवात्कर्तुमशक्तेन दर्शपूर्णमासौ विच्छिन्नौ(१) नष्टाभि-
नाऽपि वा कार्यम् । उत्तरसूत्रे यजमानग्रहणं पश्या व्युदासार्थम् ।

पर्वणि यजमानः केकामभूणि जपयते ।

प्रथम एव पर्वणि यथा स्यादित्येवमर्थं पुनः पर्वणोति चैकवचनं च प्रथमपर्वत-
रुक्त उपयत्राधिकारीत्युभयप्रयोगसाध्यत्वाद्पूर्वस्य । अत एव वैज्ञानसः—पूर्वस्मिन्पर्वणि

पौर्णमासेन यस्य इत्युक्त्वा केशहमश्रूणि वापयित्वापवसति । दर्शेन एव इत्युक्तो-
पवसतीति । संकल्पानन्तरं पौर्णमास्यामेव वपनमिष्टं तदङ्गत्वेन । केषितु वापत्पर्यन्तं
प्रयोगसमाप्तिस्तावद्दपनस्य काळ इति ज्ञापयितुं पूर्वग्रहणमित्याहुः । केशाञ्छिरोगतान्-
न्मुलगतानि हमश्रूणि नापितेन वापयते । अत्र केशशब्दप्राथम्यमजन्तत्वेन ननु
ऋमार्थम् । ऋमस्तु हमश्रूप्यग्रे वापयतेऽधोपपक्षावथ केशानथ नत्वानि सस्यस्य हस्तस्य
कनिष्ठादि ततो दक्षस्यैव पादयोः ।

पौर्णमास्यां प्रातराशे ज्ञायापती सर्षिर्मिश्रताः ।

पूर्वसूत्रे व्युदस्ता पर्यां पुनर्गृहीता । प्रातराशः प्रातर्भोजनं, प्रथमभोजने रूढोऽयं
शब्दः प्रातराश इति ननु प्रातरेषेति । तेनाध्यर्थेवे य उदित आदित्ये गार्हपत्यादाह-
वनीयमित्यादिनोक्तोऽन्वाधानस्य प्रातःकालो न बाधितः प्रातरन्वाधानस्येष्टत्वात् ।
कालस्वनिघतः । सत्यां क्षुधि भोजननियमः । तत्र सर्षिर्मिश्रता कर्माङ्गत्वेन नियम्यते,
भोजनं चेच्छात एव, तत्रासत्यां क्षुधि कालबाधेऽपि सर्षिर्मिश्रत्वं न बाध्यते वचनादु-
पयोरपि नियमः ।

तत्रैकिकेऽदनीये प्राप्ते परिसंघटे—

यदन्यन्मांसान्मापेभ्यश्च ।

उपयोः परिसंख्यानानिषिद्धं मोक्तव्यम् ।

न मुहितौ स्याताम् ।

माहितृत्तौ भवतः ।

मान्दत्सापाकरणादमावास्यायां कामं मुहितौ स्याताम् ।

पूर्णमासे भोजनकालानियमोऽत्र नियमः ।

पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं तु सामिकः ॥

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं जुषः ॥ इति ।

क्रमेण ततो भोजनं दत्सापाकरणं व्रतं च । अत्रापि सर्षिर्मिश्रताऽनुवर्तते यद्-
भ्यदिति च । अत्र पिण्डभित्तृयज्ञमासिककर्तुरपराह्णे भोजनानन्तरं दत्सापाकरणं
कालापनोक्तम् । अत्रापि पूर्ववदेव । सर्षिवोऽभावे दद्यात् पथसा वेत्वापस्तम्ब-
वैखानसी ।

अग्निं गृह्णामि सुरभमित्यन्वाधीयमानेषु जपति ।

पयाच्छिन्नं देवतारूपेभ्यश्निष्यति शेषः । अहिर्बुध्नियो नियन्त्रित्वित्यन्तान्यथाशि-
ङ्गदन्वाधाने विहितास्तथैव जपति तीर्थेन प्रविश्यामेतोऽऽहवनीयं गतः स्वायतन
उपविष्टः ।

* अत्र पर्यन्तशब्दोऽधिकः ।

इदमहमग्निज्येष्ठेभ्यो वसुभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमीदमह-
मिन्द्रज्येष्ठेभ्यो रुद्रेभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमीदमहं वह-
णज्येष्ठेभ्य आदित्येभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमीत्यन्वाहितेषु ।

नपतीत्यनुषङ्गः ।

बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति वत्सैरमावास्यायाम् ।

बर्हिषा तदाहरणेन सह वस्तापाकरणेन सहैति ज्ञेयम् ।

अशनमग्न्यन्वाधानं व्रतोपासन-

मित्येवमनुपूर्वाण्येके समापनन्ति ।

पौर्णमास्यामनियतकालं प्राप्तं भोजनम् । तत्रेदमुच्यते सत्यां क्षुधि काले भोजनं
सतोऽन्वाधानं न प्रातरेव । ततो व्रतं व्यवशनेनैव बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैतीत्युक्तम् ।
तस्य विकल्पनमग्न्यन्वाधानमनन्तरमेव व्रतोपासनमेकेषामित्यर्थः । ततस्तु श्वे. मूने बर्हि-
षाहरणपक्षेऽप्येव क्रमः ।

अग्न्यन्वाधानमशनं व्रतोपासनमित्येके ।

अनुपूर्वाण्येवेत्यर्थः । अस्तनयतोऽप्येवमेव ।

प्रणीतासु मणीयमानास्थासन्नेषु

हविःषु चैतौ साधारणौ कालौ ।

पर्वद्वयेऽप्येतयोः कालयोर्व्रतोपासनं विकल्पत इत्यर्थः । अथ साधारणग्रहणात्पू-
र्वयोः पक्षयोर्व्यवस्थितो विकल्पः क्रमेण पर्वद्वय इति गम्यते ।

व्रतोपासनमेव दर्शयति—

विष्णुदसीत्यप उपस्पृश्य ।

अत्राग्निहोत्रोक्तेन मयि श्रद्धेत्यन्तेन ।

अपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रम्य

पयस्वतीरोषधय इत्यप आचामति ।

सख्यज्जन्तः । आचामति प्राश्नाति । ततो बहिःशुद्धचर्ममाशमनम् ।

देवा देवेषु पराक्रमध्वं प्रथमा द्वितीयेषु द्विती-

यास्तृतीयेषु त्रिरेकादशा इह याऽवत । इदं

ज्ञकेयं यदिदं करोम्यात्मा करोत्यात्मन इदं

करिष्ये भेषजमिदं मे विश्वभेषजा । अश्वि-

ना प्रावतं शुभमिति देवता उपतिष्ठते ।

अश्विनाश्वदेवता उपतिष्ठते दक्षिणातिक्रान्त एव ।

समुद्रं मनसा ध्यायन्सम्राट्सि व्रतपा असि ।
व्रतानां व्रतपतिरसि व्रतमारभे तत्ते प्रब्रवीमि तच्छ-
केयं तेन शकेयं तेन राध्यासमित्यादित्यमुपतिष्ठते ।

समुद्रध्यानं कुर्यादित्येव । तदुक्तं सूत्रान्तरे व्रतमुपैष्यन्तमुद्रं मनसा ध्यायतीति
सम्राट्सि० वित्यमुपतिष्ठते ।

अथे व्रतपते व्रतं अरिण्यामीति ब्राह्मणोऽग्निमुपतिष्ठते ।

साध्यत्नामित्यन्तः ।

धायो व्रतपत इति वायुमादित्य व्रतपतः
इत्यादित्यं व्रतानां व्रतपत इति व्रतपतिम् ।

अग्निर्वै देवानां व्रतपतिरिति श्रुतेरग्निमुपतिष्ठते । व्रतं अरिण्यामीतिः त्रिष्वप्यनुबङ्गः ॥

एते साधारण्यं ऋतेऽग्नेः ।

अग्नेरुपस्थानमन्त्रं विनाऽन्ये मन्त्राः सञ्चिपैश्यबोर्वाहणस्यापीत्यर्थः ।

यद्यस्तमितः स्यादाहवनीयमेवाऽऽदित्योपस्थानेनोपतिष्ठते ।

विकृत्यनुष्ठानेन देवान्मानुषाद्वा व्रतोपायनं सूर्यास्तत्रे एकात्तदाऽऽदित्योपस्थाने
(न)मन्त्रेणाऽऽहवनीयमेवोपतिष्ठेत तत्राऽऽदित्यस्य प्रविष्टत्वात् ।

पर्वणि यजमानः स्वयमग्निहोत्रं कुहोति ॥ १ ॥

स्वयमेवेति यजमानः प्रारब्धप्रयोग एव पर्वणि अधिकृताधिकारोऽयं पर्वणीति
पुनर्वचनात्सार्धं प्रातश्च नियमः । पर्वणीति ग्रहणमग्निहोत्रस्य प्रातस्यैव पर्वणि नियमार्थं
ननु दर्शपूर्णमासाकृतया याजमानं विधीयत इति दर्शयितुम् ।

यवाग्वाऽपावास्यायां संनयन् ।

स्वयं यजमान इत्यनुवर्तते । द्रव्यं वैकल्पिकं नियम्यते यवाग्वैवेति । संनयन्त्येकं
वक्तव्येऽपावास्याग्रहणं प्रतिपदि संज्ञातः प्रातर्मां सूतत्र नित्येनैव द्रव्येण भरद्वाज
आहास्यामपावास्यायां रात्रिं कुमारा न पयः पिबन्ति यवाग्वाऽस्यैतां रात्रिमग्निहोत्रं
हृत्वेति । अत्र कुमाराणां पयःप्रतिषेधः सान्नाय्ये सर्वगवां दोहनिधिनिमित्तः । अतः
संनयत एव रात्रावपावास्यायां रात्रिं कुमारा न पयः पिबन्ति यवाग्वाऽस्यैतां होमः ।
तत्रापि पर्वणि स्वयमेवातस्तु यवागूहोमो नासंनयतः । तदाह कात्यायनः—यवाग्वाऽ-
ग्निहोत्रहोमः संनयतस्तां रात्रिमिति । ननु पूर्णमास्यां संनयतो यवाग्वा न रात्रौ होमः
स्यादिति चेन्न । गवां सान्नाय्यार्थदोहाद्यत्र यवाग्वाऽग्निहोत्रमिति नियमः । नच प्रात-
रपि स्यादिति । रात्रिं न पयः पिबन्तीति प्रातरग्निहोत्रां विनाऽन्यासां वीहः ।

तस्या उच्छेषणमातश्चनार्थं निदधाति ।

तस्या यवाग्वा यवाऽग्निहोत्रं यस्याश्चतुर्लयनेनाग्निहोत्रं इत तस्या उच्छेषणमग्नि-
होत्रहवणीगतं मक्षणलोपेनाऽऽतश्चनार्थमिति प्रयोजनकथनेनेदमुक्तं नोच्छेषणप्रतिपत्ति-
रियं तेनोच्छेषणनाशे प्रतिनिधिनाऽऽतश्चनमित्युक्तमेव । नचाऽऽतश्चनार्थं यवाग्वा होमः
पुनर्युक्तं आतश्चनार्थं नुदुयादित्यत्रिधानात् । स च स्वविधिप्राप्त एव संनयति यजमा-
नेऽमावास्यायां यवाग्वा नियम्यतेऽत एव तस्या उच्छेषणमनुनिष्पन्नमेवाऽऽतश्चनार्थमि-
त्युक्तम् । तेन यदुक्तं बौधायनेनोच्छेषणार्थं पुनर्होम इति तत्प्रत्युक्तं न्यायशास्त्र-
विरोधात् ।

नानृतं वदति न मास्समश्नाति न

स्त्रियमुपैति *नैसा* रात्रिमश्नाति ।

अनृतवदनस्य प्रतिषेधे सत्येवान्वाहिताग्नेः पुनर्वचनं कर्माङ्गत्वस्वपावनार्थम् । तेन
प्रमादादानृतवदने तदैव प्रायश्चित्तं कृत्वाऽग्निं कर्म कर्तव्यमिति दर्शितम् । न मांसमि-
त्यपि भोजनव्यतिरेकेणापि प्रतिषिध्यते पूर्वं तु प्रातराशे व्यञ्जनस्येन प्राप्तस्य प्रतिषेधः ।
अथ तु पुनरन्योऽपि प्राप्तस्य कलादेरिव । अथवा मांसिकादिकर्तुः श्राद्धाङ्गसशेष-
पक्षणं प्राप्तं तत्रापि मांसव्यतिरिक्तमेव शेषं मक्षयेदिति निषेधसिद्धिः ।

आरण्यस्य सायमश्नाति ।

सायं यद्यश्नाति तदाऽऽरण्यस्याश्नाति । आरण्यपरिसंरूपार्थमिदम् । क्रमप्राप्तेऽपि
सायंभोजने सायंग्रहणं द्वितीयभोजनस्योपलक्षणार्थं तेनैते त्रयो विकल्पा आरण्यशन-
मन्व्यशनमनशनं चेति द्वितीयभोजन एव । देवात्प्रातराशे सायमुत्कृष्टेऽपि नैते
विकल्पा भवन्ति किंतु प्रातराशः पूर्ववदेव भवतीति प्रयोजनम् ।

आवागार्गादा मधुन आमाशातिकदित्येकेषाम् ।

मृगमांसं मधु वर्जयित्वाऽन्यद्द्वारण्यस्याश्नाति । आकवधौ । एकेषां प्राशातिकं च
वर्जयित्वाऽन्यद्द्वारण्यकम् । प्राशातिकं भान्यमवागार्गशीमसदृशमिति भाष्यकारमतिः ।
कोशीभान्यमित्यन्वे ।

आरण्यायोपवसन्नपोऽश्रीयाश्च वा किञ्चन ।

आरण्यायाऽऽरण्यमुपवसन्वर्ज[य]न्नपस्ता अपि नाश्रीयादिति तृतीयः पक्षः ।

उभावग्री उपस्तृणते देवता उपवसन्तु

मे । अहं ग्राम्यानुपवसामि मम गोप-

तये पशूनि परिस्तीर्यमाणेषु जपति ।

परिस्तीर्यमाणेष्वग्निषु सकृन्मन्त्रः । उपस्तीर्यः पूर्वञ्चेति ब्राह्मणे द्वयोर्ग्रहणं क्रमार्थं
प्राधान्यात् ।

आहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा संविशति ।
अगारणपरकस्तत्र विश्रापति सेत इत्यर्थः ।

अमावास्यायां रात्रिं जागर्ति ।

स्पष्टम् ।

अपि वा यथा शकुयात्तथा कुर्पात् ।

स्पष्टम् ।

उपरि त्वेष न शयीत ।

उपरि सद्वादी ।

कामं बोपरि शयीत ।

अत्रापि पूर्वेण विकल्पः ।

व्रतचारी त्वेष स्यात् ।

तस्यैतद्गतं नानुत् वदेन माःस्तमश्रीयान् स्त्रियशुभेयादिति व्रतानि चरेत् ।

शोभते ।

गतम् ।

भूपते भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं

त्वा वृणीमह इति ब्रह्मिष्ठं ब्रह्माणं वृत्वा ।

इतर इति सूत्रान्तरे । ब्रह्म वेदस्तलिष्ठं तदव्यापनार्थविचारपरं च ।

अपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽति-

कस्यापरेण ब्रह्मसदनमुपविशति ।

स्वसदने । गतार्थम् । आहवनीयामिमुक्त इति भरद्वाजादयः । अत्राऽऽसीन एव
कर्माणि करोति ।

आसःस्थानादन्वास्ते ।

विहाराज गच्छतीत्यर्थः । संस्थानपर्यन्तम् । आपस्तम्बादिमिरिष ऊर्ध्वमधमेव
संचर इति लौकिके संचारेऽप्रेणाऽऽहवनीयम् ।

यजमान वाचं यच्छेत्सुच्यमाने

वाचं यच्छत्या हविष्कृतः ।

त्रिष्कलीप्रेवे वाचं विसृजते । व्याख्यातमेतदाश्वर्यवे ।

भूश्च कश्च वाक्चर्च्व गौश्च वदच स्वं च घृश्च तृश्च
पृश्चैकाक्षराः पूर्वशमा निराजो या इदं विभं
भुवनं क्यानश्रुस्ता नो देवीस्तरसा संविदानाः
स्वस्ति यज्ञं नयत प्रजानतीरिति मणीताः

प्रणीयमाना अनुमन्त्रयते ब्रह्मपूताः स्थ को
यो युनक्ति स को युनक्तिवति सद्यमानाः ।

एतदम् ।

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिवति यद् युनक्ति ।

एतद्व्यापद्ये—

सर्वमनुवीक्षते ।

सर्वं विहारमित्यापस्तम्बादयः ।

यजमान हविर्निर्वप्यापीत्युच्यमान ॐ
निर्वपेति प्रत्यादासिः होतारमिह तः
हुष इति हविर्निर्ह्यमाणमनुमन्त्रयते नि-
रुप्तं निर्वपणार्थं वा पात्रम् ॥ २ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठे प्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

निर्ह्यमाणमेकैकमन्यस्तकृत् । अत्र प्रणवस्त्रिमात्रः । ओमस्यादान इति पाणि-
निना द्रुतविधानात् ।

इति हिरण्यकेशिसूत्रक्याख्यायां महादेशकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां
षष्ठे याजमानप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ षष्ठे प्रश्ने द्वितीयः प. लः ।

इदं तस्मै इर्म्यं करोमि यो वो देवाश्चरति
ब्रह्मचर्यम् । मेधावी दिक्षु मनसा तपस्वपन्तर्क-
तश्चरति मानुषीं चितिं वेदिदेशमभिमृशति ।

वेदिस्थलं हस्तेन स्पृशन्नपति । एवं यत्राभिमृशतीति तत्र सर्वत्र ज्ञेयम् । इत
ऊर्ध्वं द्वितीयया कर्मनिर्देशोऽभिमन्त्रयत इत्यनुकर्षणीयं व्यथहितमपि । कुतः । योभ्य-
स्वात् । इदं तस्मा इति प्रत्यसेण पुरोऽवस्थितं निर्दिशत्यत्रैवाभिमृशतीत्युक्तं अनुशि-
स्वप्नेत्यादौ न तथा निर्देशोऽस्ति तस्मान्नाभिमृशतीत्यध्याहारः । यद्वाजादय एषु
विनियोगमभिमन्त्रयत इत्येव पठन्ति । अनुमन्त्रयत इति तु प्रायेणाग्नौ प्रक्षिप्त एव प्रयु-
ज्यते तस्मात्प्रकृतमभिमन्त्रयत इत्येवानुपज्ञनीयम् । परिस्तीर्यमाणोऽप्यित्यत्र नानुपज्ञनी-
यम् । सप्तम्या निर्दिष्टे तु जपतीत्येव ।

चतुःश्लिषण्डा युवतिः सुपेशा घृतमतीका भुवनस्य मध्ये ।
मर्त्युज्यमाना महते सौभगाय यथा धुक्त्र यजमानाय का-
मान् । वेदेन वेदिं बृहतीमविन्दन्सा पृथिव्यां प्रथतां पाधि-
थानि । तस्यां वाहिः प्रथतां साध्वन्तरहिंस्ता णः पृथिवी
हेत्यस्तु । वेदेन वेदिमिति वेदेन वेदिं संमृज्यमानाम् ।

अभिमन्त्रयते । वेदेनेति पठितो मन्त्र आध्वर्यवे ।

यो मा ह्वा मनसा यश्च वाचा यो ब्रह्मणा क-
र्मणा हेष्टि देवाः । यः श्रुतेन हृदयेनेक्यता च तस्ये-
न्द्रवज्रेण शिरस्त्रिच्छिनशीति स्तम्भयजुर्हियमाणम् ।

अभिमन्त्रयते ।

यदुद्दन्तो जिहिंसिम पृथिवीमोषधीरपः । अध्व-
र्यवस्फयकृतस्फ्येनान्तरिक्षं मोरुपाव तस्मात् ।
यदुद्दन्तो जिहिंसिम जीवमस्या वेदिं यकुमा
मनसा देवयन्तः । मा तेन हेह उपगाम भूम्याः
शिवा नो विश्वैर्भुवनेभिरस्तिवति स्फ्येनोत्तमां
स्वचमुद्दन्यमानाम् ।

अभिमन्त्रयते ।

बृहस्पते परिसृहाण वेदिमिति परिग्राहयोः ।

नपति । ब्रह्मणे पठितो देव्यस्त्वित्यन्त एव योग्यत्वात् ।

भूमिर्भूत्वा महिमानं पुषोश्च ततो देवी वर्धयते पयांसि । यज्ञिया
यज्ञं वि च यन्ति श्वं चौषधीराप इह शकरीभ्येति कृताम् ।

अभिमन्त्रयते । कृतां वेदिम् ।

ईहेऽन्यकतूरहमपो देवीरुपद्भुवे दिवा नक्तं च
सकुषीरपस्वरीरिति मोक्षणीरासाद्यमानाः ।

अभिमन्त्रयते ।

आज्यमसीत्याज्ययवेक्षते यथाऽध्वर्युरद्भि-
राज्यमज्येनापः सम्यक्पुनीत सवितुः
पवित्रैः । ता देवीः शकरीः शाकरेणेनं यज्ञ-
यवत संविदाना इत्याज्यमपश्नोत्पूयमानाः ।

सकृदेव । अध्वर्योरन्यमन्त्राख्य आदितोऽधिका विहिताः । ततस्तूमपोः समाना
एवातो याजमाने पश्नानामित्यावर्तते । अन्यथाऽन्तिमाकृतौ विसंवादमुपयोः स्यात् ।
विंशेषु चतुर्थस्य काम्ये सप्तदश कामयित्वेति क्षेपम् ।

पश्चानां स्वा वातानामित्येतेराज्यानि सृष्टमाणान्यग्निश्रेयं बर्हिर्गतः
 पूषिव्या५ स५रोहयन्त ओषधीर्विह्वङ्गणाः । यासां मूलपुत्रवधीः
 स्फुर्येन शिवा नस्ताः सुहवा भवन्स्वित्यन्तर्वेदि बर्हिःरासाद्यमा-
 नम् ॥ १ ॥ सुमनसो यजमानाय सन्त्वोषधीराप इह शक-
 रीक्ष । इष्टिधावापर्जन्य एना विरोहयतु हिरण्यवर्णाः शतव-
 दन्ना अदम्भा इति बर्हिः प्रोक्ष्यमाणमूर्णां सृष्टु मयमान५
 स्योनं देवेभ्यो जुष्टु५ सदानाय बर्हिः । सुवर्गे लोके यजमान५
 हि वेदि यां नाकस्य पृष्ठे परमे व्योमभिति बर्हिः स्तीर्यमाणम् ।

प्रतिवातु मन्त्रावृत्तिः ।

चतुःशित्खण्डा युवतिः सुपेशा घृतमतीका वयुनानि
 वस्ते । सा स्तीर्यमाणा महते सौमगाय सा मे पुष्क
 यजमानाय कामानिति बर्हिषा वेदि५ स्तीर्यमाणाम् ।

वेदिं मध्यमेन वातुना ।

शिवा च मे क्षमा चैभिः स्योना च मे सुवदा चैभ्यूर्जस्वती च मे
 वयस्वती चैभिः सुपचरणा च मे स्वधिचरणा चैधीपपूर्जे मे पिन्वस्व
 ब्रह्मतेजो मे पिन्वस्व क्षत्रमोजो मे पिन्वस्व विश्वं पुष्टिं मे पिन्व-
 स्वाऽऽयुरन्नायं मे पिन्वस्व प्रजां पशून्मे पिन्वस्वेति स्तीर्णाम् ।

अग्निमन्त्रयते । वेदिं पूर्वेष्वनुषङ्गः । परेष्वग्निमन्त्रयत इत्येव ।

अस्मिन्पङ्क जपभूय इष्टु मे विश्वोभाय परिधी-
 न्दधामि । यतां यकणो धरीयानभिर्देवा५सि
 निरितो नुदाता इति परिधीन्परिधीयमानात् ।

परिधीन्दधामीति बहुवचनेन संसृष्टद्रव्यत्वाच्च सकृदेव सर्वानुमन्त्रणम् । तथैवोक्तं
 परब्रह्मणेन सर्वानिति । वैखानसेनाऽऽवृत्तिरुक्ता यं(?)न्यायेन । अतः सूत्रकृता
 प्रथमत एव विनियोगमभिप्राय ततो ध्रुवोऽसीत्पुक्तं, तस्मात्प्रत्येकमावृत्तिर्बहुवचनमिते-
 रापेक्षं प्रत्येकमेव परिधीयमानत्वात् ।

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽह५ सजातेषु भूयासमिति च ।

प्रतिमन्त्रमेकैकम् । तथैवोक्तमापस्तम्बपरब्रह्मणाभ्याम् ।

युनग्निं स्थां यन्मे अग्र इति द्वाभ्यामग्निं परिधीयमानम् ।

तृतीयपरिधेः पूर्वमेव सूर्यस्त्वेत्यनेनापि परिधानस्यैव करिष्यमाणत्वात्तस्मात्ता पूर्वं
 युक्तम् ।

तेजिष्ठा ते सपत्ना वा च रोचना मृत्योपन्तीस्त-
नुचो यास्ते अग्ने ताभिर्बर्मापिभितो ऋषयस्व मा
स्था दमन्यातुषामाः पिशाचा इति परिहितम् ।

परिहितमिति वा पाठः । परिहितं व्याकरणासिद्धम् । परिहितं छान्दसम् ।

विच्छिन्नमि विधृतीभ्याः सपत्नान्जातान्भ्रातृव्यान्वे च
जनिष्यमाणाः । विशो यन्त्राभ्यां विधमाभ्येनानहः स्वा-
नामुत्तमोऽस्तानि देवाः । विशो यन्त्रे नुदमाने अरातिं
विश्वं पाप्मानममतिं दुर्मरायुम् । सीदन्ती देवी सुकृतस्य
लोके धृती स्थो विधृती स्वधृती माणान्मपि धारयते
मर्जा मपि धारयते पशून्मपि धारयतमिति विधृती
साद्यमाने ॥ ४ ॥ अयं मस्तर उभयस्य धर्मा धर्मा
मयाजानामुतानूयाजानाम् । स दाधार सभिषो विश्वरूपास्त-
स्मिन्सुचो अध्यासादयामीति विधृत्योः मस्तरः साद्यमानम् ।

इत ऊर्ध्वं स्थाळीमित्यर्त्नं साधमानां साधमानमिति यथायोगं ज्ञेयम् ।

आरोह पयो जुहु देववानान्यमर्षयः प्रथमआ ये पुराणाः ।
द्विरण्यपसाजिरासंभृताङ्गो बहासि मा सुकृता यत्र लोकाः ।
जुहुरसि घृताची गायत्रिषात्री कविभिर्जुषाणा । अन्वयमाना
यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती यज्ञं नयास्युपदेवानामेवेन शर्मणा
दैव्येनेति जुहुमवाहं वाप उपभृता सपत्नाज्जातान्भ्रातृव्यान्वे च
जनिष्यमाणाः । दोहै यज्ञः सुदुषामिध धेनुमहमुत्तरो भूवासम-
धरे मत्सपत्नाः । सुधृदस्युपभृद्वृताची त्रैलुभेन छन्दसा विश्व-
वेदः । अन्वयमाना यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती यज्ञं नयास्युपदेवा
नैन्द्रेण शर्मणा दैव्येनेत्सुपभृतं यो मा वाचा मनसा दुर्मरासुर्दारा-
सीयादभिदासदमे । इदमस्य वित्तमधरं भुवाया अहमुत्तरो भूवा-
समधरे मत्सपत्नाः । भुवाऽसि धरणी धनस्य पूर्णा जागतेन
छन्दसा विश्ववेदः । अन्वयमाना यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती यज्ञं
नयास्युपदेवानैश्वदेवेन शर्मणा दैव्येनेति भुवाः स्वानो मे
सीद सुषदः पृथिव्यां प्रथमि मजया पशुभिः सुदमे लोके दिधि
सीद पृथिव्यामन्तरिक्षेऽहमुत्तरो भूवासमधरे मत्सपत्नाः । अपः
सुवो अभिजिहति होमान्छतस्ररः छन्दसाऽऽनुधुभेन । सर्वा
यज्ञस्य समनकु विष्ठा बार्हस्पत्येन शर्मणा दैव्येनेति सुवधियः

स्थाली घृतस्य पूर्णा छिन्नपयाः क्षतधार उत्सः । पारुतेन शर्षणा
 दैव्येनेत्याज्यस्थालीम् ॥ ५ ॥ यज्ञोऽसि सर्वतः श्रितः सर्वतो
 मां भूर्तं भविष्यच्छ्रपता* शतं मे सन्त्वाशिषः सहस्रं मे सन्तु
 सूनुता इरावतीः पशुमतीरित्याग्नेयं प्रजापतिरसि सर्वतः श्रितः
 सर्वतो मां भूर्तं भविष्यच्छ्रपता* शतं मे सन्त्वाशिषः
 सहस्रं मे सन्तु सूनुता इरावतीः पशुमतीरित्यग्नीषोमीयं यो
 नः कर्नीय इह कामयाता अस्मिभ्यङ्गे यजमानाय मह्यम् । अप
 तमिन्द्राग्नी भुवनां नुदे तामई प्रजां वीरवर्तां विदेयेत्यैन्द्राग्रम् ।
 आसन्नमिति त्रिषु क्षेयम् । सांनाय्य आसाद्यमान इति विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्ट इति सांनाय्य आसाद्यमाने ।

जपति ।

इदपिन्द्रियममृतं वीर्यमनेनेन्द्राय पशवोऽचिकित्सन् । तेन
 देवा अवतोपमाविदेवमूर्धं यज्ञः सह भोजः सनेय* मृतं
 मयि भयतामिति शृतं यत्पृथिवीमचरत्तत्रविष्टं येनासि-
 ष्छलभिन्द्रे प्रजापतिः । इदं तच्छुक्रं मधु वाजिनीवद्येनो-
 परिह्लादधि नोन्महेन्द्रं दधि मां भिनोत्विति दधि ।

एतदन्तमभिमन्त्रयते ।

अर्थ यज्ञः समसद्विष्मानृचा साक्षा यजुषा
 देवताभिः । तेन लोकान्सूर्यवतो जयेनेन्द्रस्य सरूप-
 ममृतत्वमस्त्वामिति सस्त्वान्यभिमृशति ॥ ६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

सस्त्वजानीति बहुवचनेन सर्वाणि गृह्यन्ते । तथैवोक्तमापस्तम्बनरद्वाभाष्यामपि
 सर्वाणि हवी*शीति । प्रधानाङ्कार्यानि गृह्यन्ते । सस्त्वजानीति समुपसर्गस्थ ग्रहणं श्रुत्य-
 नुविधानेन । नतु संसादयतीति विधिना कानिचित्सादितानि सन्ति किंतु सादयत्या-
 सादयतीति । अथवा समुदाधापन्नानि सन्ति सजानीति सामान्यमुपयेष्यस्तीति
 युक्तम् । तथाषाऽऽज्यसमुदाय एक इतरसमुदाय एक इति प्रत्येकं मन्त्रावृत्तिः ।
 अभिमृशति सकृत्तत्त्वयैवान्यं संसजानीतिप्रयोगसामर्थ्यात् ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रम्पारुषार्या महादेवकृतार्यां प्रयोगवैजयन्त्यां
 षष्ठे वाजमानप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ षष्ठप्रश्ने तृतीयः पठनः ।

विहृष्यस्याष्टाभिः पौर्णमास्यां हवींश्च
ज्यासमान्यभिषृणति चतुर्होत्रा च ।

ममाग्ने वर्ष इत्यनुषाकस्याऽऽदितोऽष्टाभिर्ऋग्भिर्मा नो रीरिषो मा परादा इत्यः
न्ताभिः । ॥

(+ पञ्चहोत्रैवामावास्यायामङ्गिरसो माऽस्य यज्ञस्य
प्रातरनुवाकैरदन्तिवस्यनृष्यमानासु सामिधेनीषु जपति
दशहोतारं पुरस्तात्सामिधेनीनामुपरिष्ठाद्वा व्याचक्षीत
समिद्धो अमिराहुतः स्वाहाकृतः पिपर्तु नः । स्वगादे-
वेभ्य इदं नम इति समिद्धमग्निमुच्छृण्वो अन्न इति च
मनोऽसि प्राजापत्यमिति क्षुवाधारमनुमन्त्रयते प्राणसीति
क्षुष्यं देवाः पितरो देवा योऽहमस्मि स सन्वजे
यस्यास्मि न तपन्तरेमि स्वं य इष्टं स्वं दत्तं स्वं पूर्वं
स्वं आन्तं स्वं हुतं तस्य मेऽग्निरुपद्रहा वायुर्कपभो-
ताऽऽदित्योऽनुख्याता धौः पिता पृथिवी माता प्रजा-
पतिर्धनुषं एवास्मि स सन्वजे यस्यास्मि न तपन्तरे-
भीति होतृमन्त्रेऽध्वर्युमन्त्रे च जपति मां देवेष्वाश्राव-
याऽऽयुषे पर्वस इत्यध्वर्युमन्त्रे वैश्वेधिकं चतुर्होतारं पुर-
स्तात्प्रजाजानामुपरिष्ठाद्वा व्याचक्षीत वसन्तमृत्नां भीणा-
भीत्येतैः प्रयाजानां हुतं हुतमनुमन्त्रयतेऽग्निश्चक्षुष्मा-
स्तस्याहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासमित्यग्नेयस्याऽऽ-
ज्यभागस्य सोमश्चक्षुष्मास्तस्याहं देवयज्यया चक्षु-
ष्मान्भूयासमिति सौम्यस्याग्नीषोमयोरहमिति सप्तस्ता-
नुमन्त्रणमेके समायनन्ति पञ्चहोतारं पुरस्ताद्वि-
षामवदानानामुपरिष्ठाद्वा व्याचक्षीताग्नेरहं देवयज्ययाऽ-
न्नादो भूयासमित्याग्नेयस्य दन्धिरसीत्युपाश्रुयाजस्या-
ग्नीषोमयोरहमित्यग्नीषोमीयस्येन्द्राग्नीयोरहमित्येन्द्राग्नस्ये-
न्द्रस्याहमित्येन्द्रस्य महेन्द्रस्याहमिति माहेन्द्रस्याग्नेः

* अथ सध्वंटीकापुरतकेषु अत्रत्यमेकं वर्षं शुद्धितानित्येवोपलक्ष्यम् । + अनुविह्वान्तर्गतं टीकापु-
स्तकेषु शारित ।

स्विष्टकृतोऽहमिति स्विष्टकृतोऽग्निर्वा दुरिष्ठात्पात्विति च
 मुरूपवर्षवर्ण एहीतीदामाहियमाणं प्रतीक्षते ॥ ७ ॥
 इह एकदित एहि भूयस्येहि श्रेयस्येहि वसीयस्येहि
 चित्त एहि दधिष एहीत्युपाशुपहये सप्त देवगवीर्ज-
 पति चिदसि मनासि वस्वी रन्ती रमतिः सूनरी सूनृ-
 तेत्युषैरुपहये सप्त मनुष्यगवीर्जपति विश्वा त्वं भूताऽनु-
 प्राणिहि विश्वा त्वा भूताऽनुमाणन्तु भूरस्यागुरसीष्टि-
 रसि सुरूपवर्षवर्ण एहीमान्मद्रान्दुर्या* अभ्येहि मामनु-
 म्रतान्यु ङीर्षाणि मृद्वु* सा नः मियासु मनुषिः मिया
 नः सुहृन्मः मियवती मघोनी जुष्ट एहि रभ्त एहि रमत
 एहि सूतृत् एहि सुहवाम एहि सह रायस्योषेण देवीर्द-
 भैरभि मा निवर्तध्व* स्योना स्योनेन धृतेन मा समुक्षत
 नम एतुपदं धियसृषिर्भक्षा एहदौ समुद्रावुदश्चभिव
 कुचाभाग्रे विमस्य तिष्ठति वृक्षेभिर्देक्षभिर्दिशभिर्यु-
 षैरुपहये वायविडा ते मातेति होतारपीक्षमाणो वायुं
 मनसा ध्यायेदुपहृतोऽयं यजमान इत्युच्यमान उपहृतः
 यजमानसानीति जपत्यस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधास्विति
 चेदाया अहं देवयज्यया पुष्टिमान्पशुमान्भूयःसमिडे भार्ग
 जुवस्थ नो जिन्व ना जिन्वार्हतस्तस्यास्ते भक्षिवाणः
 स्याम सर्वास्मानः सर्वगणाः । इहा धेनुः सह-
 वस्ता न आगावूर्जं दुहाना पयसा मपीना । सा
 नो अग्नेन हविषोत नोभिरिडा जिन्वतां पय-
 साऽभ्यस्मानित्युपहृतामिडां व्याख्याता मार्जनी ।)

मनो ज्योतिरिति मार्जनीमक् ।

अथ पिन्वस्व ददतो मे मा क्षायि कुर्वतो मे मोषदस-
 दिशां क्रृत्तिरसि दिशो मे कल्पन्तां कल्पन्तां मे दिशो
 देवीश्च यानुषीश्चाहोरात्रे मे कपेतामर्धमासा मे कल्पन्तां
 मासा मे कल्पन्तामृतवो मे कल्पन्ता* संवत्सरो
 मे कल्पतां क्रृत्तिरसि कल्पतां म आशानां स्वाऽऽ-
 शापाकेभ्यश्चतुर्भ्यो अपृतेभ्य इदं भूतस्याध्यक्षेभ्यो
 विधेय हविषा वयमिति प्रतिदिशं व्यूहति
 भजतां भार्गी भार्गं सा भार्गोभक्तनिरभार्गं भजा-

मोऽपरिपन्वोषधीर्जिन्व द्विपात्पाहि चतुष्पाद्व दिवो वृष्टि-
मेरय ब्राह्मणानामिदं हविः सोम्यानां सोमपीथिर्ना
निर्भक्तो ब्राह्मणो नेहाब्राह्मणस्यास्तीति च ॥ ८ ॥

अत्रापि जपति व्यु(ज्यु)होति होयम् । अथवा विमञ्चोहति अभिमृशन्जपति ।
अन्यथा प्रत्येकं मन्त्रयोर्विनियोगः कथं स्वात्महि व्यूहस्य पुनर्ध्यहनम् । अतः प्रत्येकं
मन्त्रस्यैवं जपादृष्टं नान्यत् । एवं पूर्वमपीति चेति सर्वत्र तेन न सर्वैरेतदन्तैश्चतुर्धा-
करणानि पूर्वादिदिक्क्रमेण प्रतिदिशं सारयति । किं तु व्यु (ज्यु)ह्य स्पृशन्सकृन्मन्त्रं
जपतीत्यर्थः ।

इदं ब्राह्मण इदं होतुरिदमभ्यर्षोऽरिदमग्नीष इति चतुर्धा व्यादिशति ।

चतुर्धाकरणानि पूर्वादिदिक्कृतानि व्यूदान्यभिमृश्य व्यादिशतीति श्रुतेः । अथ-
र्षुणा चतुर्धाकृतानि यजमानेन व्यूदानि स एवाभिमृश्याभिमर्शनपूर्वकं मन्त्राज्जप्ये-
(विस्वे)त्यर्थः । हस्तेनाभिमृश्याऽऽदिशति निर्दिशति तत्तदहस्त्रिक्लंभन्धिरधेन निवेद-
यति । ततस्तु संमन्त्रज्ञानजन्धेन दृष्टेनैव प्रयोजनेन ज्ञानविषयाणां चतुर्धाकरणानां
दृष्टः संस्कारो मन्त्रनिर्दिष्टानि तत्तदहस्त्रिक्लंभन्धेनाज्ञा[ता]नि तैरादातुं शक्यानि ।

आग्नीध्रमथमान्वादेशानेके समामनन्ति ।

आग्नीध्रः प्रथमो येषु व्यादेशेषु ते तथा । इदमग्नीष इदं ब्राह्मण इति क्रमेणेत्यर्थः ।

इयं स्वाल्पमृतस्य पूर्णा सहस्रभार वरसो अक्षी-
यमाणः । स दाधार पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं च
तेनौदनेनातितराणि मृत्युमित्यन्तर्द्वेषन्वाहार्यमा-
सस्रमभिमृशति प्रजापतेर्भागोऽसीति च ।

प्रथमे विकृतिषु पयार्थमूहो द्वितीये तु नोहः प्रजापतिभागमात्रत्वेन सर्वत्राभिधाने-
संभवात् ।

दक्षिणसदृश्य उपहर्तवा इत्युच्यमाने दक्षिणत एतेस्पृष्टिवजः संभेष्यति ।

अध्वर्युणोच्यमाने । ऋत्विग्ग्रहणान्न शमितुः प्रेषणं दक्षिणामागम्य ।

ब्राह्मणा अयं व ओदन इति दक्षिणतः परिक्रा-
न्तेभ्यस्तं चतुर्धा व्युद्धृत्य ददाति । एषा ते
अग्ने सभिच्छया वर्षस्व चाऽऽ च प्यायस्व । वधिषी-
महि च धवमा च प्यासिषीमहि । चं ते अग्र आहु-

आम्यहं वाक्षिपितश्चरन् । प्रजां च तस्य मूलं च
नीचैर्देवा निवृथत् । अमे यो नो भिदा सति
समानो यश्च निवृथः । इधमस्येव प्रक्षायतो मा त-
स्योच्छेषि किंचन । यो मां द्वेष्टि जातवेदो यं चाहं
द्वेषि यश्च माम् । सर्वास्तानमे संदह याश्चाहं
द्वेषि ये च मामित्यनूपाजसमिधपाधीयमानाम् ।

अभिमन्त्रयत इति शेषः ।

वेदिर्वाहीः गृतं हविरिध्मः परिधयः श्लुचः । आज्यं
यज्ञ रुचो यजुर्वाज्याश्च वषट्काराः सं मे सभ-
स्यो नमन्तामिधमसंनहने हुत इतीधमसंनहने हुते ।

जपति ।

अङ्गिरसो माऽस्य यज्ञस्य प्रातरनुवाकैरशौपुरित्यनूपाजेषु जपति
सप्तहोतारं पुरस्तादनूपाजानामुपरिष्ठाद्वा व्याचक्षीत बर्हिषोऽहं
देवयज्यया प्रजावान्भूयासमित्येतैरनूपाजानां हुतं हुतमनु-
मन्त्रयते वाजस्य मा प्रसवेनेति द्वाभ्यां श्लुचौ व्यूह्यमाने ॥ ९ ॥

अभिमन्त्रयते ।

षसून्देवान्यज्ञेनापिभेयं रुद्रान्देवान्यज्ञेनापिभेयमादित्यान्देवान्य-
ज्ञेनापिभेयमिति परिधीनव्यमानान्समरुक्तां बर्हिर्हविषा घृतेन
समादित्यैर्वसुभिः सं मरुद्भिः । समिन्द्रेण विश्वेभिर्देवेभिरुक्तां
दिव्यं नभो मच्छतु यत्स्वाहेति श्लुधु प्रस्तरमव्यमानमपिभे-
यज्ञो यज्ञमयाद्देवा अरंकृतः सोमः । तं मित्रो वरुणो
अर्यमा रायस्पोषा यजमानं विशान्तिवति प्रस्तरस्य तृणमपाचम् ।

अभिमन्त्रयते ।

अग्नेरहमुज्जितिमहूज्जेपमितिमुक्तवाकेन होता यां यां
देवतामभिध्याहरति तां तां यजमानोऽनुमन्त्रयते ।

तां तां यजमानः सजनुमन्त्रयते । तथाच यावत् इष्टा देवतास्ताः सर्वा अपि
शाखान्तरीयशठेनानुमन्त्रयते । तथाचाऽऽह भाष्यकारः—अग्नेरहमिति । यपालिङ्गं
देवता अनुमन्त्रयत इति छापवेन वक्तव्ये यां यां देवतामभिध्याहरति तां तामिति

पचनं यस्या यस्या अस्ति होतुरभिध्याहरणं तस्यास्तस्या अनुमन्त्रणं यथा स्यादिति ।
तेनोपाशुयान्तस्याऽऽन्यपानां चासत्यपि तैत्तिरीयकपाठे कार्यमनुमन्त्रणम् । पाठः
शाखान्तरीयोऽनुमेयः । केचिदुपाशुयान्ताज्यपानां तद्विकाराणां सवनदेवतानां च न
कुर्वन्ति पाठाभावात् । तेषामाचार्यप्रवचनानर्थक्यं स्यात् । ऐन्द्राग्रस्य निर्वापवदग्नीषोमी-
यस्य परिदानवत्तेषां शाखान्तरे पाठतद्भाव इति भगवतः सत्यावादस्याभिप्रायः ।

यर्हि होता यजमानस्य नाम गृह्णीयात्तर्हि
भूयादेवा अग्मसाक्षिषो दोहकामा इति ।

यर्हि यदा तार्हे तदा अन्नवर्षसं म आगम्यादित्यन्तः ।

सा मे सत्याऽऽशीर्देवेषु भूयान्मन्याग्मन्यतमाज्जुष्टाज्जुष्टतमादरै-
चता मनसा तच्छक्रेयं यज्ञो दिवः* रोहनु यज्ञो दिवं गच्छतु यो
देवयानः पन्थास्तेन यज्ञो देवाः* अप्येतिवत्याशीष्णु जपति ।

आशीष्णु होत्राऽऽपुराशाल इत्यादिवृक्षयमानासु जपति ।

अदो म आगम्यादिति यत्कामयते तस्य नाम गृह्णाति ।

स्वर्गो माऽऽगम्यादित्यादिना यत्कामयते तस्य कामो यज्ञो माऽऽगम्याद्विष्णुप-
क्तिर्माऽऽगम्याद्ब्रह्मज्ञानं माऽऽगम्यादिति यद्रोचते तस्य नामानेन प्रकारेण गृह्णीयात् ।

रोहितेन रवाऽग्निदेवता गमयतिवत्येतैः प्रस्तरमथसृष्टम् ।

आहवनीयेऽथसृष्टमनुमन्त्रयते शिभिः । इतः परमपि द्वितीयानिर्दिष्टं यद्यत्रौ
प्रसिद्धं तर्हि तत्रानुमन्त्रयत इत्यनुपजनीयमन्त्रश्च द्वितीयान्तेऽभिमन्त्रयत इति तथैव
अरद्धानोपदेशात् ।

दिवः स्वीलोऽचततः पृथिव्या अध्युस्थितः । तेनास-
हस्रकाण्डेन द्विषन्तं तापयामसि द्विषन्तस्तापयतां बहु-
मानागास्तप्यौषधय इति प्रस्तरस्य तृणमनुग्रहत् ।

आहवनीये ।

विष्णोः ज्ञयोरहमिति शंयुवाके ।

जपति । गमेयमित्यन्तः ।

वि ते मुञ्चामि रक्षणा इति द्वाभ्यामग्निं परिधिषु महियमाणेषु ।

आहवनीयमभिमन्त्रयते ।

इष्टो यज्ञो भृगुभिर्द्रविणोदा यतिभिराशीर्दा वसुभिराशीर्वा*
अथर्वभिः । तस्य मेष्टस्य वीतस्य द्रविणमागम्यादसुर्वज्ञो वसुमा-

१ अ. न. उ. ठ. 'सं माऽऽग' । २ क. ख. ग. ड. च. ट. ठ. 'शानु' । ३ क. म. न. उ. ठ. म. ठ. व. न. 'मारे' । ४ क. ग. ड. उ. ण. 'दो माऽऽग' ।

न्यङ्गस्तस्य मा यङ्गस्य वसोर्वसुमतो वस्त्रिहाऽऽगच्छत्वदो म
 आगच्छस्त्विति सस्त्रावभाषान्यत्कामयते तस्य नाम गृह्णाति ।
 संस्त्रावाननुमन्त्रयते । अन्यत्पूर्ववत् ।

वेदोऽसि विचिरसीतिवेदमन्तर्वेद्यासन्नमभिमृशति ।
 आसन्नं कृत्वाऽभिमृशति ।

विदेयेत्यस्य पुरस्तादुपरिष्ठाद्वा यद्यज्ञानुष्यस्याभिध्यायेत्तस्य
 नाम गृह्णीयात्तदेवास्य सर्वं गृह्ण इति विज्ञायते ॥ १० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठे याजमानप्रश्ने
 तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

विदेयेति पदस्य पूर्वं पश्चाद्वा आतृष्यस्य यद्यभिध्यायेन्मन्त्रास्त्विति तस्य नाम
 गृह्णीयात्पाम्नो व्यावृत्तिं विदेयेति ज्ञेयम् । अर्पवादोऽन्यो विश्वासाधीः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रक्याख्यायां महादेवकृतार्था मयोगवै-
 जयन्यां षष्ठे याजमानप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ षष्ठप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

पत्नीसंयाजेषु सोमस्याहं देवयज्यया सुरेता रेतो
 धिषीयेति सोमस्य त्वष्टुरहं देवयज्यया पशूना-
 क्तं पुषेयमिति त्वष्टुर्देवानां पत्नीनामहं देवय-
 ज्यया मजनिषीथ मजया च पशुभिश्चेति देवपत्नी
 राकाया अहं देवयज्यया मजावान्भूयासमिति
 राकां सिनीवाल्या अहं देवयज्यया पशुमान्भूया-
 समिति सिनीवालीं कुडा अहं देवयज्यया पुष्टि-
 मान्भूयासमिति कुडूमभिर्गृह्णतिर्यङ्गस्य मतिष्ठा
 तस्याहं देवयज्यया मतिष्ठावान्भूयासमि-
 त्यमि गृह्णति देवानां पत्नीरभिर्गृह्णति-
 रिति समस्तानुमन्त्रणमेके समापन्नन्ति ।

यद्यत्र चत्वार एव पत्नीसंयानास्तदा समस्तानुमन्त्रणम् । सौम्य(सोम)स्य त्वष्टुरिष्यु-
 मयत्र हुतमिति ज्ञेयम् । अन्यत्र यद्यपि देवतास्तथाऽपि हुतमिति ।

इडाऽस्नाननुषस्तान्घृतेन यस्याः पदे पुनते
 देवयन्तः । वैश्वानरी ऋकरी वावृधा-
 नोपयज्ञमस्थित वैश्वदेवीत्याज्येदाम् ।

अभिमन्त्रयते ।

या सरस्वती यज्ञोभगीना तस्यै ते
 स्वाहेति फलीकरणहोमे हूपमाने
 मुखं विमृष्टे । या सरस्वती वैश्वभगीना
 तस्यै ते स्वाहेति हुते मुखं विमृष्टे ।

हस्तेनानुलोमं मार्ष्टि । अग्नयेऽदध्वायवेऽशीततनव इदम् । विश्वेभ्यो देवेभ्य इदम् ।

वेदोऽसि वित्तिरसीति वेदं होत्रा पत्न्यै प्रदीयमानम् ।

अभिमन्त्रयते होत्रा पत्न्यै प्रदीयमानम् । सनेयमित्यन्तः ।

वेदोऽसि वेदसे त्वा वेदो मे विन्देति वा ।

पूर्वस्य विकल्पार्थः ।

घृतवन्तं कुलायिनमिति वेदमुपस्थेऽस्यमानम् ।

पत्न्या उपस्थे क्षिप्यमाणं वेदमभिमन्त्रयते । वाभिनमित्यन्तः ।

वेदोऽसि वेदो म आहर तृप्तस्त्वं
 वृत्तोऽहं प्रजया पशुभिर्भूपासामिति वा ।

गतम् ।

त्वया वेदिं विविदुः पृथिवीं त्वया यज्ञो जायते
 विश्वदानिः । अच्छिद्रं यज्ञमन्वेषि विद्वान्त्वया
 होता संतनोत्यर्थमासानिति वेदं स्वीर्यमाणम् ।

होत्रा गार्हपत्यात् ।

अग्नेऽदध्वायो इति समिष्टयजुः ।

अनुमन्त्रयते । स्वाहान्तो मन्त्रः सकृदेव । समिष्टयजुर्नानात्वेऽप्यन्ते । वातायेदम् ।
 अत्र नानादेवता पदानि श्रूयन्ते तथाऽप्युक्तमाध्वर्यवे तज्ज्ञेयम् ।

दिवः स्वीलोऽवततः पृथिव्या अध्युत्थितः तेना-
 सहस्रकाण्डेन द्विषन्तं शोचयामासे द्विषन्ने बहु
 शोचत्वोषधे मो अहं शुचमिति बाहिरनुर्भूतम् ।

अनुमन्त्रयते ।

सं यज्ञपतिराशिषेति ॥ ११ ॥ यजमानभारं
माश्राति श्रुतस्य दधश्च ब्राह्मणोऽश्राति न
वैश्यराजन्याविदं हविः प्रजननं मे अस्त्विति
श्रुतस्य दधिक्राव्णो अकारिषमिति दधः ।

स्पष्टम् ।

अन्तर्वेदि प्रणीतासु मार्जयते ।

उत्तरार्थमिदम् ।

अध्वर्युश्चास्मै संसतां धारा सावयति सद-
सि सन्धे भूया इत्यानीयमानासु जपति ।

प्रणीतासु स्वाव्यमाणास्वध्वर्युणा ।

माच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तामिति
प्रतिदिशं व्युत्सिञ्चति समुद्रं वः प्रहिणोम्य-
क्षिताः स्वां योनिषपिगच्छत । अच्छिद्रः प्रजया
भूयासं मा परासेचिपत्पय इति शेषं निनयति ।

प्रणीताशेषं वेधाम् ।

यदप्सु ते सरस्वति गोष्वश्वेषु यन्मधु । तेन मे
वाजिनीवति मुखमङ्गिष सरस्वतीति मुलं विमृष्टे ।

हस्तेन ।

अत्र यजमानभागप्राशनमेके समापनन्ति ।

स्पष्टमन्वत् ।

अत एवोपोत्थाय विष्णोः क्रमोऽसीति
चतुरो विष्णुक्रमान्क्रामति दक्षिणेन प्रक्रम्य
सव्येनानुप्रक्रामति न सव्येन दक्षिण-
मतिक्रामति नाऽऽहवनीयमतिक्रामत्युत्तर-
मुत्तरं ज्यायांसं तिष्ठंश्चतुर्थं जपति ।

अतो यजमानायवनादेवोत्थाय नान्यत्र स्थितः । दक्षिणपादेनाग्रे प्रक्रम्य सव्येन
तदनुत्तरमुत्तरं प्रक्रमणं ज्यायो दीर्घं त्रीण्येव चतुर्थं प्रक्रमणं नास्ति तृतीये प्रक्रमणे
तिष्ठंश्चतुर्थं विष्णोः क्रमोऽसि शश्रूयत इति जपति ।

उद्यम्य भिन्नमहः सपत्नान्मे अनीनशः । दिवै-
नाग्निधृता जहि निम्नोचन्नधरान्कृषि । उद्यम्य

विनो भज पिता पुत्रेभ्यो यथा । दीर्घाद्युत्वस्य
हेसिषे तस्य नो देहि सूर्य । उद्यन्नद्य मित्रमह
आरोहकृत्तरां दिषम् । हृद्रोगं मम सूर्य हरि-
माणं च नाशय । शुकेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु
दध्मसि । अथो हरिद्रवेषु मे हरिमाणं निदध्मसि ।
उदगादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह । द्विषन्तं
मम रन्धयन्मो अहं द्विषतो रघम् । यो नः शपाद-
शपतो यश्च नः शपतः शपात् । जपाश्च तस्मै
निष्कृच सर्वपापं समूहताम् । यो नः सपत्नो
यो रणो यतो भिदासति देवाः । इध्म-
स्येव प्रक्षायवो मा तस्योच्छेधि किंचनेति ॥१२॥
अदित्यमुपतिष्ठतेऽगन्ध सुदः सुवरगन्धेति च ।

वेहीत्यन्तः ।

इदमहममुं भ्रातृव्यमाभ्यो दिग्भ्योऽस्यै दिक्
इति यं द्वेष्टि तस्य वधं मनसा ध्यायति ।

द्विष्म इत्यन्तः ।

यद्यभिचरेदिदमहममुष्वाऽऽमुष्यायणस्य भाणं नि-
वेष्टयामिति दक्षिणपादस्य पाष्ण्यां निवेष्टयति ।

अमुष्येति षष्ठ्यन्तं नाम शत्रोर्गृह्णाति । अमुष्यायणस्येति यस्यापत्यं तस्य तद्विहा-
न्तम् । अयज्ञसंयुक्तमिदं न यज्ञाङ्गम् ।

पेन्द्रीपाहृतमन्वावर्तते इति मद्दक्षिणमावर्तते
पुण्या भवन्तु या लक्ष्मीः पराभवन्तु याः
पापीरिति दक्षिणपक्षमभिपर्यावर्तते ।

दक्षिणस्कन्धमभिलक्षीकृत्याऽऽवर्तते ।

तेजोऽसीत्याहवनीयमुपपर्यावर्तते ।

प्रसव्यमाहवनीयमुपाभिपर्यावर्तते ।

समहं मजयेत्युपतिष्ठते ।

आहवनीयम् । पाष इत्यन्तः ।

समिद्धो अद्य इत्युपसमिन्धे ।

वीद्यासमित्यन्तः ।

वसुमान्यङ् इत्युपतिष्ठते ।

भूयासमित्यन्तः ।

अग्ने षड्भे स्वदितुं नस्तनये पितुं षच । विभुः षं
तोकाप तनुवे स्योन इति दक्षिणाग्निमुपतिष्ठतेऽय
आयुःष्यग्ने पवस्वेत्याग्निवावमानीभ्यां गार्हप-
त्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपते इति च तामाशिषमा-
शासे तन्तवे ज्योतिष्मतीमित्यजातपुत्रो भूयात् ।

ब्रूयाद्ब्रूयैरविद्यमानपुत्रः ।

तामाशिषमाशासेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीमिति जातपुत्रः ।

विद्यमानपुत्रः ।

बहुपुत्रः सर्वेषां पुत्राणां नामान्यनु-
द्भृत्य ज्योतिष्मतीमित्यन्ततो वदति ।

तामाशिषमाशासेऽमुष्मा अमुकशर्मणेऽमुकशर्मणे ज्योतिष्मतीमिति ।

ज्योतिषे तन्तवे त्वाऽसावनु मा ज्यो-
तिषा तन्वित्यन्तराऽग्नी निधीदति ।

ज्योतिषे तन्तवे त्वेत्युक्त्वा नाम गृह्णाति ज्येष्ठस्य संजुद्भ्याऽमुकशर्मणिति ।

वेदतृणान्युपस्थ आधाय चे देवा यज्ञ-
हन इत्यन्तर्वेद्यासीनोऽतीमोक्षाञ्जपति ।

अतिभोक्षमन्त्रान् । उपस्थो दक्षिणं जानु सगंघे कृत्वा पादयोः पाण्यौ व्यत्यासेन
सकथ्नोः समीपे नयेदेष उपस्थो गोमुखासनमिति प्रसिद्धं योगशास्त्रे ।

कस्त्वा युनक्ति स त्वा विभुश्चत्विवति यज्ञं विभु-
श्चति सर्वमनुवीक्षतेऽग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमि-
त्येतर्व्रतं चिष्टजते यज्ञो बभूव स आबभूवेति
यज्ञस्य पुनरालम्भं जपति गोमाः अग्नेऽविमाः
अन्वी यज्ञ इति माहुत्क्रम्य जपति ॥ १३ ॥

प्रार्थी विशुक्त्वा ।

यज्ञं च ते यज्ञं नमो नमश्च ते यज्ञं त्रिवेन मे
संतिष्ठस्वं स्योनेन मे संतिष्ठस्व सुभूतेन मे संति-
ष्ठस्व अन्नवर्चसेन मे संतिष्ठस्व यज्ञस्वर्धिमनु संतिष्ठ-
स्वैप ते यज्ञं नम उप ते नम उप ते नम इति जपति ।

स्पष्टम् ।

दृष्टिरसि दृश्व मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपागाणम्सु
श्रद्धेत्यप उपस्पृश्य यथेतं प्रतिनिष्क्रामति ।

स्पष्टम् ।

ब्राह्मणाश्स्तर्पयित्वा इति संभेष्यति ।

बहुवचनादधिकंस्तर्पयति मध्यभोक्त्यादिपरिवेषणेन । अष्टौ दश वेति वैश्वानसः ।
तथा पशौ शतमिति । तर्पयतेति प्रैषोऽध्वर्युं प्रत्यन्य पाकसंस्कारं वा प्रति । आत्मानं
प्रत्येवेति राद्धान्तः ।

एवं विहितं प्रवसतोऽपि याजमानम् ।

प्रवास्तस्यापि याजमानं मयत्येव ।

यस्यामस्य दिश्यमयो भवन्ति तां दिशमभिमुखो मन्त्राञ्जपति ।

याजमानमन्त्रान् । स्पष्टम् ।

अध्वर्युः कर्माणि करोति ।

यद्यपि न यजमानस्य प्रतिनिधिस्ताथाऽपि परार्थे हास्त्येव प्रतिनिधिरतो यान्यन्या-
र्थानि तानि समन्त्राण्येव कुर्यादध्वर्युः । स्वामित्वप्रयुक्तसंस्कारेषु न प्रतिनिधिरित्येवमु-
पपादितम् । कर्तृत्वे त्वस्येव प्रतिनिधिरिति भावः ।

अन्यान्यभिमर्शनात् ।

अभिमर्शनं वेदेर्हनिषां च तद्विनाऽन्यानि, दाशतमभिमर्शनं जपाङ्गमिति । यद्यप्ये
करणमन्त्रः स्यात्तदाऽध्वर्योरेव समन्त्रं कर्म स्यात् । न मन्त्रो जपपूर्वभाव्यङ्गम् । अत
एवाभिमृश्य जपतीत्येतद्वलेन व्याख्यातम् । जपस्य वेदिसंस्कारत्वात्तस्मादभिमर्शनं
स्याङ्गत्वं संस्कारकं जपं प्रत्येव संस्कारस्य यजमानार्थत्वाच्चाभिमर्शनं परार्थं किं तु
जपस्य पूर्वभाव्यङ्गं तदर्थं सद्यपि यजमानसंस्कार एव ।

तस्याङ्गभूतस्य छोपेऽपि प्रधानार्थमन्त्राञ्जपदेवेत्याह—

यजमानो मन्त्राञ्जपत्यन्यान्व्यादेशनात् ।

व्यादेशनं चतुर्थाकरणानामिदं ब्रह्मण इत्यादि । तदभिमृश्यैवेदमित्यादिकमित्युक्त-
मेव । तत्राभिमर्शनसद्भावेऽपि तस्य व्यादेशनाङ्गता व्यादेशनं च परार्थमतोऽभिमर्शन-
मपि कृत्वाऽध्वर्युरेवेदमित्यादिशति करणमन्त्रत्वाभावेऽपि करणमन्त्रदेव द्रव्यसंस्कार-
मन्त्राणामपि परार्थत्वाद्दध्वर्युप्रतिनिधित्वमस्येव । तेन तत्र यजमानो जपतीत्यर्थः ।
ब्रह्म पिन्वस्वेत्यादिमपोऽपि व्यादेशनाङ्गं ब्राह्मणानामिदं हविरिति लिङ्गात् । ततस्तु
व्यादेशनशब्देन तदङ्गमन्त्रजपो लक्ष्यते । सोऽप्यध्वर्युणैव कार्यं इत्येवं नाऽऽशङ्कनी-
यं जपस्य साक्षाद्यजमानसंस्कारत्वात्तेनैव कार्यः । ओं निर्वपेत्यस्य स्थानेऽग्रे हविर्भि-

र्षिप्यामीत्युक्तमेव । युष्मदर्थं प्रत्यादेशो वक्षिणत एतेति ब्राह्मणा अयं व ओदन इति
 धाध्वर्युरेव मूषते मुषनपत इति ब्रह्मवरणमध्वर्युणा समन्त्रं कार्यं न तत्र
 जप इत्यर्थः । ओं निर्वपेत्यादि । आदेशनमन्त्रान्मन्त्रानित्यर्थः । स्पष्टीकृतं
 माध्यकृता—अध्वर्युणा कर्तव्यानि । तानि वक्ष्यामः । ब्रह्मवरणम् । अग्ने
 हविः । इदं ब्रह्मण इति व्यादेशनम् । वक्षिणत एत ब्राह्मणा अयं व ओदन
 इति दानमन्त्रः । ब्राह्मणास्तर्पयित्वा इति प्रैवम् । आत्मानं प्रत्यपि परार्थत्वात् ।
 अधामन्त्रकाप्यध्वर्युर्कर्तव्यानि । प्रस्तरधारणम् । इद्वारम्भः । इडाप्राशनम् । प्रतिदिशं
 व्यूहनं च । प्रणीतासु मार्जनं समिन्धनं च । अथ प्रवसता यजमानेन सर्वे मन्त्रा
 जपितव्याः प्रयोगक्रमेण । अध्वर्युकृतानि याजमानानि वर्जयित्वा । यथा ब्रह्मवरणम् ।
 ओं निर्वपेत्यादि । अध्वर्युवर्ज्यानि । यजमानं वाचं पच्छ । यजमानं हविर्निर्वप्यामि ।
 वर्षतु ते वर्जन्त्य इत्येतानि । एतयोरपि यजमानं स्मृत्वा जप इत्येव न्याय्यम् । अन्वा-
 न्म्यादेशनादित्यभिधानात्प्रतिदिशं व्यूहनमध्वर्युः । जपो याजमानं ब्रह्मेति व्यादेशने
 समन्त्रमेवेदं ब्रह्मण इत्यादिकमन्त्रयोः । अन्यथा सूत्रविरोधः स्यात् ।

एवं विहितमिष्टिपशुबन्धानां याजमानम् ।

एवं विकृतेष्टिषु निरूढादिपशुबन्धेषु वेदमेव वैशेषिकं तत्र तत्रैवोक्तम् ।

यथाविकारमनुमन्त्रणाः ।

अग्नेरहं देवयज्ययेति यद्यपि देवतामानं भूयते तथाऽपि तस्य हृतस्यानुमन्त्रणमित्यु-
 क्तमेव । हविष एव विकारेणानुमन्त्रणमन्त्रा शेषा मनु द्विदेवतस्य द्विदेवत एकदेवतस्यै-
 कदेवत्व इति, इन्द्रस्य चेन्द्रिवाधीति किंतु हविःसामान्यात् । अनुमन्त्रणमन्त्रो यो
 यस्य हविषो विकारस्तस्य तस्य तेनाविकृतेनोहितेन वा ।

अपवादमाह—

इन्द्रस्य वैमृधस्पाहं देवयज्ययाऽसपत्नो भूयासः
 सरस्वत्या अहं देवयज्यया वाचमन्त्रार्थं पुषेयं
 पूष्णोऽहं देवयज्यया पुष्टिपान्यशुमान्भूयासमादित्या
 अहं देवयज्यया प्रजनिर्षीय प्रजया च पशुभिश्च
 छावापृथिन्योरहं देवयज्ययोभयोर्लोकयोर्ऋध्यासं भू-
 मानं प्रतिष्ठां गमेयमर्यम्णोऽहं देवयज्यया स्वर्गं लोकं
 पुषेयं विश्वेषां देवानामहं देवयज्यया प्राजैः सायु-
 ज्यं गमेयमिन्द्रस्येन्द्रियाचतोऽहं देवयज्ययेन्द्रिवावी

एक्षुमान्भूयासामिन्द्रस्य वातुरहं देवयज्यया वातो
भूयासमिति मत्यक्षाम्नाता अनुपन्नताः ॥ १४ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठे याजमानप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

एतेषु हविषु प्रकृतितोऽतिदेशेन प्राप्ता अनुमन्त्रणमन्त्रास्तेषामनारम्य प्रत्यक्षवचनैः
प्राप्तैर्वाचः । एते मन्त्रा लिङ्गेन यत्र यत्र यस्य प्रतिपाद्या देवता तत्र हविषि पुरोडाशे
चरावामिक्षायां वा प्राप्नुवन्ति । नतु विकारेष्वन्यदेवताकेषु तेषु दर्शपूर्णमासाम्बामेवा-
तिदेशात् । निरूपितमेतत् ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैज-
यन्त्यां षष्ठे याजमानप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ षष्ठप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अग्न्याधेयस्य याजमानं व्याख्यास्यामः ।

स्पष्टम् ।

पुरस्ताद्वासौदनिकारकोशमधूणि वापयते नस्त्वानि
निकृन्तते दतो धावते स्नात्यहत्तं वासः परिधरो ।

प्रथमब्रह्मोदनात्पूर्वं स्पष्टमन्यत् ।

ब्रह्मोदनं प्राश्नितवज्यो वरं ददाति ।

वरोऽनाक्यस्य गुल्माद्धयं सुवर्णमृत्विग्म्यः ।

आहितासु समित्सु भियुनावासिक्त्रेतसौ ददाति ।

अग्न्याऽऽहितासु तेभ्य एव ब्रह्मोदनात् पूर्वमसिक्त्रमगतं रेतो यथोक्तादृशौ
मावौ ददाति ।

न प्रयाति न प्रवसति ।

सगृहो न प्रयाति किना गृहेण प्रवासस्तमपि न करोति ।

नास्याग्निं गृहाद्हरन्ति ।

अस्य यजमानस्य गृहादन्ये नाग्निं नयन्ति ।

अन्यतश्च नाऽऽहरन्ति ।

तदीया अन्यतोऽपि नाऽऽनयन्ति । औकिकाग्निप्रतिषेधोऽन्यस्य तु हरणं न
प्राप्तमेव ।

शिल्पैरेताः रार्त्रिं जागर्ति ।

एतां रार्त्रिं यस्यामर्षोदिते सूर्य आहवनीयमाघास्यन्भवति । शिल्पैर्वाग्निं गृहणुदक्ता-
दिभिर्निद्रामतिशयति ।

शल्कैरग्निमिन्धान उभौ लोकां सनेम-
हम् । उभयोर्लोकयोर्नैध्वाऽतिमृत्युं तरा-
म्यहमिति शल्कैस्तां रात्रिमिन्धये ।

ब्राह्मणैर्दैनिकमग्निं शल्कैः काष्ठतप्तमैर्दीप्तं करोति । सकृन्मन्त्रस्तृष्णीमनन्तरं, रात्रि-
मिति काष्ठाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति वचनारसंततम् ।

यही विश्वतनी सद्ने ऋतस्यार्थाची एतं धरुणे रयी-
णाम् । अन्तर्वेदनी जन्यं जातवेदसमध्वराणां जन-
ययः पुरोगाभीत्यरणी प्रदीपमाने मतीस्त आरोहते
दशतं शकरीर्मतेनाश आयुषा वर्चसा सह ।
उपोन्जीवन्त उत्तरामुत्तरां समां दर्शयहे पूर्णमासं
यज्ञं यथा यजा इति प्रतिशुद्धात्पृत्विययती स्थो
अग्निरेतसौ गर्भं दधार्था ते वामहे ददे तरतत्यं
यदीरं विशुधो धीरं जनयिष्यथः । वे मत्प्रातः प्रजन-
यिष्येये ते मा प्रजाते प्रजनयिष्यथः । प्रजया पशुभि-
र्ब्रह्मवर्षसेन सुवर्गे लोक इति प्रतिशुद्धाभिमन्त्रयते ।

सकृदेव पूर्वं मन्त्राः ।

आत्ममग्निं शुद्धीते यथाऽध्वर्युरिदमहमनृतात्सत्य-
मुपैमि सत्यान्मानुषमुपैमि मानुषादैव्यमुपैमि दैवीं
वाचं यच्छामीति वाचं यच्छति प्रजापतेस्त्वा
माणेनाभि प्राणिमि पूष्णाः पोषेण मशसु । दीर्घा-
गुरवाय वातशारदाय श्रतं शरत्वा आयुषे वर्चसे
जीवात्सै पुण्यायेति जातमभिप्राणित्यहं त्वदस्मि
मदसि त्वमेतन्ममासे योनिस्तव योनिरस्मि ।
मपैव सन्वह हृषपान्धमे पुत्रः पित्रे लोककृज्जात-
वेद इति जातमभिमन्त्र्य वरं ददाति ।

जातमग्निमभि उपरि नासया श्वासें मुञ्चति ।

वाचं विश्रजतेऽथ क्षौमे वाससी परिदधाते यजमानः पत्नी च ।

परिदधाते इति द्विवचनेन वाजमाने दंपत्योरेव ग्रहणे पुनर्निर्देशो यजमानद्वित्व-
शक्तानिवृत्त्यर्थः ।

ते अपहृत्तेऽग्न्याधेयेऽध्वर्यवे दत्तो वाभ्यां वाभ्यां
न्याहृत्भिर्वा येन येन यथर्ष्याधानेन वाभ्यां

शाभ्याः सर्परात्रीभ्यां येन येन च वर्षाशिरसा
दधाति सर्षभं तेन तेनोपतिष्ठते ॥ १५ ॥

सप्तम् ।

सुगार्हपत्यो विदहभरातीरुषतः भ्रयसीः भ्रयसी-
र्क्षतः । अग्ने सपत्नाः अपचाधमानो रायस्पोष-
मिषपूर्जमस्मासु धेहीत्याहितं गार्हपत्यमुपतिष्ठत
इमा च मासुपतिष्ठन्तु राय आभिः प्रजाभिरिह
संवसेय । इहो इहा तिष्ठतु विश्वरूपी मध्ये
घसोर्दोदिहि जातवेद इति मध्यदेशे हिवमा-
णमभिमन्त्रयते समयार्धे वरं ददात्यानशे व्या-
नशे सर्वमासुर्नानश इत्याहितमाहवनीयमुपतिष्ठते ।

समयार्धेऽर्धोदिते सूर्ये वरं ददाति ।

ये ते अग्ने शिवे तनुवौ विराद्व स्वराद्व ते मा
विशतां ते मा जिन्वतां ये ते अग्ने शिवे तनुवौ
सन्नादवाभिभूष ते मा विशतां ते मा जिन्वतां ये
ते अग्ने शिवे तनुवौ विभूष परिभूष ते मा विशतां
ते मा जिन्वतां ये ते अग्ने शिवे तनुवौ प्रभूरी च
मभूतिश्च ते मा विशतां ते मा जिन्वतां यास्ते अग्ने
शिवास्तनुवस्ताभिस्त्वा वध इति शिवाभिस्तनु-
भिराहितमाहवनीयमुपतिष्ठते स्निग्ध स्नीहितश्च
स्निहितश्च सदास्त्री चामतिश्चानाहुतिश्च निर्र-
तिरेतास्ते अग्ने घोरास्तनुवोऽमर्त्यो मर्त्यस्तान्-
च्छन्तु चोऽस्मान्द्वेषि यं च वयं द्विष्म इति
पुरस्तात्पूर्णाहुतेर्घोराभिरुपतिष्ठते पूर्णाहुतौ वरं
ददात्सुपरिष्ठात्पूर्णाहुतेः शिवरभिरुपस्थाप ।

ये ते अग्ने शिवे तनुवावित्वाशुक्लामिः पुनः ।

विराजकभैरुपतिष्ठतेऽथर्षपितुं मे गोपायार्चं माणेन
संभितम् । त्वया सुप्ता इवपूर्वं मदन्तः शतं
जीवेम शरदः सवीरा इति दक्षिणामिं नर्यं मर्षां
मे गोपाय मूलं लोकस्य संततिम् । आत्मनो

हृदयान्निर्मितां तां ते परिददाम्यहमिति गार्ह-
पत्यं च सस्य पशुन्मे गोपाय विश्वरूपं धनं वसु ।
शुहाणां पुष्टिमानन्दं तास्ते परिददाम्यहमित्याह-
वनीयं सप्रथसर्भा मे गोपायेन्द्रियं भूतिवर्धनम् ।
विश्वजनस्य छायां तां ते परिददाम्यहमिति स प्रथ
सर्भा मे गोपाय ये च सभ्याः सभासदः । तानि-
न्द्रियावतः कुरु सर्वमायुरुपासतामिति सभ्यमहे
बुध्निय मर्षं मे गोपाय श्रियं च यथासा सह । अहये
बुध्नियाय मर्षं श्रियै यथाः परिददाम्यहमित्याह-
सथं पञ्चधाऽग्नीन्वक्रामद्विरादृष्टा प्रजापतेः ।
ऊर्ध्वारोहद्रोहिणी योनिरमेः प्रतिष्ठितिरिति सर्वान् ।

अग्नीन्सकृत् । स्वशास्त्राविरानक्रमाणामेतेर्विकल्पः ।

यत्रास्मै ॥ १६ ॥ शतमसान्मयच्छति तेषु कृतं
बिजित्य सभासदुभ्यः प्रयच्छति ते यज्जयन्ति
तदुभयमग्नं सस्कृत्य ब्राह्मणान्भोजयति ।

व्याख्यातमेतदाधान एव ।

आग्नेयस्य दक्षिणाकालेऽर्जं पूर्णपात्रमुपवर्षणं
सार्वभूम्यम्भं रथं वासः पञ्चा द्वादश चतुर्विंश-
शतिरपरिमिता वर्धमाना ददाति तासां धेनुरज-
द्वान्मिथुनौ चाऽऽदिष्टरूपाण्यजं पूर्णपात्रमुपवर्षणं
चाग्नीध्रे ददात्यथं ब्रह्मणे धेनुं होत्रे गार्हप-
त्यदेशेऽनद्वाहमाहवनीयदेशेऽध्वर्यवे शेषः साधा-
रणस्त्रिंशन्माने पूर्वयोः पञ्चमार्गहविषोर्द्विरण्वे द-
क्षिणां ददाति चत्वारिंशन्मानमुत्तमे धेनुपादित्ये ।

व्याख्यातमेतदाधनान्त एव ।

आधानप्रभृति यावज्जीवं नानृतं वदेत् ।

अत्र भाष्यकारः शब्दानृतमर्षं नृतं च शब्दानृते सारस्वतीष्टिर्भगवता पतञ्जलि-
भोक्ता । अर्षानृते ज्ञातपत्येव । आचमनव्याहृतिनपनिष्णुस्मरणानि सर्वत्र समुची-
यन्ते च ।

नास्य ब्राह्मणोऽनाश्वान्पृहे वसेत् ।

अकृतभोजनो ब्राह्मणोऽस्याऽऽहिताग्नेर्गृहे न वसेदिति यथा स्यात्तथाऽऽहिताग्निः कुर्यात्तस्यैव व्रतं यावज्जीवमित्यनुवर्तते न ब्राह्मणस्य । तस्माद्दसत्ययं ब्राह्मण आगतं तस्य सत्यां भोजनेच्छायामलं दद्यादेव तदभावेऽन्यस्त्रुतिवारकं दद्यात्तदसंभवे तु भाष्यकारेणोक्तं व्याहृतिभयो ब्राह्मणभोजनं चेति बाधूल इति ।

सूर्योऽमतिरिषे वसत्यै नापरुन्धपात् ।

अल्लमितसूर्यमतिरिषे पूर्वं यस्य स्थितिर्नास्ति सोऽतिरिषे । कश्चापि यदि वासार्थं प्राप्नोऽस्यापरोधं निवारणं न कार्यं निवासार्थं स्थलं यथायोग्यं दातव्यमेवेत्यर्थः । अत्रापि बाधूलोक्तमेवाकरणे प्रायश्चित्तम् ।

न नक्तमन्यत्रास्त्राहयात् ।

अस्त्रान्यस्तं रात्रौ न दद्यात् । हिरण्यधान्यादि गवादि च न रात्रौ दद्यात्परस्वस्थापादनं न कुर्यात् । ग्रहोपरागादौ पुण्यकाले रात्रौ संकल्प्य श्वोभूते पात्रसात्कुर्यादिति गम्यते । केचित्तु दानमात्रस्यापि प्रतिषेधं व्याचक्षते । अत्राग्नेये व्रतपत्रये पुरोहाशमष्टाकपालं निर्वपेथ आहिताग्निः सन्नत्ययिव चरेदेतदेव प्रायश्चित्तमुक्तमापदि त्साहृतिरिति ।

अजं रात्रौ देयमित्युक्तं तत्राप्याह—

अजं ददनक्तमदधीत ।

वीयमानमप्यजं नक्तं गृह एवादधीत भोजयेत् । न बहिर्नेतुं दद्यात् । अदधीतेति पाठोऽनेकसूत्रगतो व्याख्यातो मया भाष्यकृता तु न दधीतेति पाठो व्याकृतः । इयं दाने परस्वस्थापादनं दानं तेन लक्षितं गृहाहृद्दिर्नयनं तत्र कुर्यादित्यभिप्रायेण व्याख्यातं स एवार्थो यस्त्वदधीतेति पाठोक्तः ।

नवीषपकस्याश्रीयात् ।

गर्तादौ स्थापितं फलाधिकमुपरिष्ठाद्व्यधनेनाग्निना पकं यत्तदनीषपकं तत्राश्रीयादित्येके व्याचक्षते । निरुक्ताभिप्रायेणान्ये व्याचक्षते । निरुक्ते हि पृषिषीवचनो निरुक्तं ऋषीषशब्दः षकारोपधोऽर्थं तैत्तिरीयसूत्रकारैः पठ्यते । कात्यायनेन तु सकारोपधस्तत्रोपधो रपि पृषिषेव वाच्या तथा पकस्तद्गतेनाग्निनोष्मणेति यावत्तथा च योऽयमनीसः पृषिषेव्यामसिरिति, भाष्यकारेण तु पाठ अनीषपकस्येत्युपलब्धो व्याख्यात आनीषमुद्धृतसारं तत्रपिण्वादि तत्राश्रीयादिति । ऋषीषमित्ययं पाठस्तैत्तिरीयकसूत्रेषु सर्वत्रास्मत्सूत्रे च दृश्यते युक्तश्च । नहि किञ्चिदज्ञपिण्ये पच्यते तेनापि कर्मधारय ऋषीषशब्दात्पकशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यत्तस्मादनीषमित्येवायं पाठश्च ।

या अन्तर्नाम्या आपस्तासां नाश्रीयात् ।

नावि नौकायापन्तर्भवाः स्थापिता वा पतिता वा छिद्रैः प्रविष्टा वा तासां प्राशनं न कुर्यात् । पात्रान्तस्वयवधानस्थितानां न दोषः । आपस्तम्बोऽन्तर्नाम्यायां नाश्रीयादित्याह । नावि स्थित्वेति चार्थः संप्रवृत्तिः । अतो नाश्रीयात्प्राशनं नाश्रीयादन्तर्भवाः नाश्रीयादर्थात्प्राशनं किमप्युदकं न प्राश्रीयादित्यर्थः ।

रजतं हिरण्यं बहिषि न दद्यात् ।

यत्र हिरण्यं देयत्वेनोक्तं मन्त्रादिप्रत्याभ्यासत्वेन वा प्राप्तं तत्र रजतं न देयं किंतु सुवर्णाद्येवेत्यर्थः । बहिषि यज्ञे श्रौते कर्मणीति यावत् ।

क्लिन्नं दातुं नाभ्यादध्यादभ्यादध्याद्वा ।

अज्ञाविति शेषः । क्लिन्नमुदकेन । अभ्यादध्याच्च तद्व्यस्यालाम इति व्याख्येयमन्यथा सूत्रद्वयमनर्थकमेव स्यात् ।

स्वकृत हरिणे प्रदरे वा नावस्येत् ।

स्वभावोत्तरे देशे नावस्येदवसानमवस्थानं न कुर्यात् । प्रदरे भूमिगतस्तत्रापि ।

दिकृत्य वाग्यतः क्षिपं संपवेत् ।

हिमिति कृत्वा पश्चात्क्षिप्यं गच्छेत् ।

व्याहरेद्वा ।

न व्याहरेद्वेत्यर्थः ।

नैतस्मिन्संवत्सरे पशुनाऽनिष्ट्वाऽनादिष्टो मांसं भक्षयेत् ।

संगतः प्राप्ते मासमक्षणे निरुदेनाङ्गपशुना वाऽनिष्ट्वा नैतस्मिन्संवत्सरे मांसं भक्षयेत् । आदिष्टो भक्षयेदपि ।

यदि भक्षयेन्मनसाऽक्षिभ्यः प्रहिणोमि भक्षं मम वाचा

तं सह भक्षयन्तु । अत्रपापप्रमत्तधराणि शिचेन

मनसा सह भक्षयतेत्पुवत्त्वाऽऽदिष्टो भक्षयति ।

त्रासगौरादिष्टो भक्षयेदनिष्ट्वाऽपि पशुना ।

द्वादशरात्रमजस्रैस्वयिष्याज्येन स्वयमग्निहोत्रं जुहोति ।

रात्रिशब्दोऽहोरात्रे प्रयुज्यते । अत्राऽऽरम्भविधिस्ताध्वर्येव एवोक्तस्तथा कृत्वाऽऽरम्भप्रभृतिः द्वादशरात्रं सार्धंप्रातश्चतुर्भिःशक्तिहोमानाज्येन स्वयमग्निहोत्रं जुहोति । अजस्रता तु विधेया द्वादश दिनानि ।

अतमाह—

अहर्तं वासो वस्ते ।

द्वादशारात्रमहतमप्रच्छिन्नामरजकधौतमहतम् ।

कामपन्थो जुहुयात् ।

स्वपमित्यस्य विकल्पः ।

अतचारी त्वेव स्यात् ।

न मासमश्नैयाज अियमुपेयादित्यर्थः ।

स्वयं प्रयोदर्शी जुहोति ।

स्वयमेवेत्यर्थः । प्रयोदर्शी रात्रिं पयसेति यावत् ।

यां प्रथमांमग्निहोत्राय जुहन्ति साऽग्निहोत्रस्य दक्षिणा ।

प्रयोद्दशामग्निहोत्राय यां गां दुहन्ति तां गां दद्यात् । पूर्वं यद्यन्यो जुहुयात्तस्मै ।
अथवाऽऽरभ्येऽग्निहोत्रस्य वाऽध्वर्युस्तस्मै । माष्ये तु आधानादूर्ध्वं द्वादशाहमाश्वपदि-
कधारणमिति औघायनाश्वलायनयोरिष्टम् । द्वादशाहमाश्वपदिकमाग्निं धारयेदिति श्रुतेः ।
केचित्पवमानेष्टेः परं द्वादशाहमिति व्याचक्षते तदन्तत्वादग्निसिद्धेः । शास्त्राद्यनेके
द्वादशाहधारणं स्वयंहोमाद्यहोमाश्च श्रुता इति सत्यावादेनाऽऽचार्येण होमः प्रधानमे-
वोपदिष्टम् । अतोऽग्निहोत्रोपक्रमत्परमिति । मध्येऽन्वारम्भणीयाप्राप्तौ तेष्वेवाग्निषु
कार्या पूर्णमासी च । केचित्तु यत्र द्वादशाहायकाशस्तत्र धारणमेव । यत्राह्वोऽव-
काशो नक्षत्राधानादौ तत्राऽऽरम्भणीयार्था न धारणम् । पूर्णमास्याधानेऽवकाशाभा-
वान्न धारणमिति वर्णयन्ति । तदयुक्तम् । संकोचे कारणायावात् । एवादेतत् । सेख-
पदुग्येति वचनं संकोचकमिति । न तस्य सांवरतरादिकल्पव्यावृत्तिपरत्वात् । सोमा-
धानेनाजस्ता इति भारद्वाजः । अस्माकमजस्तधारणस्य होमप्रधानत्वादुदवसानिथार्था
तदूर्ध्वं द्वादशाहधारणम् । आश्वपदिक एव होमा इतरेषामजस्तत्वाजस्त इति वक्तव्ये
षडुदवचननिर्देशस्य प्रयोजनं पक्षहोमसमारोपणनिषेचो होमप्रधानत्वादेव । द्वितीयाधाने
नाजस्तादिधर्माः । प्रोषिते यजमाने सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वाऽनस्त्रेषेवाऽऽव्यहोमः कर्तव्यः ।
द्वादशाहान्परं प्रणयनं च । केचित्प्रत्यागते ऋतभूर्तिं वेच्छन्ति । तेषां तद्दहः प्राय-
श्चित्तं प्रयोद्दश्यां प्रातर्हुत्वाऽग्नित्यागः । अहा० स्ते । वाम० होति । अत्राप्यनस्त्रत्व-
माज्यहोमश्च । यां प्र० क्षिणा । अध्वर्यवे देयं प्रथममिति वचनात् । प्रथमहोमः
पयसा । ततः परमाज्येन । अथवा द्वादशाहादूर्ध्वं यः सायंहोमः स पयसा प्रायश्च-
स्यापेक्षितत्वात् । मिथु०वाति । अग्निहोत्रदर्शीपूर्णमासयोर्यथाकालप्रारम्भे पवमानेष्टि-

रिति वाचलः । अनन्तरे मुख्यकाल एवाऽऽरम्भः । उमा०दक्षिणा । परिशा०ब्राह्मणम् ।
अनन्वान्दक्षिणेति श्रुत्यन्तरमिति माष्यग्रन्थः ।

मिथुनौ गावाभन्वारम्भणीयायां द्वादत्युभयीः पुनरा-
धेय अग्न्याधेयिकीर्दत्त्वा पौनराधेयिकीर्ददाति पुन-
निष्कृतो रथः पुनरुत्स्यूतं वासः पुनरुत्स्यूतोऽनद्वाऽश-
तमानं च हिरण्यं पुनराधेयस्य दक्षिणाऽपि वा पौनराधे-
यिकीरेव दद्यादिति पैङ्ग्यब्राह्मणम् ॥ १७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

पुनरित्यादि औघायनेन ध्यारूपात्तम् । पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणेति पुनःसंस्कृत
एषां भवति पुनरुत्स्यूतं वासः पुनःसंस्कृतमेव तत् । पुनरुत्स्यूतोऽनद्वाऽशानित्यवशीर्ण
एवैव उक्तो भवति । अत्राऽऽहानुग्रहमापस्तम्बः—यदीतराणि न विद्येरन्नप्यनद्वाहमेव
प्रदद्यादनद्दुहि ह वा एते कामा अतश्च भूयांस इति पैङ्गायनेब्राह्मणमितीति ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रध्यालपायां महादेवकृतायां प्रयो-
गवैजयन्त्यां षष्ठे याजमानप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

अग्न्याधेयः समासः ।

अग्निहोत्रस्य याजमानं ध्यारूपास्यामः स्वयमिधमाहरन् ।
अन्येनाऽऽहृतमपि विहारं प्रत्यानयति स्वयमेव ।

विश्वदानीषाभरन्तोऽनातुरेण मनसा । अग्ने
मा ते प्रतिवेक्षा रिषामेति विहारमभ्येति ।

१४४म् ।

यदग्ने यानि कानि चेति प्रतिपन्नमाहवनीये वर्षिष्ठमिधमादधाति ।
आहवनीये वर्षिष्ठग्रन्थेषु ततोऽरुपीयांसमरुपीयांसमिधमादधाति प्रत्यृचमेकैकस्मिन् ।

उद्धरेत्युद्भिद्यमाणमभिपन्नयते ।

स्वयंहोमेऽनुमन्त्रणमन्यं प्रति प्रैवः प्रेषित उद्धरतीत्याध्वर्यव उक्तत्वात् । अत्रोद्धर-

णामन्तरमिधमाधाने वक्तव्ये द्वादशरात्रमजस्रेष्वग्निहोत्रं जुहोतीति विधानमेव पूर्वमुक्तं
[तिन]अथोदशीमारभ्योद्भृग आधानमिधमाधानमर्यातित्थ्यतीति इक्षितम् ।

उद्धरणमभृति नाग्नीपादाहोमादिभृदसीत्यप
उपस्पृहयापरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रम्य
दक्षिणत उपविशति पत्नी पत्न्या लोक इहाऽ-
सि अतभृदहं नावुभयोर्व्रतं चरिष्याम्यादित्य
अतभृदहं नावुभयोर्व्रतं चरिष्यामि मूर्खपेऽहं
नावुभयोर्व्रतं चरिष्यामीह एहि मयि अय-
स्वेति यदग्निहोत्र्यां अतं तदात्मन्कुर्वते ।

अग्निहोत्र्यां गवि अतं तृणपर्णादि भु(उ)क्तं तदात्मनि भावयेत् ।

अद् एहि सत्येन त्वाऽऽह्वयामीत्याह्वयमाना-
मिषमसि तस्यास्तेऽग्निर्वत्सः सा मे स्वर्गं च
लोकमुभयं च भुक्ष्वेति दुग्धमानामोमुखेष्याम्युष्म-
यामीति घोच्यमाने हविर्देवानामसि मृत्योर्भेऽ-
भय* स्वस्ति मेऽस्त्वभयं मे अस्तिवत्युपाऽऽ-
वन्मोमुष्मपेत्पुषैः प्रत्याहोत्रीयमाने तिष्ठति न
चंक्रम्यते वार्धं यच्छत्याहोमादुक्तीत उपविशति ।

अप्रथ इ० ओषधीभ्य इ० मजापतय इ० प्रा३ः सूर्यावेवं० ।

उत्तरामाहुतिमुपोत्थाय क्वातिर्यङ्क्वि ।

ईषमाह्मुख आहवनीयाभिमुखश्चेत्क्वातिर्यङ्क्वि ।

आहवनीयमुपतिष्ठते सर्वैरुपस्थानैः ।

यावन्त्युपस्थानानि वैकल्पिकानि तैः सर्वैरनादेश आहवनीयमेव । उत्तरामाहुति-
मित्थविशेषविधानादुभयकालमप्यनादेशे ।

उपप्रयन्तो अध्वरमिनि षड्भिस्तासामग्नीषो-
मीयया पूर्वपक्ष उपतिष्ठेत्तद्भाग्वाऽपरपक्षे ।

तासां मध्येऽयं ते योनिरित्येतस्याः पूर्वपक्षीषोमीया यथावाउभेन्द्राग्वा ।

अग्नीषोमाविम* सुम इत्यग्नीषोमीयो-

भा वामिन्द्राग्नी इत्येन्द्राग्नी तयोः ।

तयोर्मध्ये पूर्वमुक्तयोरग्नीषोमीयैन्द्राग्नेवेति अयं ते योनिरिति षष्ठोपस्थावेत्यर्थः ।

१ ख. च. झ. ष. ठ. ड. पत्या । २ क. ग. घ. ङ. झ. ष. ठ. ड. इ. "ति चोष्य" ।

परस्ताद्दिहव्यस्याऽऽदितश्चतसृभिरुपतिष्ठते ।

यमाग्न ईस्येतःभिरभिवोचता म इत्यन्ताभिः ।

तासामुपरिष्ठादत्र आयुःश्चि पवस इति षड्भिराग्निपावमानीभिः ।

आहृणमीयमेव । एताभिरेव पुनः संवत्सरे ।

संवत्सरे गार्हपत्यमुपतिष्ठत आयुर्दा अग्नेऽ-
स्यायुर्मं देहीति चतुर्भिराहवनीयं चिमानसो
स्वस्ति ते पारमज्ञायिति द्विरावर्तयत्पत्नी
स्वस्ति तेऽस्त्वसौ स्वस्ति तेऽस्त्विति सर्वेषां
पुत्राणां नामानि गृह्णाति द्विद्विरैकैकस्य ।

षडशर्षस्वस्ति तेऽस्तु द्विः ।

अग्नेः समिदस्मभिन्नस्या मा पाहि सोमस्य
समिदसि परस्या म एहि यमस्य समिदसि
सूतयोर्मा पाहीत्येतैस्तिस्त्रः समिध आदध्या-
दिन्धान्तस्त्वा शतः हिमा इति चतुर्थीम् ।

प्रत्यग्नि ।

पयः सोम व्रते तन्न मनस्तनूषु विभ्रतः । मजावन्तो अशी-
महीति मुखं विमृष्टे सं स्वमग्ने सूर्यस्य वर्षसा गथा इति च ।

पुनः ।

संप्रयामि मजा अहमिति ॥ १८ ॥ मनुष्यानुपतिष्ठतेऽ-
श्वस्याम्पो वो भक्षीयेति पशून्रेवती रमध्वमित्पन्त-
राऽग्नी तिष्ठञ्जपति सरहिताऽसि विश्वरूपीरिति गामा-
लभते वत्सं वोप त्वाऽग्ने दिवे दिव इति षड्भिर्गायत्री-
भिर्द्विपदाभिर्गार्हपत्यमुपतिष्ठत ऊर्जा वः पश्याम्यूर्जा मा
पश्यतेति गोष्ठं भुवनमसि सहस्रपोषं पुषिसहस्रपोषस्ये-
श्विषे तस्यास्ते भूयिष्ठभाजो भूयास्येति पुनरेव गामालभते
वत्सं वा महिषीणामकोऽस्तु पुष्टं विप्रस्वार्थङ्गा ।

दुराशर्षं वक्षस्य । नहि तेषाममाचन नाश्वसु वारणेषु ।
ईशे रिपुस्यनाः । ते ह पुत्रास्तो अदितेः स्र्पं यच्छन्त-
जस्रम् । मदानुषे वार्याणीति माहित्रेण नृचेनोपतिष्ठते

तस्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्र्या सोमानं स्वर्णमित्येषा
सोमानं स्वर्णं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य
आँशिनः । योरेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । स
नः सिषक्तु यस्तुरः । मा नः क्षंसो अरुषो धूर्तिः मण-
ज्यर्त्यस्य । रक्षा णो ब्रह्मणस्पत इति ब्राह्मणस्पत्याभिरु-
पतिष्ठते कदाचन स्वरीरसि कदाचन मयुच्छसि ति द्वे परि
त्वाऽप्ये पुरं यममित्येषा परि ते वृद्धो रथोऽस्मां अभोतु
विभ्रतः । येन रक्षसि दासुष इति पर्यावर्त्यान्तत उपतिष्ठते ।

पर्यावर्त्ये परि त्वाऽप्य इति पूर्वपठितया विपरीत इत्यस्या अनन्तरमुपतिष्ठते तथा
शाखान्तरे पाठोत् ।

यथादर्शिते पाठेऽपि प्रमाणमाह—

वृद्धभवतीमुत्तमापेके समामनन्ति निम्बोऽसि म्यहं तं
सुधासं योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्य इति पुरस्तात्प्रपदे-
नावगृहीयाद्यदि श्रेयसा स्वर्धेत मभूरसि माहं तमभिभूयासं
योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्य इति दक्षिणतः पदोऽव-
गृहीयाद्यदि सहस्रेण स्वर्धेत मभूरस्यभ्यहं तमभिभूयासं
योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्य इति पश्चात्पाण्योऽवगृही-
याद्यदि पापीयसा स्वर्धेत ॥ १९ ॥ पूषा मा पशुषाः
पानु पूषा मा पथिषाः पानु पूषा माऽधिषाः पानु पूषा
माऽधिपतिः पारिषति जपित्वा प्राचीं दिगर्धेदेवता यो
मैतस्यै दिशो भिदासादग्निं स ऋच्छत्वग्निर्मे तस्यै दिशो
गोपायतु दक्षिणा दिग्निन्द्रो देवता यो मैतस्यै दिशो
भिदासादिन्द्रं स ऋच्छत्विन्द्रो मे तस्यै दिशो गोपायतु
पतीची दिग्भरुतो देवता यो मैतस्यै दिशो भिदासाभ्य-
रुतः स ऋच्छतु भरुतो मे तस्यै दिशो गोपायन्तु उदीची
दिग्भ्रानवरुणो देवता यो मैतस्यै दिशो भिदासाग्नि-
प्रावरुणो स ऋच्छतु मिप्रावरुणो मे तस्यै दिशो गोपा-
येताम् । ऊर्ध्वं दिग्बृहस्पतिर्देवता यो मैतस्यै दिशो
भिदासाबृहस्पतिं स ऋच्छतु बृहस्पतिर्मे तस्यै दिशो
गोपायतु । इयं दिग्दितिर्देवता यो मैतस्यै दिशो भिदा-
साददिति स ऋच्छत्वदितिर्मे तस्यै दिशो गोपाय-

स्विति दिश उपस्थाय धर्मो वा धर्मिणः पातु धिधर्मो वा
 विधर्मिणः पात्वायुध प्रायुध चक्षुध विचक्षुध प्राणश्वापा-
 नश्च माथावाशोरुग चरुगोऽर्कस्य ते वयं वाचा संभक्तेन
 गमेय ऋच्छिन्नो दैव्यस्तन्तुर्मा मनुष्यभ्रष्टेदि दिव्या-
 द्वाप्नो वा छिरित मायायुषा ज्योतिषे तन्ववे स्वाऽसा-
 वन्तु मा ज्योतिषा तन्नित्यन्तराऽग्नी तिष्ठन्नपत्यम आयुः-
 प्यमे पवस्वेत्यामिपावमानीभ्यां गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्रे
 पृथपत इति च तामाश्रिषमाशासे तन्ववे ज्योतिष्यतीमि-
 त्यजातपुत्रो ज्ञ्याचामाश्रिषमाशासेऽमुष्यै ज्योतिष्यती-
 पिति जातपुत्रो बहुपुत्रः सर्वेषां पुमानां नामान्यनुद्गत्य
 ज्योतिष्यनीमित्यन्ततो वदति सः ५ सायमुपतिष्ठते ॥२०॥

उत्थाय । उत्तरस्था आहुत्याः समीपेऽनन्तरमेवोत्थाय स्वयं होमे प्राक्प्राशनात् ।
 उपप्रयन्त इति षड्वस्तैतिरीयके समाह्वानाः । पैङ्गके तासां याऽग्नीषोमीया
 तां पञ्चमीं कृत्वा षड्भिः पूर्वपत् उपतिष्ठते । ऐन्द्रार्मीं पञ्चमीं कृत्वा
 षष्ठापाठे षड्भिरपरपत्ते च त इत्यस्याः पुरस्ताद्विहव्यस्य ममाह्व इत्यादि-
 त्त्वत्तस्यभिरुपतिष्ठते । तासां विहन्यानामुपरिष्ठादम आयुःषि पवस इति षड्भिः
 प्रथमे गार्हपत्यमुपस्थाप संवत्सरे संवत्सरे तामिरुपतिष्ठते नान्तराले । केचिदाहुः षड्-
 भिरुत्तराभिरिति श्रुतेर्नित्यत्वाद्द्वादशभिरुपस्थ नं नित्यं संवत्सरान्त आयुःस्तिरिति, तत्र
 युक्तं प्राह्वान् । संवत्सरे आश्रिषावमानीभिरुपस्थानस्य नियतत्वात्तस्य च पूर्वाभिः संव-
 त्वात्संवत्सरे संवत्सरे नियतं महोपस्थानं सर्वस्मिन्पक्षे कार्यम् । तत आयुर्दा-
 स्तनूपा अम इति चतुर्विराहवनीयमुपतिष्ठते । चतुर्थे मन्त्रे च यश्चित्रावसो स्वस्ति ते
 पारथशीवेति तत्रद्विरावर्तयति । तदनन्तरं वेदवत्तशर्मन्स्वस्ति तेऽस्तु यज्ञवत्तशर्मन्
 स्वस्ति तेऽस्तु इति द्विविरैकैकस्य नाम गृह्णाति । अग्नेः सोमस्य यमस्येन्धाना इति
 सर्वेष्वग्निषु समिध आचामोपतिष्ठते । अम्भस्येति मनुष्यान्पशूनपि । रेवतीरिति गार्ह-
 पत्याहवनीययोर्द्वये तिष्ठन्नपति । संहिताऽसीति गामप्रिहोऽसीमात्तपते वत्सं वा
 यस्याः ययसा होमः । इदमुप त्वेति तिस्रो गायत्र्योऽग्रे त्वं न इति तिस्रो द्विपदः ।
 तामिः षड्भिर्गार्हपत्यमुपतिष्ठते । ऊर्ना व इति गोष्ठगतान्पशूनुपतिष्ठते । भुवनमसी-
 ति पूर्ववत् । महित्रीणामशो अस्तिवति तृतेनाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते । तत्सविनुर्वरेण्यं
 सोमानं योरेवान्बो मा नः शंस इति सावित्रिया जाह्नगस्वरयामिश्वाऽऽहवनीयमेवोप-
 तिष्ठते । कदाचन स्नरीरसि कदाचन प्रयुच्छसि परि त्वाऽग्रे परि ते द्रवम इत्येतेना-
 नुक्रमेणाऽऽहवनीयमेवोपस्थापान्नेव तिष्ठन्पूजा मेति अपिस्वा प्राची विगिति यथालिङ्गं
 दिश उपस्थापान्तराऽग्नी तिष्ठन्धर्मो वेति जपति । अत्र ज्येष्ठस्य नामग्रहणम् । अम

आयुष्यमे पवस्वाम्ने गृहपत इति तिस्रभिर्गार्हपत्यमुपतिष्ठते तामाशिषममुष्मै बहुपुन-
स्तामाशिषमाशासे देवदत्तशर्मणे ब्रह्मदत्तशर्मणे यज्ञदत्तशर्मणे ज्योतिष्मतीमिति । उपप्र-
यन्त इत्येवमादिना ज्योतिष्मतीमित्यन्तेनोभयकालं प्राप्ते विकल्पः । सायं सायमुपति-
ष्ठत इति अत्र सायं सायमिति सूत्रेण सायं सायमेवेत्यनवधारणे सायमेवोपस्थानं न
प्रातरित्युक्तम् । अत्र वाशब्दाभावः श्रुत्यनुविधानात् । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यविशेषे-
णोपस्थानं विधाय पुनर्नक्तमुपतिष्ठते न प्रातरिति विहितप्रतिषिद्धत्वाद्द्विकल्पः । एवं
सूत्रेऽप्युभयत्र प्राप्तः पुनः सायमिति ग्रहणात्सायमेव न प्रातरित्यर्थास्तिष्यतीति सायं
नियतं प्रातर्विकल्पः ।

अत्रैवोपस्थानं प्रातरत्राप्युपस्थानान्याह विकल्पेन—

अपि वा दिवैतत् ।

वक्ष्यमाणेषूपस्थानेषु दिवा विकल्पोऽपि नैत्यनेनोक्तः ।

भूर्भुवः सुवः सुमजाः प्रजया भूयासश्च सुवीरो वीरिः
सुवर्चा वर्चसा सुपोषः पोषैरिति वा कामर्षेन्द्रो वित्तादिति
वा श्रद्धा मेमा व्यगादिति वा भर्तुं नः शक्यमिति वा ।

स्पष्टम् ।

तत्सर्षं कृताकृतम् ।

काण्डद्वयोपस्थानं कर्तव्यं न कर्तव्यं वैत्यर्थः । तथा च श्रुतिरुपस्थेयोऽग्निरित्युपक्रम्य
तस्मान्नोपस्थेय इत्युक्त्वाऽपि वदति तस्मादुपस्थेय इति विहितप्रतिषिद्धत्वाद्दुपस्थाने
विकल्पः । उपस्थानपक्षेऽपि महोपस्थानेन नक्तं भूरित्यादिचतुर्णामेकेन दिवोपस्थानं
न वा दिवेति नक्तमुपतिष्ठते न प्रातरर्हूपतिष्ठत इति श्रुतयः प्रमाणम् ।

चतुर्भिः सह विकल्पान्तरमाह—

प्रातरवनेकेन प्रातरुपस्थेयः ।

प्रातरवनेक इति कर्मनामधेयं तद्वतैरेव मन्त्रैरुपस्थेयः । आहवनीयोऽनादेशे ।

तथाविश्रित वज्रीयमाने वा ।

अग्निहोत्रहविष्यविश्रिते वोजीयमाने वाऽमे वक्ष्यमाणं कार्यमित्यर्थः ।

विहव्यस्याऽऽदितक्षतसृभिरुपस्थाप ।

यमाद्ये वर्षे इत्यादिभिराहवनीयमुपस्थाप ।

अपां पत इति त्रीनुदकाञ्जलीभिनपति प्रतिषिक्ता

आरातय इति त्रिः परिषिञ्चति कालाय वां जैत्रि-

वाप वामिति पाणी प्रक्षालयत इदमहं कुरक्षन्त्या निःश्राव-
 चामीत्यथ आचम्य निष्ठीवति भ्रातृव्याणां सपत्नाना-
 मिति पुनरेव पाणी प्रक्षालयत इन्द्रियवतीमघाहं वाच-
 मुधासाविति धंधारूपं प्राणायतनानि संमृज्योत्तरेणानुवा-
 केनोपतिष्ठते तत्रावाग्भ्यस्तोः स्वस्ति ते पारमशीरिति त्रिरा-
 वर्तयत्यसौ स्वस्ति तेऽस्त्वसौ स्वस्ति तेऽस्त्विति सर्वेषां
 पुत्राणां नामानि गृह्णाति त्रिरैकैकस्य पुरस्तादग्नीषोमीयां-
 दिहृष्यस्योत्तराभिश्चतस्रभिरुपस्थापानुवाकशेषेणोपतिष्ठते ।

प्रत्यङ्गलि मन्त्रावृत्तिः प्रतिप्रतिपेकं पुरस्ताद्देवीः पशुर्गिरिति चतसृभिः । स्पष्टमन्यत् ।
 हास्वान्तरीयमन्त्राणां पाठस्त्वापस्तम्बेन दर्शितः—अथां पते येषां भागः सत एकस्त्री-
 नुक्काज्जकीकिनपति । प्रतिषिक्ता अरातयः प्रतिषिक्ता अरातय इति त्रिभूमौ परिषिच्य
 काशाय वा मैत्रियाय वामोद्देत्रियाय वामजाद्याय वामवनेनिजे मुकृताय वामिति
 पाणी प्रक्षालयते । इदमहं कुरक्षन्त्या निःश्रावचामीत्याचम्य निष्ठिवने मन्त्रः । भ्रातृव्या-
 नां सपत्नानामहं भूषासमुत्तमः । अथां मेशाश्विबोदकमिति हस्तौ प्रक्षालय । अग्नि-
 मस्तु मास्मत्सूत्रकृता विनियुक्तः । आपस्तम्बेन च विनियुक्तः शिष्यं वातर्मयि धेहि
 अथो माऽधिपतिं कुरु । विशामीशानो मघवेन्द्रो मा यशसा मघेदिति जपित्वाऽप्रय-
 स्युष्ट्य देवं ब्रूतः कीदृच्छपयजमनीश्र आषो पशुभिर्वि प्राणिजलस्मन्मु(१)शपथाः २ अभी-
 त्याचम्येति मन्त्रद्वयमधिकमापस्तम्बीयम् । इन्द्रियावतीमघाहं वाचमुधासं वाचं दीर्घमा-
 णोच्छिन्नोऽवक्यो गोपाः सकृन्नासापुटे अमलं देव्यं उद्योतिः सौपर्णं चक्षुः, चक्षुषी सुश्रुती
 कर्णौ देवश्रुतौ कर्णौ केशा बर्हिः शिलाप्रहारे शिलां यथास्थानं कश्यपश्च २ स ७ इदयादौ
 मा मा हासिष्ठेति सर्वाण्यङ्गानि । एवं यथालिङ्गमङ्गानि संमृश्य, इत ऊर्ध्वं सर्वाङ्गुप-
 स्थानं तत्रास्मत्सूत्रकृतोक्तम् । वर्षोऽसि वर्षो मयि धेह्यायुकृतायुपत्नीस्वधा वो गर्भप्रि-
 योगेस्य गोपायत मा रक्षतमास्मसदौ मेस्थामोनः कश्चित्पदान्ना प्रमेष्मस्तुपमत्नमुप
 भूर्धुवः सुवरायुर्मे यच्छेति सर्वानुपस्थायेत्यापस्तम्बीयम् । उत्तरेणानुवाकेनाऽऽहवनीय-
 मुपतिष्ठते । उपप्रथन्त इत्यनुवाकेन तच्छाखायामुत्तरो भवति तस्मिन्ननुवाके विशावसो

१ क. ख. घ. ट. ठ. ण. यथायत्नं । २ क. ख. घ. ट. 'मुवात उत्त' । ३ ख. घ. ट. 'विशिरे' । ४ क. ख. 'मीयथा विह' । ५ घ. 'वा विह' । ६ घ. ट. 'वज्रता । ७ क. 'शिव प्रा' । ८ घ. सुश्रुतौ ।

स्वस्तीत्यस्मात्पूर्वः पुत्राणां नामान्येकैकं त्रिरावर्तयेत्पूर्ववत् । तथापि विशे विश इत्य-
स्मादनन्तरं पूर्वपक्षेऽग्नीषोमाविमंशुम् इत्यपरपक्ष उमा वामिन्द्राग्नी इत्युपस्थापयत्यं ते
योनिरिति अनुवाकशेषेणोपतिष्ठते । वर्माजठरान्नादभौमद्यास्मिञ्जने भूयासमनन्नादः स
योऽस्मान्द्वेष्टि कवी मातरिक्षा मापशुमन्तामामथ ।

तस्मात्पुरा प्रातरग्निहोत्रे नोपावरोहेदित्येकेषाम् ।

अग्निहोत्रेऽपरान्नेः पुरतो नोरसैर्पेदित्येकेषां शास्त्रिणां मते नोपस्तेय इत्यर्थः ।
केचिद्याजमानं सर्वमपि निवर्तत इति व्याचक्षते ।

अग्नेस्तृणान्यपचिनोति तेजस्वी ब्रह्म-
वर्चसी भवतीति विज्ञायते ॥ २१ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अग्नेराहवनीयात्तृणानि परिस्तरणानि निर्गमय्य स्थापयतीत्यर्थः । विज्ञायते श्रुतौ ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैज-
यन्त्यां षष्ठे याजमानप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठप्रश्ने षष्ठमः पटलः ।

ऋते गृहस्य मवासं व्याख्यास्यामः ।

विनाऽग्निभिर्मार्यया च प्रवालम् ।

अग्नीन्समाधेहीति संश्लेष्यति मवत्स्पन्धास्वत उपतिष्ठते
मम नाम मवर्षं जातवेद इति चतसृभिराहवनीयं पशून्मे
अस्स्यं पाहि तान्मे गोपायास्माकं पुनरागमादित्वाहवनी-
यमुपस्थायाभिमाण्यामे सहस्रासेत्युपतिष्ठते मजां मे नर्यं
पाहि तं मे गोपायास्माकं पुनरागमादिति गार्हपत्यमुप-
स्थायाभिमाण्यामे गृहपत इत्युपतिष्ठतेऽन्नं मे बुध्य पाहि
तन्मे गोपायास्माकं पुनरागमादिति दक्षिणाग्निमुपस्थाया-
भिमाण्यामे वह इत्युपस्थाया विराजक्रमैरुपतिष्ठते यथा
पुरस्तादिमान्मे मित्रावरुणौ गृहान्गोपायतं युवम् । अवि-

नष्टानविहृतान्पुषैनानभिरसत्वस्पाकं पुनरागमादित्यन्त-
राऽग्नी तिष्ठज्जपति मा प्रगाम पथो वयं मा यद्वादिन्द्र
सोमिनः । मां तस्थुर्नो अरातयः । उदस्मा२ उचराभ-
याग्ने घृतेनाऽऽहुत । रायस्पोषेण सस्थुज प्रजया च
बहून्कुधीति प्रक्रामति सकाशेऽग्नीनां वाचं यच्छत्प-
सकाशे विसृजते व्रतकालेषु व्रतं चरति ।

उद्धरणप्रभृति नाशनीयादाहोमादित्यादिव्रतं विशुद्धसीत्याद्यपि यजमानसंस्कारो
जपश्चेद्वाऽसीति हविर्देवानामिति चोपस्थानानि च दर्शपूर्णमासवत्सर्वे ज्ञेयम् । उप-
स्थाने समिदाधानमध्वर्युरेव । गवालम्बस्तु लुप्यते परार्थत्वात् । विहारामिमुखो मन्त्रा-
ज्जपतीति सूत्रान्तरम् । तथाऽऽह भरद्वाजः—एवं विहितमेवास्थ प्रवसतोऽप्युपस्थाने
परिसंमृश्य कर्मणि आध्वर्युस्तानि कुर्याद्यजमानो मन्त्राज्जपेदिति ।

ऋतुं प्रत्युपतिष्ठते ।

प्रवासविलम्बे प्रत्युतु प्रवातोपस्थानं कुर्यान्मासद्वये मासद्वय इत्यर्थः ।

यद्यनुपस्थिताभिरापद्यते प्रवासः ।

देवान्मानुषाद्वाऽग्नीननुपस्थाय प्रवसति तदाऽग्ने वक्ष्यमाणमुपस्थानम् ।

इहैव सं तत्र सतो वो अग्नयः प्राणेन वाचा
मनसा विभार्मि । तिरो मा सन्तमायुर्मा महा-
सीज्ज्योतिषा वो वैश्वानरेणोपतिष्ठ इत्युपतिष्ठते ।

यत्र तिष्ठति तत्रैव विहारामिमुखः । सकृदेव प्रत्येत्यामयंकरेणोपस्थानम् ।

शोष्य ।

प्रवासादागत्य ।

समिधो धारयन्विश्वदानीमाभरन्तोऽनातुरेण मनसा ।
अग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषामेति विहारमभ्येत्य सकाशेऽ-
ग्नीनां वाचं यच्छति सकाशे विसृजतेऽग्नीन्समाधेहीति
संमेष्यति ॥ २२ ॥ ज्वलत उपतिष्ठते नमस्ते अस्तु
भीदुषे नमस्त उपसद्गने । अग्ने शुम्भस्व तन्वा सं मा रय्या
सस्थजेत्युपसामिन्धेऽग्नेः समिदस्यभिन्नस्त्या मा पाहीत्येतै-
स्त्रिभिस्त्रिस्तः समिध आदध्यादिन्धानास्त्वा शत२ हिमा
इति चतुर्थी मनो ज्योतिर्जुषतामित्यध्वर्युराहुतिं जुहोति
यदि दशमीमतिप्रवसति मम नाम तत्र च जातवेद
इति चतस्रभिराश्वनीयं पशून्मे शस्स्याजुगुपस्तान्मे

पुनर्देहीत्याहवनीयमुपस्थायाभ्यपान्याप्ते सहस्राक्षेत्युपति-
ष्ठते मर्जा मे नर्याङ्गुपस्था मे पुनर्देहीति गार्हपत्यमुपस्था-
याभ्यपान्याप्ते गृहपत इत्युपतिष्ठतेऽहं मे बुध्याङ्गु-
पस्तन्मे पुनर्देहीति दक्षिणामिमुपस्थायाभ्यपान्याप्ते वह
इत्युपस्थाप विराजक्रमैरुपतिष्ठते यथा पुरस्तादिमान्मे
मिथावर्हणा गृहानङ्गुपतं युवम् । अविनष्टानविहताङ्गु-
पैनानभपराक्षीदास्माकं पुनरागपादित्यन्तराऽग्नी निष्ठ-
ञ्जपति गोपायाङ्गुप इति सर्वभ्रानुषजति गोपैवेति वा ।

सहम् ।

अथैकेषां विज्ञायते का श्रेयाःसं विष्णुं बोधयिष्यतीत्यमा-
बुष्कृतानामेवोपस्थानः स्यादभयंकराभयं मे कुह स्वस्ति
मेऽस्तु मवत्स्यामीति मवत्स्यन्नभयंकराभयं मेऽकार्षीः
स्वस्ति मेऽस्तु मानात्स्यमिति मोष्य ॥ २३ ॥ गृहा मा
विभीत वा वेपीदुर्जं विभ्रत एमसि । ऊर्जं विभ्रद्गु-
पनिः सुमेधा गृहानेमि मनसा मोदमानः । येषामभ्येति
मषसन्धेषु सौमनसो षधुः । गृहानुपहयामहे ते नो
जानन्तु जानतः । उपहृता इह गाव उपहृता अजावयः ।
अथो अमस्य क्रीलाल उपहृतो गृहेषु नः । उपहृता
भूरिसखाः सखायः स्वादु संयुदः । अरिष्टाः सर्वपूषा
गृहा नः सन्तु सर्वदा । ऊर्जस्वन्तः पयस्वन्त इरावन्तो
ह सामुदः । अनइया अदृष्या गृहा मास्मद्विभीतनेति
गृहानभ्येति क्षेमाय वः शान्त्यै मपये शिषः शर्मः
शंयोः शंयोरिति मविशति न तद्हरागतः कलहं करोति
गृहानहः सुमनसः मपये वीरघ्नो वीरैतमः सुश्रेवान् । इरा
वहन्तः सुमनस्यमानास्तेष्वहः सुमनाः संविशामीति
संविशति विश्वा एत त्वया वयं धारा उदन्या इव ।
अतिगार्हमहि द्विष इति भार्याः समीक्षते ॥ २४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठमश्रे सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अप्रातृष्कृतोपस्थानपक्षेऽथैकेषामित्यादिनोक्तमेवानुपस्थिताग्नेः प्रवसत आगतस्योप-
स्थानं प्रोष्येत्यादि तु समानं प्रवासादागतस्य । संविशतीति धर्ममात्रम् । स्पष्टमन्यत् ।
मनस्वती तु होतव्याऽध्वर्युणा याजमानकाण्डे पठिता । सा च प्रातृष्कृतोपस्थानान्त-
र्गतेति नाभयंकारोपस्थानेनापोहेत्युपस्थान इत्याह भाष्यकृत् । अन्ये तु होमार्थमुद्गृह्ये
मनस्वतीमिच्छन्ति तथाऽनलेऽप्याहवनीये । मृत्प्रतिप्रवासे मातृपत्नी मातृभृती वा ।
संवत्सरातिप्रवासे पवित्रेष्टिराश्रलायनभरद्वाजाभ्यामुक्ता । वैश्वानरी नीधायनेन मनस्वत्या
समुच्चयः । सर्वजामीन्विहाय द्वंपर्योरुमयोः प्रवासे स्वाधानं स्मर्यते—

विहायाग्नीन्समार्थंश्वेत्सीमामुल्लङ्घ्य गच्छति ।

होमकाळात्मये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥ इति ।

बहुमार्थस्यैकस्या अपि संनिधौ न दोषः ।

तथा—असमर्क्षं हि द्वंपर्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ।

द्वयोरप्यसमर्क्षं वेदवेद्वृतमनर्षकम् ॥ इति ।

प्रवसति यजमाने मार्ग्यायां रजस्वलायां तु तामपरुष्य होतव्यमिति भाष्यकृत् ।
तथेष्टित्तु शुद्धायामित्याह । अन्ये तु तामपरुष्यैवेष्टिमिच्छन्ति । निरपेष्टः करणमुक्तं
स्मृतिभिरिति तामपरुष्यैवेष्ट्यमिति स्वाहुः । अत्र भाष्यकृतोक्तं तथा संध्यवर्णेदी-
तारणे सीमालङ्घने वाऽऽधानं तथा समारोप्याग्निप्रवाणे सीमान्घातिक्रमे परुपरणी
अन्वारणते । आपरकाळे तु सप्तस्यापि होम उक्तो भरद्वाजेन । पर्वणि सायं सायं
यावन्तः सायं होमा आगामिचतुर्दशीसायंहोममभिव्याप्य तावन्ति चतुरुनीयैकस्यामेव
स्मिन्निचि तन्नेण होमः । प्रातरपि पुनस्तावन्ति चतुरुनीय शेषं पूर्ववत् । अत्यापदि
सायं वा प्रातर्वोनयहोमान्परिगणयोन्याभ्युत्प्रेष्याग्नीत्युमर्थं प्रत्येवं चतुरुनीय प्रातश्चे-
त्प्रथमां सौर्यां द्वितीयांमाग्नेयीं सायं वेद्विपरीतं हुत्वा शेषं तन्नेण सौर्यमाग्नेयं हवि-
रिति संनमति विपरीतं वा हुत्वा शेषं तन्नाप्य प्रयाति पर्वणः प्रातर्भयित्वा प्रातःसायं-
होमौ, इष्टिः पशुश्च यदि पर्वणि न मन्येसत ऊर्ध्वं तन्नुमतीष्टिर्होमातिक्रमप्रायश्चित्तं
च द्वितीयपर्वपर्वन्तं तत्राप्यशक्ये मन्यने वाऽऽघातमेव ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां

षष्ठे याजमानप्रश्ने प्रवासाख्यः सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथ षष्ठप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

आग्रयणेष्टौ वत्सं प्रथमजं ददाति नानातन्ने इयामाके
बभ्रुं पिङ्गलं मधुपर्कं मधुमन्थं दधिमन्थं क्षीरौदनस्य वा

पानं क्षीमं वासो वर्षाधृतं भद्राक्षः श्रेयः समनेष्ट देवा
इति ब्रह्मीणां प्राञ्जात्पमिः प्रथमः प्राञ्जातु स हि वेद
यथा हविः । शिवा अस्मभ्यमोषधीः कृणोतु विश्वचर्ष-
णिरिति इयामाकानामेतमु खं मधुना संपुतं यव५ सर-
स्वत्या अभिमनाऽवचर्क्युः । इन्द्र आसीत्सीरपतिः शत-
कतुः कीनाशा आसन्मरुतः सुदानव इति पयानाम् ।

प्राञ्जातीति संभवः । प्रथमजो वरुणः संवत्सरमध्ये प्रथमतः संवत्सरप्रवृत्तिरेका-
दृकातः फाल्गुनीतक्षेत्रीतो वा समानतन्त्र एकैव सा दक्षिणा । बभ्रुः कविलः पिङ्गलः
पिङ्गाक्ष एवं द्विरूपो गौः । दधि मधु घृतमापः सक्तवो वा मधुपर्कः । मधुना युक्ताः सक्तवी
मधुमन्थः । दध्ना युक्ता दधिमन्थः । क्षीरयुक्तस्योदनस्य पूर्णपात्रं क्षीमं वास उक्तं
वर्षाकाले घृतम् । स्पष्टमन्वत् ।

यथाविकारं पञ्चावेकादश प्रयाजानुमन्त्रयते ।

यो यस्य प्रयाजस्य विकारः स तस्यानुमन्त्रणेन ।

तरेव स्पष्टयज्ञाद्—

चतुरश्रतुभिरादितश्चतुर्थस्यानुमन्त्रणेन

दुरःप्रभृतीश्वतुर उत्तमेनेतराद् ।

संख्यायुक्तेषु प्रयाजादिषु विकृतौ यत्राधिकसंख्याऽभ्यासेन पूरणीया तत्र चतुर्थ-
पञ्चमयोर्मध्ये विकाराः श्रूयन्तेऽतस्ते चतुर्थपञ्चमयोरेव विकाराः सानिध्यादित्यभिप्राये-
णेदमुक्तं चतुरश्रतुभिरादितो यथाप्रकृतिं तत्पारश्वतुर्थस्य विकारा नवप्राचाक्षय उत्त-
मस्य देवता यावद्योक्ता अग्निपदान्ताः ।

स्वविदसि स्वविश्वा स्वरिहि स्वर्मर्षं स्वः पशुभ्यो
लोकविदसि लोकं विश्वा लोकविहि लोकं मर्षं लोकं
पशुभ्यो गातुविदसि गातुं विश्वा गातुमिहि गातुं मर्षं
गातुं पशुभ्यो नाथविदसि नाथं विश्वा नाथमिहि नाथं
मर्षं नाथं पशुभ्यो नृ वा जनेतन्म्रियस आशानां त्वा
विश्वं आशा इति पशौ संज्ञप्यमाने जपति हुतायां
वपार्या परं ददाति तिस्रो वा दक्षिणा नयेत् ।

वरं वेनुम् । याः काश्चित्त्रो वा गाः । वरे न दक्षिणावर्षं इति केचित् । उपय-
त्राप्यस्त्येव दक्षिणावर्षं इति सर्वमतं, नयेद्दद्यात् ।

यथाविकारं पञ्चावेकादशानुयाजानुमन्त्रयते

श्रीरक्षीनेकेकेन प्रयमेन दक्षममुत्तमेनोत्तमम् ।

प्रथमः प्राकृतः स्पष्टः । तस्यैवाभ्यासो दशमः । द्विष्टकृषु प्राकृतपदेकादशः

प्रतीयतेऽतो नियतौ द्वौ । ततो नवावशिष्यन्ते । तत्र तेषु त्रयस्त्रयः प्राकृतप्रथमानु-
मन्त्रणेन प्रथमस्य प्राकृतत्वात्तत्समीपस्थौ द्वौ वैकृतौ प्रथमस्य विकारौ । तथाच श्रीप्र-
थमोऽप्रथमानुमन्त्रणेनांनुमन्त्रयते । ततोऽवशिष्टानां क्रमेण विनियोगे प्राप्तेऽष्टमस्य स्वष्टस्य
नराशंसस्य स्वष्टकृद्विकारत्वं वक्तुमयुक्तं कमस्य छिन्नन बाधादतो नराशंसारपूर्वं
वैकृतःऋतुर्धप्रभृतिवत्प्रकारः क्रमेण द्वौ नराशंसस्य द्वावन्वयौ स्वष्टकृतः । एवं च नराशं-
सेन सह श्रीन्द्रितीयेनानुमन्त्रणेन नवमः परिशेषानराशंसानन्तरत्वात् स्वष्टकृतो
विकारः । एवं च षष्ठसप्तमनवमांशैस्त्वृतीयेनानुमन्त्रणेन तथा श्रीःश्रीनेकैकेनेरयुपपन्नं
यथाविकारमेकादशानुवासानिति स्थितेऽपि पुनः प्रथमेन दशमभित्युदाहरणत्वेन प्रद-
शितम् । तेन च प्रथमाष्टमयोरपि निर्णयः सिद्धः । ततस्तु सप्तानामवशिष्टानां पूर्वोक्त-
कमानन्तर्धन्वायेन यथाविकारं विनियोग इत्यर्थः ।

शुक्लाणिविच्छृङ्गिणां संदहाभिरे यथास्रवन्तः
स्वरवः पृथिव्याम् । ते देवासः स्वरवस्त-
स्थिवांसो नमः सस्त्रिभ्यः समान्माऽवगा-
तेति ॥ २५ ॥ हुतं स्वकमुपतिष्ठत आऽऽ-
सानः सुधीर्यमिति संस्थिते यूपम् ।

उपतिष्ठते ।

चातुर्मास्थेष्वनद्वाहपनद्वाहो वा हिरण्यं वैश्वानरे
ददाति धेनुं पार्जन्ये यथाविकारं नव प्रयाजाननुमन्त्रयते
चतुरश्रुभिरादितश्चतुर्धस्यानुमन्त्रणेन चुरःप्रकृती-
श्चतुर उक्तमेनोत्तमं वस्तं प्रथमजं वैश्वदेवे ददाति
यथाविकारं नवानुयाजाननुमन्त्रयते श्रीःश्रीनेकैकेन ।

कृतव्यःस्थानमाहवर्षे ।

तदहं तत्सत्यं तद्द्वर्तं तच्छक्रेयं तेन शक्रेयं तेन
राध्यासमिति सर्वत्र केशेषूप्यमानेषु जपति चतुरी
मासाश्चानृत्तं वदति न माःसमश्नाति न स्त्रिय-
मुपेति नोपर्यास्ते जुगुप्सेतानृतात्प्राक्शेते न
यश्चश्नाति नाञ्जीत नाभ्यञ्जीतर्तो जायामुपे-
यात्सर्वेषां चातुर्मास्थानामेतान्गन्तरालव्रतानि
भवन्ति धेनुं वंश्यादघासेषु ददात्पृथग्भं प्रवय-

सः साकपेधेषु यस्य स्वते जुहोति तमेव पौर्णा-
 दश्याऽथः श्वेतमादित्ये गां वा श्वेतः पद्मवं
 द्वादशमवं वा सीरमुष्टौ वाष्टारं वाऽभ्यतरः
 शुनासीरीयेऽथः श्वेतः सीर्ये गां वा श्वेतं
 तदभावेऽगौः श्वेतः स्याच्छ्वेतः स्यात् ॥ २६ ॥

इति सत्यावाहिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठमश्लेषः पटलः ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

नोपरि मन्त्रकादावास्ते । प्राचीनशिराः श्वेतः । प्रवयत्तं वृद्धम् । यस्य शब्दे पूर्णा-
 दश्या जुहोति तमेव वृषभं तस्य दक्षिणां वदति अज्यर्षये । पशुभि-
 गोभिर्व्युक्तो हस्तो द्वादशभिर्वा । उष्टौ(रौ)वाष्टारा(ः)महान्मन्त्रीवर्धः । तदभावे
 श्वेतस्य गोरभावे स्वगौरस्यः श्वेतोऽगौ भेषो वा । गोरस्य भेषस्य च परस्परप्रतिभि-
 निभावो विध्यपराधप्रभे च वक्ष्यते । अन्वयः प्रश्नसमाप्त्यर्थः ।

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैज-
 यन्त्यां षष्ठे वाङ्मनस्य आह्वयणपशुचातुर्मास्यवाज-
 मानसहमः पटलः ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

समाप्तं महादेवकृतप्रयोगवैजयन्तीव्याख्या ।

D.S.A. 80.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI
Issue Record.

Catalogue No. Sa2Vsl/Sat/Agā.
- 1884.

Author— Satyāsādhā.

Title— Satyāsādhaviracita
Srautasūtra. Pt.2.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

P.T.O.